

Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu**

TƏHMİNƏ RASİM QIZI YAQUBOVA

**AZƏRBAYCAN MƏTBUAT DİLİNDƏ
ALINMALAR
(1990-2000)**

Bakı-2008

Təhminə Yaqubova

**Monoqrafiya Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun Elmi Şurasının 14 iyun
2007-ci il tarixli iclasının qərarı ilə çap olunur**

**Elmi redaktor: Müseyib Məmmədov
Əməkdar elm xadimi,
filologiya elmləri doktoru,
professor**

**Rəyçilər: İsmayıl Məmmədov
filologiya elmləri doktoru,
professor**

**Sevinc Məmmədova
filologiya elmləri namizədi,
dosent**

**Yaqubova Təhminə Rasim qızı. Azərbaycan mətbuat
dilində alınmalar (1990-2000). Bakı, «MBM», 2008, 153s.**

Kitabda mətbuatda işlənən alınma sözlər sistemli şəkildə tədqiqatə cəlb olunmuş, alınma sözlər sahələr üzrə qruplaşdırılmış və hər sahədə son dövrdə dilə daxil olmuş leksik vahidlərin linqvistik strukturları tədqiq olunmuşdur. Həmçinin, əsərdə morfoloji alınmaların ən müxtəlif səciyyəvi cəhətləri araşdırılaraq, onların dildəki mövqə-yi öyrənilmişdir. Alınma sözlərin mənşəyindən asılı olmayaraq, öz ekvivalentləri ilə aktiv paralelliyini sübut edən faktlar aşkarlanmış, onun səbəbləri izah olunmuşdur.

Kitab alimlər, aspirant və tələbələr üçün maraqlı ola bilər.

ISBN

© T.Yaqubova
«MBM»

Mətbuat dilimiz öyrənilir

Hər bir dilin lüğət tərkibinin inkişafında və zənginləşməsində həmin dilin daxili imkanları ilə bərabər alınma sözlər də çox önəmli rol oynayır. Lakin alınma sözlərə istər elmi, istərsə də ictimai münasibət heç də həmişə birmənalı olmur. İctimai-siyasi, iqtisadi şəraitdən asılı olaraq alınmalar bəzən xüsusi dalğa ilə özünü göstərmiş, bəzən geri çəkilərək müəyyən zaman kəsiyində yaxşı mənada qısqançlıqla qarşılanmışdır. İctimai, siyasi məqamlardan asılı olaraq Azərbaycan dili uzun müddət ərəb, fars alınmalarına, rus imperiyası dövründə rus dilindən və onun vasitəsilə Qərbi Avropa dillərindən alınmalara məruz qalmışdır. Bəzən bu alınmalar həddini aşmış, bəzən isə dilimizin zənginləşməsində müsbət rol oynamışdır.

Azərbaycanda mətbuatın meydana gəlməsi və inkişafına qədər alınmalar özünü daha çox bədii sözdə göstərmişdir. XX əsrin əvvəllərində mətbuatın güclü inkişafı alınmaların dilə daha intensiv müdaxiləsinə gətirib çıxardı. Təsadüfi deyil ki, ümumiyyətlə mətbuatın dili və üslubu ilə bağlı mətbuatın özündə gedən diskussiyalarda alınmalara münasibət ciddi yer tuturdu. C.Məmmədquluzadə, Ü.Hacıbəyli, Ö.F.Nemanzadə, Ə.Hüseynzadə, Ə.Ağaoğlu kimi böyük publisist və jurnalistlər dilin bütün aspektləri sırasında alınmaların xarakteri, işlənmə xüsusiyyətləri, üslubi məqamları, yerli-yersizliyi ətrafında ciddi polemika, mübahisə və müzakirəyə girişmişlər.

Hər bir əsrin əvvəli və sonu onun yekunları və başlanğıcı ilə əlaqədar həm də elmi müzakirələr arenasına çevrilir. Azərbaycanda XX əsrin əvvəllərində dilimizin taleyi ilə bağlı müzakirələr əsrin sonunda ölkənin müstəqilliyi şəraitində yeni qüvvətlə üzə çıxdı. Mətbuatın partiya və dövlət buxovlarından azad olunması, onun özəl sektorunun meydana gəlməsi KİV-in dil və üslubuna, o cümlədən alınmalara yeni münasibət üzə çıxardı. Ona görə də Azərbaycan mətbuatının son on ildəki gerçəkliyin də alınmaların durumunu tədqiqatə cəlb etmək çox

Təhminə Yaqubova

---

ciddi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Bu mənada Təhminə Yaqubovanın “Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar (1990-2000)” adlı kitabında alınma sözlər sistemli şəkildə ilk dəfə tədqiqatə cəlb olunmuş, onlar sahələr üzrə qruplaşdırılmış, morfoloji və sintaktik alınmaların ən müxtəlif səciyyəvi cəhətləri araşdırılaraq onların dildəki mövqeyi öyrənilmişdir. Əsərdə, həmçinin alınma sözlərin orfoqrafiyası və orfoepiyası, alınma sözlərin sözlən dilin yaruslarında mənimsənilməsi məsələlərinə də toxunulmuşdur.

Bildiyimiz kimi, başqa dillərdən keçən sözlər keçdiyi dilin daxili inkişaf qanunlarına tabe olaraq işlədilir və bunun nəticəsində də çox zaman həmin sözlərin alınma söz olduğunu müəyyənləşdirmək çətin olur. Başqa dillərdən söz almaq müasir dillərin zənginləşməsi üçün zəruri proses hesab edilir. Bütün bunlara müəllif tədqiqatında toxunur və bildirir ki, alınma sözlər, ilk növbədə, özünü mətbuat da göstərir. Ona görə də hər bir cəmiyyətin mətbuatı o cəmiyyətin güzgüsü rolunu oynayır və təbii ki, həmin xalqın mədəniyyətinə və dilinə bəslədiyi münasibət bu güzgüdə əks olunur.

Kitabın birinci fəslı “Alınma sözlərin tədqiqi məsələsinə dair” adlanır. Bu fəsildə alınma sözlərin tədqiqi məsələləri izlənilmiş, Azərbaycan dilçilik elminin alınma sözlərə dair indiyə qədərki araşdırmaları diqqətlə qruplaşdırılmış və məhz bu metodoloji əsaslarla qiymətləndirilmişdir. Diqqəti çəkən əsas məsələlərdən biri budur ki, müəllif bu sahədəki elmi əsərlərin tək-cə konstataşiyası ilə deyil, onların müəllifləri ilə səmərəli polemikaya girişmişdir. Monoqrafiyanın bu fəsildə Azərbaycan dilçilərinin alınma sözlərlə bağlı fikirlərinin təsnifatı çox uğurlu aparılmışdır. Bu fəsildə alınma sözlərin dilə gəlməsinin müxtəlif yolları, səbəbləri, zəruriyyəti və s. kimi cəhətləri öz elmi təhlilini tapmışdır.

Kitabın II fəslı alınmaların ana xəttini özündə əks etdirir. “Leksik alınmalar, onların sahələr üzrə qruplaşdırılması” adlanan bu fəsildə məcburi və zəruri alınmalar, türk dilindən, rus

və Avropa dillərindən keçən alınmalar, ərəb, fars mənşəli alınmalar kimi qruplaşmalar aparılır.

Müəllifin “zəruri alınmalar” kimi qiymətləndirdiyi leksik söz qrupu ayrı-ayrı işlək sahələr üzrə qruplaşdırılır və mətbuat dilində onların işləkliyi, bəzən də üslubi məqamları izlənilir. Bu sırada ictimai-siyasi alınmalar, iqtisadiyyata, mədəniyyətə, elm, texnika, təhsilə, tibbə, coğrafi adlara, bitki və heyvanlara, ilahiyyətə, məişət əşyalarına, xörək və içkilərə, hüquqa, diplomatiyaya, idman, hərbi və s. sahələrə dair alınmalar elmi şəkildə izah edilir, onların müasir mətbuat dilində yeri qeyd olunur.

Monoqrafiyanın sonuncu fəslində “Qrammatik alınmaların ədəbi dil normalarına uyğun işlədilməsi” kimi maraqlı bir problem öz elmi həllini tapmışdır. Müəllif burada əsas diqqəti mətbuat dilində morfoloji və sintaktik alınmalara, alınma sözlərin ədəbi dil normalarına uyğun işlədilməsinin mətbuatdakı vəziyyətinə yönəlmişdir. Müəllif burada da qəbul olunan elmi qruplaşma aparmışdır: leksik alınmalar, morfoloji alınmalar və sintaktik alınmalar ayrı-ayrı müvafiq qruplarda tədqiq edilmişdir. Bu fəslin polemik ruhu daha güclüdür. Müəllif müasir dövrdə Azərbaycan dilində alınma sözlərin ədəbi dil normalarına uyğunlaşdırılması prosesini, haqlı olaraq, qənaətbəxş hesab etmir. O, izlədiyi mətbuat orqanlarından gətirdiyi illustrativ materiallarla sübut edir ki, qəzetlərimizin dilində türk dilinə məxsus yersiz alınmalar, qondarma sözlər, yersiz rusizmlər çoxdur. Bu fikri sübut edən misalların çoxluğu mətbuat dilində yersiz alınmalara qarşı ciddi mübarizəyə səsləyir.

Müəllifin dili səlis, üslubu aydındır. Tədqiqat işi zəngin mənbələrdən istifadə edilməklə yüksək elmi səviyyədə yazılmışdır. Biz əminik ki, gənc və istedadlı tədqiqatçılarımızdan olan Təhminə Yaqubovanın bu əsərini elmi ictimaiyyət maraqla qarşılayacaqdır.

M.B.Məmmədov
Əməkdar elm xadimi,
filologiya elmləri doktoru,
professor.

GİRİŞ

1990–2000-ci illər Azərbaycan tarixinin elə bir dövrüdür ki, bu on ilin hər ili tarix səhifələrinə qızıl hərflərlə yazılmalıdır. Azadlıq uğrunda aparılan mübarizələrin sonunda müstəqillik əldə edən Azərbaycan bütün çətinliklərə baxmayaraq, bu yolla mətin addımlarla irəliləyir və bu tarixi inkişaf sözsüz ki, milli mətbuatımızdan da yan keçməmişdir. Illər boyu qapalı şəraitdə yaşayan respublikamız sərəhədlərin açılması ilə həm yaxın qonşumuz Türkiyəyə, həm də Qərbə, Avropaya inteqrasiya etməyə başladı. Bu proses özü ilə dilimizə saysız-hesabsız leksik vahidlər gətirdi və bu, özünü ilk növbədə mətbuatda göstərdi. İstər söz yaradıcılığı, istərsə də sözləmə prosesi 1990-2000-ci illərdə çox müxtəlif formalarda təzahür etmişdir ki, monoqrafiyada bunlar geniş şəkildə şərh olunur.

Möhtərəm prezidentimiz H.Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışı həm mətbuatımızın, həm də dilimizin inkişafında mühüm rol oynadı. Belə ki, 1988-93-cü illər ərzində siyasi və iqtisadi sahələrdə olduğu kimi, mətbuatda da bir pərakəndəlik hökm sürürdü. Respublikanı bürüyən xaos mətbuatdan da yan keçmədi. Dünya şöhrətli siyasətçi H.Əliyevin apardığı ardıcıl, düzgün siyasət nəticəsində respublikamızda sabitlik yarandı, mətbuat da qanunauyğun şəkildə inkişaf etməyə başladı. Əlbəttə, tədqiq etdiyimiz dövrdə çap olunmuş qəzetlərin dili bütövlükdə qənaətbəxş sayıla bilməz və bu məsələ də monoqrafiyada müxtəlif cəhətlərdən təhlil olunmuşdur.

Bu dövrü səciyyələndirən amillərdən biri də 1980-ci illərin sonundan etibarən Azərbaycanda qəzet bolluğunun yaranmasıdır. Onların istiqamətləri kimi dilimizə münasibətləri də müxtəlifdir. Bu müxtəlifliyin dildə yaratdığı mənfi və müsbət təsirləri təhlil edərək onlardan müəyyən elmi nəticələr çıxarmaq günümüzün aktual problemlərindəndir.

Mövzunun aktuallığını artıran amillərdən biri də 2001-ci il iyun ayının on səkkizində H.Əliyevin «Dövlət dilinin tətbiqi

işinin təkmilləşdirilməsi haqqında» imzaladığı tarixi fərmandır. Bu fərman həm də dövlətin dilə göstərdiyi qayğının təzahürü idi. Fərmanın qərar hissəsində oxuyuruq: «Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin başlıca rəmzlərindən sayılan Azərbaycan dilinin tətbiq və inkişaf etdirilməsinə dövlət qayğısının artırılması, ana dilimizin öyrənilməsi, elmi tədqiqinin fəallaşdırılması, dilimizin cəmiyyətdə tətbiq dairəsinin genişləndirilməsi və bu işə nəzarətin gücləndirilməsi məqsədi ilə qərara alıram:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yanında Dövlət Dil Komissiyası yaradılsın...» («Azərbaycan» qəz., 19.VI.01.)

Fərmanın altıncı bəndində deyilir: «Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası bir ay ərzində Azərbaycan dilçiliyinin müxtəlif sahələri üzrə elmi araşdırmaların cari və perspektiv planlarına yenidən baxıb təsdiq etsin və onların yerinə yetirilməsinin gedişi barədə hər altı aydan bir Azərbaycan Respublikasının prezidentinə məlumat təqdim etsin» («Azərbaycan» qəz., 19.VI.01.) Fərmanın AMEA-ya aid olan bu hissəsi dilçiliyin bütün sahələri üzrə aparılan tədqiqat işlərinin əhəmiyyətini artırmaqla yanaşı, tədqiqatçılara da dərin məsuliyyət hissi aşılayır. Fərmanda elə bir sahə yoxdur ki, o ya nəzərdən qaçsın, ya da az işıqlandırılmasın. Fərmanın doqquzuncu bəndi onun icrasına mane olanlara şamil edilir: «Azərbaycan Respublikasında dövlət dilinə qarşı gizli, yaxud açıq təbliğat aparmaq, Azərbaycan dilinin işlənməsinə və inkişafına müqavimət göstərmək, onun hüquqlarının məhdudlaşdırılmasına cəhd etmək kimi hallara, latın qrafikasının tətbiq olunmasına maneələr törədilməsinə görə məsuliyyət növlərini müəyyən edən qanunvericilik aktının layihəsini bir ay ərzində hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim etsin».

Bu fərmanla yanaşı, 2002-ci ilin 30 sentyabrında Milli Məclis tərəfindən qəbul olunmuş «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanu-

Təhminə Yaqubova

---

nu» və «Azərbaycan Respublikasında dövlət dili haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun tətbiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı mövcuddur. Bu qanunda dövlət dilinin bütün sahələrdə (televiziya və radio yayımlarında, nəşriyyat işində, xüsusi adlarda, xidmət sahələrində, reklam və elanlarda, coğrafi obyektlərin adlarında, beynəlxalq yazışmalarda və s.) tətbiq olunması nəzərdə tutulur. Qanunun 3.0.4 bəndi dilimizin elmi, nəzəri baxımdan ciddi şəkildə öyrənilməsinə nəzərdə tutur.

Fikrimizcə, mətbuat dilindəki alınmalar öyrənilərkən aşağıdakılar xüsusi olaraq nəzərə alınmalıdır:

-1990-2000-ci illərdə çıxan qəzetlərin dilində işlənmiş alınma sözləri sistemləşdirmək və bunların işlənilməsində ədəbi dil normalarına necə əməl edildiyini göstərmək;

- Alınma sözləri sahələr üzrə qruplaşdırmaq;

-Söz yaradıcılığının dəyişkən və dinamik xarakterini izləmək;

Monoqrafiyada aşağıdakı məsələlərə də diqqət yetirilmişdir:

Alınma sözlərin tədqiqi məsələsi; Alınmaların mənşəyi və sahələr üzrə qruplaşdırılması məsələsi; Leksik alınmalar; Morfoloji alınmalar və onların dildə mövqeyi; Sintaktik alınmalar; Söz yaradıcılığında süni söz yaratmaq məsələsi; Alınma sözlərin orfoqrafiyası və orfoepiyası; Alınma sözlərin sözlən dilin yaruslarında mənimsənilməsi məsələsi; ETT-nin söz yaradıcılığına təsiri məsələsi; Söz yaradıcılığı prosesinə təsir edən dildaxili və ekstralinqvistik amilləri müəyyənləşdirmək; Söz yaradıcılığının dəyişkən və dinamik xarakterinin aşkar olunması; Lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində söz yaradıcılığının rolunu dəqiqləşdirmək; Söz yaradıcılığı üsullarının (leksik, morfoloji, sintaktik) qəzet dilinə istinadən öyrənilməsi və s.

Monoqrafiyada ilk dəfə olaraq 1990–2000-ci illərin qəzetlərində gedən dil prosesləri, xüsusən də söz yaradıcılığı

məsələləri öyrənilmiş, onillik bir dövrün qəzet dilində söz yaradıcılığının leksik, morfoloji və sintaktik paradigmaları üzə çıxarılmışdır.

Alınma sözlər sahələr üzrə qruplaşdırılmış və hər sahədə son dövrdə dilə daxil olmuş leksik vahidlərin linqvistik strukturları tədqiq olunmuşdur. Həmçinin, əsərdə ilk dəfə olaraq morfoloji alınmaların ən müxtəlif səciyyəvi cəhətləri araşdırılaraq onların dildəki mövqeyi öyrənilmişdir. Alınma sözlərin mənşəyindən asılı olmayaraq, öz ekvivalentləri ilə aktiv paralelliyini sübut edən faktlar aşkarlanmış, onun səbəbləri izah olunmuşdur. Məqsədimiz 1990–2000-ci illər Azərbaycan mətbuat dilinin əsas inkişaf meyillərini müəyyənləşdirmək, söz yaradıcılığında sözalma prosesi, dilin daxili imkanlarından istifadə, leksik-qrammatik dəyişmə, dildaxili və ekstralingvistik amillər, ədəbi dilimizin zənginləşməsində alınma sözlərin rolu və s. kimi məsələlərin nəzəri əsaslarını aydınlaşdırmaqdır.

Tədqiqatın nəticələrindən söz yaradıcılığına, mətbuat dilinə aid monoqrafiya, dərslik və dərs vəsaitlərinin yazılmasında istifadə etmək olar. Monoqrafiyadakı bir sıra praktik nəticələr jurnalistlər, redaksiya nəşriyyat işçiləri üçün də faydalı ola bilər.

Monoqrafiya yazılarkən dilçiliyin tədqiqat metodları əsas götürülmüş, təsviri, müqayisəli metodlardan istifadə olunmuşdur. Tədqiq olunan məsələlərə sinxron aspektdən yanaşılmış, sosiolingvistik tədqiqata müraciət edilmişdir.

Tədqiqatın əsas mənbələri «Azərbaycan», «Respublika», «Yeni Azərbaycan», «Səs», «525-ci qəzet», «Azadlıq», «Ekspress», «Çempion», «Ayna», «Təzadlar», «Cümhuriyyət», «Yeni Zaman» və s. qəzetlər olmuşdur.

Monoqrafiya ön söz, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Birinci fəsildə Azərbaycan, rus və Avropa dilçiliyində alınma sözlərə dair yazılmış məqalə, monoqrafiya və dissertasiyalar təhlil olunur, ayrı-ayrı müəlliflərin alınma sözlərə baxış

Təhminə Yaqubova

---

tərzi aydınlaşdırılır, hər bir əsərə fərdi münasibət bildirilir. Alınma sözlərin tədqiqinə dair fikirləri yekunlaşdırarkən belə bir ideya ön plana çəkilir ki, alınma sözlər haqqında çoxsaylı əsərlərin yazılmasına baxmayaraq, onların mənimsənilməsi, üslubi semantikasi, leksik-qrammatik xüsusiyyətləri hələ də tədqiqat obyektini kimi qalmaqdadır.

İkinci fəsildə 1990–2000-ci illərdə çıxan qəzetlərin dilindən götürülmüş alınma sözlər on dörd sahə üzrə qruplaşdırılır: 1) ictimai-siyasi alınmalar; 2) iqtisadi alınmalar; 3) mədəniyyət və incəsənət sahəsini əhatə edən alınmalar; 4) elmi-texniki alınmalar; 5) tibbi alınmalar; 6) coğrafi alınmalar; 7) heyvan və bitki adları; 8) dini alınmalar; 9) məişət, bəzək əşyalarının adları və geyim adları; 10) xörək adları; 11) hüquqi alınmalar; 12) diplomatik alınmalar; 13) idman sahəsini əhatə edən alınmalar; 14) hərbi sahəni əhatə edən alınmalar.

Bu fəsildə alınma sözlərin miqdarı, hansı mənşənin üstünlük təşkil etməsi, bu üstünlüyün səbəbləri geniş təhlil olunur.

Üçüncü fəsil iki bölmədən ibarətdir. Birinci bölmədə mətbuat dilində morfoloji və sintaktik alınmalar, onların mövqeyi şərh olunur. Burada morfoloji alınmalar ən müxtəlif cəhətlərdən təhlil olunur, şəkilçilər mənşəyinə görə qruplaşdırılaraq bütün spesifik xüsusiyyətləri aydınlaşdırılır, cədvəllərin köməyi ilə hər mənşəyə aid şəkilçilərin miqdarı öyrənilir. Sintaktik alınmalarda da söz birləşmələrinin komponentləri və digər sintaktik alınma vahidlər 1990–2000-ci illərdə çıxan qəzetlərin dilinə istinad olunaraq tədqiq edilir.

İkinci bölmədə isə qəzet materiallarına əsaslanaraq alınmaların üslubi semantikasi, orfoqrafiya və orfoepiyası, alınmaların qəzet dilində işlənmə prinsipləri təhlil olunur, bir sıra təqidi fikirlər irəli sürülür və təkliflər verilir.

ALINMA SÖZLƏRİN TƏDQIQI MƏSƏLƏSİNƏ DAİR

Dilin lüğət tərkibinin zənginləşmə yollarından biri kimi dilçilikdə alınma sözlərin əhəmiyyətli rolu hər zaman qeyd olunmuşdur. Lakin alınmalara yanaşma tərzı, onların tədqiq prinsipləri, alınma sözlərin növləri ayrı-ayrı tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif formalarda göstərilmişdir.

«Alınma sözlər» dedikdə, ilk növbədə, nəyi başa düşürük? «Alınma dildə xarici amilləri, yəni başqa dil ünsürlərinin qrafik, fonetik, leksik, semantik, morfoloji və sintaktik sahələrində özünü göstərən başqa dil təsirlərinin məcmusu kimi başa düşülməlidir... Bu proses öz daxili imkan və vasitələri əsasında gündən-günə təkmilləşmə ilə yanaşı, qohum və qohum olmayan, bilavasitə və bilavasitə kontaktda olan dillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində gedir» [75, s. 4-5].

Ə.Dəmirçizadə alınma sözləri şərti və nisbi adlandırır [37, s. 91]. O, bu aspektdən alınmalara yanaşaraq, onların mahiyyətini belə izah edir: «Alınma söz anlayışı həm mürəkkəb, həm də şərti bir anlayışdır. Müasir Azərbaycan dilinin üslubiyatında alınma sözlər dedikdə, əsasən, başqa dillərdən alındığı dərin tarixi tədqiqat aparmadan məlum olan və üslubi məqsəddə uyğunluq çalarlığı nöqtəyi-nəzərindən mənşə mənsubiyyətinə görə xüsusiyyət təşkil edən sözlər nəzərdə tutulur. Buna görə də bu növ sözləri əcnəbi sözlər adlandırırıq ki, beləliklə də, bu termin anlayışı geniş mənada işlədilən «alınma sözlər» anlayışına daxil olmaqla bərabər, daha çox poetikada, üslubiyatda barbarizm termini ilə ifadə olunan anlayışa yaxın bir mənada işlədilən termin kimi də anlaşılmasın və ondan fərqləndirilsin» [37, s. 91-92].

S.Cəfərov alınma sözlərin dilə gəlməsinin ehtiyac nəticəsində zəruri olduğunu söyləyərək, Azərbaycan dilinin leksik tərkibini əsil Azərbaycan sözləri və alınma sözlər olaraq iki

Təhminə Yaqubova

---

qrupa bölür [33, s. 43]. H.Həsənov alınma sözlərin şifahi və yazılı nitq vasitəsilə alındığını göstərərək, onlara belə bir tərif verir: «Bir dildən digərinə müxtəlif ünsürlərin: söz, morfem, səs və mənanın keçməsi alınma adlanır» [61, s. 117].

Müəllif alınma termini adı altında bir dildən başqa dilə keçən bütün ünsürləri nəzərdə tutur. Lakin, əslində «alınma söz» «alınma» termini adı altında ümumiləşdirilməməlidir. Nəzərə alınmalıdır ki, bir dil başqa dildən sözdən əlavə səs, morfem və digər ünsürlər alır ki, bunların sözə aidiyyəti yoxdur. Deməli, alınmalar bir başqa, alınma sözlər isə tamam başqa aspektdən tədqiq olunmalıdır. Çünki bir dildən başqa dilə bir şəkilçinin keçməsi ilə bir sözün keçməsi eyni məqsədi daşmır. Şəkilçi başqa zərurətdən, söz isə digər ehtiyacdən dilə keçir.

A.Qurbanov da başqa dilçilər kimi alınma sözlərə yanaşma tərzini fərqlənir. O da dilə yalnız sözlərin deyil, digər ünsürlərin də keçməsinin zəruri olduğunu söyləyərək, alınma sözlərə belə tərif verir: «Bu və ya digər dilin başqa dildən aldığı sözə alınma söz deyilir... Sözlər bir dildən başqasına müxtəlif şərait və zamanlarda, müxtəlif səbəblərdən və bir sıra yollarla keçir» [84, s.194].

Türkan Əfəndiyeva alınma sözlərin dilimizə gəlmə şəraitini belə izah edir: «Hər bir dildə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də lüğət tərkibinin müəyyən bir hissəsi başqa dillərdən gəlmə sözlərdən ibarətdir. Həmin sözlər dilimizin lüğət tərkibinə müxtəlif tarixi dövrlərdə iqtisadi, siyasi, elmi, mədəni, məişət əlaqələri və bəzi hallarda hərbi toqquşmalarla bağlı daxil olmuşdur» [42, s.199].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, «alınma» və «alınma söz» terminləri fərqli anlayışlardır. Bunu dərinədən tədqiq edən 1960-cı ildən başlayaraq türkologiyanın inkişafında mühüm xidmətlər göstərmiş N.Xudiyev alınma söz və alınma terminlərinə belə yanaşır: «Alınma termininin özü iki mənədadır. Birinci halda bu termin başqa dildən keçib daxil olduğu dili

zənginləşdirən linqvistik vahid mənasını bildirir. Geniş mənada «alınma» bir dildən başqa dilə söz keçmə prosesini göstərir. Beləliklə, ikinci mənada bu termin proses, birinci mənada isə bu prosesin nəticəsini bildirir.

«Alınma» və «alınma söz» terminləri eyni anlayışları bildirmir. «Alınma» dedikdə bir dildən başqa dilə keçən bütün linqvistik vahidlər, hər cür dil elementləri başa düşülür, «alınma söz» dedikdə isə yalnız leksik vahidlərin mənimsənilməsi nəzərdə tutulur. Başqa sözlə desək, «alınma» termini daha geniş anlayışı ifadə edir. «Alınma söz» anlayışının özü də «alınma» termininin ifadə etdiyi mənanın tərkibinə daxildir.

Şübhəsiz, «alınma» termini mənaca «alınma söz» terminindən çox genişdir. «Alınma söz» termini isə «əcnəbi söz» termini ilə eyni mənada işlədilə bilməz» [68,s.226-227]. Deməli, «alınma» ilə «sözalma»-nı fərqləndirən müəllif hətta «sözalma» ilə «əcnəbi söz» terminlərinin də eyni olmadığı fikrini müdafiə edir.

Bilqeyis Abbasova sözalma hadisəsini «dillərarası ünsiyyətin ən ali nəticəsi» adlandırır [1, s.6]. Bu, doğrudan da belədir. Hər hansı şəraitdə olursa-olsun, bir dil digərindən söz alırsa, bu ünsiyyətin nəticəsidir. Bir xalq başqa xalqın üzərində hegemon olduqda, zorla öz dilini hakim dil səviyyəsinə çatdırmaq istədikdə belə, yenə də əzilən xalqın dilindən hegemon dil söz götürür. Deməli, ünsiyyətin bu və ya digər formasından asılı olmayaraq, dil zəruri hallarda öz lüğət fondunu zənginləşdirmək üçün bilavasitə və bilvasitə digər dillərə müraciət edir.

B.Abbasovanın bu fikri ilə də razılaşıyıq ki, «alınma» dedikdə dilə başqa bir dildən və əsas etibarilə ehtiyac üzündən gətirilmiş maddi faktlar nəzərdə tutulmalıdır. Filoloji, sintaktik, semantik və üslubi məqamlarda isə bir dil başqasına təsir edir, lakin maddi linqvistik vahid alınmır. Alınma yalnız leksik və morfoloji səviyyələrdə gerçəkləşir [1, s. 14-15].

N.Məmmədli də özünün «Alınma terminlər» əsərində alınma söz və alınmaların fərqiindən danışarkən, bu məsələni

belə izah edir. «Alınma sözlərlə alınma terminlər arasındakı fərq, əsasən, terminlərin dildəki əhatə genişliyindədir... Termin söz olduğu kimi, alınma termin də alınma sözdür... Alınma mədəniyyət anlayışıdır, bilavasitə dil kontaktları nəticəsində baş verir və bu proses, əsasən, ərazi yaxınlığı ilə şərtlənir [107, s.4]. Müəllif fikrini davam etdirərək, alınmaya belə bir izah verir: «Alınma» müəyyən müddət ərzində dildə mövcud olan müxtəlif əcnəbi dil elementlərinin məcmusu yox, müəy-yən bir prosesdir. Burada alınma elementləri diferensiallaşdır-maq lazım gəlir» [107, s. 6].

Sözalma prosesi dedikdə M.Ş.Qasımovun doğru olaraq gəldiyi belə bir fikir xatırlanmalıdır: «Sözalma deyildikdə, adətən yeni yaranan anlayışları ifadə etmək və mövcud anlayışları bir-birindən fərqləndirmək üçün başqa dillərin lüğət tərkibinə müraciət edilməsi, bir dilin digərindən ayrı-ayrı elementləri alıb işlətməsi prosesi nəzərdə tutulur. Həmin elementlər isə müxtəlif kateqoriyalara aiddir. Ona görə eyni kateqoriyalardan olan elementlərin bir dildən digərinə keçmə-sindən danışarkən «sözalma» terminini konkretləşdirmək lazımdır [76, s.146].

Rus dilçiliyində bu məsələ Azərbaycan dilçiliyindən çox-çox əvvəl öyrənilməyə başlanılmışdır. A.P.Krısın yazır: «Alınma»-nı müxtəlif elementlərin bir dildən başqa dilə keçməsi prosesi adlandırmaq məqsədəuyğundur. «Müxtəlif elementlər» adı altında dil yaruslarının fonologiyanın, morfolo-giyanın, sintaksisin, leksikanın, semantikanın ayrı-ayrı vahidləri nəzərdə tutulur [164, s.108].

Buradan görüldüyü kimi, Krısın alınmaya bir termin ki-mi daha geniş aspektdən yanaşır və onu daha çox elmi şəkildə əsaslandırır. Müəllifin bu fikrindən bir də o nəticəyə gəlmək olur ki, alınma linqvistik hadisədir. Krısının «Müasir rus dilin-də alınma sözlər» adlı əsəri problemin elmi təhlili baxımından çox yüksək səviyyədədir. Müəllif alınma sözlərin dilə gəlmə-sinin altı şərtini göstərir: 1) sözalan dildə alınma sözlərin fone-

tik və qrafik uyuşması; 2) sözalan dildə qrammatik kateqoriyalarla alınma sözlərin əlaqələndirilməsi; 3) alınma sözlərin fonetik mənimsənilməsi; 4) alınma sözlərin qrammatik mənimsənilməsi; 5) alınma sözün söz yaradıcılığında aktivliyi; 6) alınma sözlərin semantik mənimsənilməsi [165, s.35].

Müəllif alınma sözlərin sözalan dilin faktlarından fərqləndirilməsində orfoepiyanı üstün tutur. Onun fikrincə, hər hansı bir dilin leksik strukturunu bilməklə alınma sözlərin mənşəyini təyin etmək olar. Məsələn, konstitusion, dekloraşion sözləri fransız mənşəlidir çünki, bu tələffüz fransız dilinə məxsusdur [165, s.35].

Müəllif alınma sözlərin üç tipini müəyyənləşdirmişdir: 1) alınma sözlər; 2) ekzotik leksika (ekzotizmlər); 3) sinonim-lik təşkil edən alınmalar Kırısın sözünə davam edərək yazır: «Birdəfəlik anlamaq lazımdır ki, biz hər dəfə dildə alınma sözlər probleminə toxunarkən, mütləq onların ifadə etdiyi üslubi məqamları nəzərdən qaçırmamalıyıq» [165, s.9].

1910-cu ildə Karski yazırdı: «Dildəki yad sözlərdən onların daha aydın mənaları öz dil faktlarımızda olduğu üçün çəkinməliyik» [165, s.8]. Kırısın Karskinin bu fikrini gücləndirərək, Avropa mənşəli sözlərdən lüzumsuz istifadənin əleyhinə çıxır və irəli sürdüyü nəzəriyyəni praktikada daha da gücləndirmək üçün belə bir cədvəl verir: [165, s.43].

Evropeyskiy slov
depo
monument
tezis
nelepiüa
absurd

Russkiy slov
sklad
pamətg
polojenie
quşg
bessmisliüa

Dilçilikdə kalkalarla alınmaların mövqeyi də mübahisəli olmuşdur. N.K.Dmitriyev bu mübahisələrə son qoyaraq, kalkaların və alınmaların mövqeyini belə şərh edir: «Alınmalar və kalkalar müxtəlif tətbiq üsullarına malikdir. Belə ki, tək-tək

leksik vahidlər alınır, iki və daha artıq sözlün birləşməsi isə kalka edilir. Deməli, kalkada söz birləşməsi formasından danışmaq lazım gəlir [157, s.106].

Mövzumuz alınma sözlər olduğu üçün N.K.Dmitriyevin fikrini əsas tutaraq, kalkalar haqqında danışmayacağıq.

N.M.Şanski isə alınmaların xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onun əcnəbi sözlərlə münasibətini belə şərh edir: «Əcnəbi sözlərin çoxunun əcnəbi söz olduğu, kənardan gəlmə olduğu açıq-aşkar hiss edilir. Lakin mənşə etibarilə yad sözlərin alınma olduğu heç də həmişə hiss edilmir. Bir çox yad sözlərin alınma olduğunu sübut etmək üçün xüsusi linqvistik araşdırmalar aparmaq lazımdır» [198, s.97].

Alınma prosesini fəal inkişafın ən yüksək nəticəsi hesab edən D.N.Şmelevin əcnəbi sözlərə münasibəti belədir: «Əcnəbi sözlərin alınması prosesi ikitərəfli prosesdir. Bu ancaq bir dilin hazır elementlərinin sadəcə olaraq başqa bir dilin ixtiyarına verilməsi demək deyildir. Bu, həm də həmin elementlərin üzvi şəkildə, alan dilin sistemi tərəfindən mənimsənilməsi deməkdir, bu elementlərin həmin dilin xüsusi tələblərinə uyğunlaşması, yeni sistem şəraitində formal və semantik baxımdan dəyişməsi deməkdir» [203, s. 45-46].

K.N.Yeqorova görə alınmalar «...yalnız əcnəbi dil modellərini yaradan, yaxud belə modellərin təsviri yolu ilə ekvivalentlərini ifadə edən formalardır» [160, s.15-16].

E.M.Axunzyanov da, haqlı olaraq, alınma sözləri əcnəbi sözlərdən fərqləndirir. Müəllif qeyd edir ki, alınma sözlər əcnəbi sözlərdən fərqli olaraq ədəbi dildə normalaşmış və sabitləşmiş, lüğət tərkibinə daxil olmuş sözlərdir [133, s. 15].

Alınmaların tədqiqinə nəzər saldıığımız zaman görürük ki, bir linqvistik hadisə kimi ilk dəfə XIX əsrdə bu barədə H.Paul məlumat vermişdir. O yazırdı: «Alınmalar termini altında dillərin çarpazlaşması və bu çarpazlaşma nəticəsində ikidilliliyin yaranması nəzərdə tutulmalıdır» [75, s.6] Alman dilçiləri Paulun bu fikrini inkişaf etdirərək dilə daxil olan və gündə-

lik nitq prosesində geniş işlənən, ana dili sözlərinə yaxınlaşan xarici sözləri alınma sözlər adlandırmışlar [75, s. 6].

Alınmaların tədqiqi tarixində elə hallar da olmuşdur ki, onları bir çox dilçilər, o cümlədən H.Şuxardt dilin öz sözlərindən fərqləndirə bilməmişlər [201, s.112]. Bu onunla bağlıdır ki, alınma sözlər etimon dildən sözalana dilə keçdikdən sonra həmin dilin fonetik, leksik, sintaktik strukturuna elə uyğunlaşır ki, onların alınma olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün olmur. Məs., vaxtilə Azərbaycan dilinə çit, nömrə, nərgiz, kilid və s. sözlər keçmişlər ki, bu gün onların alınma olduğunu yalnız tədqiqatçılar müəyyənləşdirə bilirlər.

Xarici dilçilik ədəbiyyatında alınma dillərdə baş verən bir proses kimi götürülmür, yalnız dil elementlərinin başqa dilə keçməsi məcmuyu kimi təqdim edilir. [75, s.7] Fikrimizcə, alınmalara belə yanaşma doğru deyildir. Çünki dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi özlüyündə linqvistik hadisədir və bu, mexaniki olaraq həyata keçmir.

A.M.Şerbak monqol və türk dilləri leksikasının qarşılıqlı əlaqələri haqqındakı əsərində leksikanın müxtəlif tematik qruplar üzrə müqayisəsini, leksik paralellərin təhlilini ilkin əməliyyat kompleksi sayır və bu proses nəticəsində alınmaları ayırmağı təklif edir (202, s.23).

A.Rona-Taş «Ümumi irs və ya alınma» adlı məqaləsində alınmanın mövcudluğunu tarixi şəraitlə daha çox bağlayır və genetik qohumluğu, ərazi münasibətləri, tarixi əlaqələri ön plana çəkərək alınmaların dövrləşməsini və hər dövrün spesifik xüsusiyyətlərini ayrı-ayrılıqda təhlil etməyi təklif edir (179, s.31).

Alınmaların dövrlər üzrə tədqiqinə tərəfdarıq, lakin bunun Azərbaycan dilində özünəməxsus çətinlikləri var. Ən mühüm çətinlik ondadır ki, dilimizdə bir çox leksik vahidlər vaxtilə bir semantikada, sonra arxaikləşib dildən çıxaraq başqa bir mənə yükü ilə yenidən dilə qayıtmışdır.

L.A.Bulaxovskinin də alınma sözlərin müəyyənləşdiril-

Təhminə Yaqubova

---

məsində mühüm rolu vardır. O, alınma sözlərin əlamətlərini belə səciyyələndirir:

1) bu sözlərin bir qismi sözalan dilin qanunlarına tamamilə uyğunlaşır. Bunları tapmaq üçün tədqiqatçı dilçilik elmi haqqında dərin biliyə yiyələnməli və dəqiq, müqayisəli, tarixi müşahidələr aparmalıdır 2) bunların (alınmaların – Y.T.) bir qismi sözalan dilin qanunlarına qismən uyğunlaşmışdır ki, onları adi adamlar da tapa bilər. 3) bu sözlərin bəzində alınma olduqlarını bildirən bir sıra amillər vardır:

a) tələffüzə görə fərqlənmə; b) təsrif və hallanmada bir sıra qanunauyğunsuzluqlar; c) qoşa samitin işlənməsi; ç) bəzi morfoloji elementlər (şəkilçi və s.); d) hallanmaya tabe olmaq meyli (143, s.127-130)

Hər hansı bir sözün dildə vətəndaşlıq hüququ qazanması üçün müəyyən zaman, tarixi şərait tələb olunur. Ona görə də qəti şəkildə deyə bilərik ki, alınma hadisəsini bir dil elementinin digər dilə keçməsi səviyyəsinə qədər kiçiltmək elmi cəhətdən doğru deyil. Bu hadisə özü-özlüyündə bir prosesdir.

L.Blumfeld alınmalara tamamilə fərqli nöqtəyi-nəzərdən yanaşır. Alim yazır ki, dilin daxilindən, başqa sözlə desək, dialektlərdən ədəbi dilə gələn leksemlər, morfemlər də alınma hesab olunur (137, s.488) Bu fikir özü-özlüyündə maraqlıdır. Məsələn, Naxçıvan dialektində pişik balasına «mavrı» deyilir. Əgər bu söz hansısa bir mətbuat səhifəsində qarşınıza çıxsın, ona alınma leksem kimi baxmaq olar çünki, mənası aydın deyil.

Müəllif alınmalardan söz açarkən onların bir dil kollektivindən digərinə keçməsinə dini, texniki, fərdi və s. amilləri nəzərə almaqla «mədəni dəyişmə» hesab edir (137, s.488).

Alınma barəsində digər bir fikir A. Hudsona məxsusdur. O, alınmalara belə bir tərifi vermişdir: «Bir dilin sözünün başqa dildə işlənməsinə alınma deyilir» (75, s.8).

A.Hudsonun bu tərifi sadə olduğu qədər də qeyri məntiqlidir çünki, bir dilin sözünün başqa dildə işlənməsi hələ alın-

ma demək deyil. Alınma prosesi o zaman baş tutmuş hesab olunur ki, etimon dildən sözalana dilə söz keçdiyi zaman o, həmin dilin yarusları tərəfindən tam mənimsənilsin.

Bu fikri M.V.Borfmanın doğru olaraq gəldiyi bir nəticə ilə qüvvələndirmək istəyirik. Əvvəla onu deyək ki, tədqiqatçı hər sözü alınma hesab etmir. O, alınmalara belə yanaşır: «Alınma» termini altında biz bu və ya digər müəllif tərəfindən işlədilən və dilə daxil edilən, dil inkişafının müəyyən mərhələsində insan həyatında fəaliyyət göstərən sözləri nəzərdə tuturuq» [144, s.27].

V.P.Sekirin isə səhv olaraq alınma və alınma söz terminlərini bir-birindən fərqləndirmir. Lakin alınmalara yanaşma tərzini maraqlı olduğu üçün onun da fikrinə yer veririk. Tədqiqatçıya görə, leksik assimilyasiyada leksik inkişafın bütün cəhətləri nəzərə alınır, sözalana dilin lüğət tərkibinin inkişafına müvafiq olaraq sözdə yenidənqurma baş verir» [183, s. 81] Şuxartdın alınma sözləri dilin öz sözlərindən fərqləndirməməsinin bir səbəbini Çikobava doğru izah edərək yazır: «Çoxdan dilə keçmiş sözləri «öz» və «yad» sözlər kimi ayırmaq çox da asan olmur. Bəzən alınma söz öz səs tərkibini elə dəyişdirir ki, onu tanımaq olmur, bu da həmin sözün yeni dil mühitində böyük bir yol keçdiyini göstərir. Belə sözlər tarix üçün çox qiymətlidir» [197, s. 14].

A.S.Çikobavanın bu fikri həm A. Hudsonun yuxarıda göstərdiyimiz fikrini tamamilə inkar edir, həm də xarici ölkə dilçiliyinin alınmanı bir proses kimi qiymətləndirməməsinə qarşı çıxır. Hər bir sözün müəyyən tarixi prosesdə başqa dilin elementi kimi sözalana dilin faktoruna çevrilməsi tarixi dil prosesidir.

Müasir Azərbaycan dilində Çikobavanın nəzərdə tutduğu belə sözlər çoxdur. Məs., fayton, lastik, lampa, plan, stol, jaket, kostyum və s. Bu sözlərin bəzilərinin (məs., jaket, lastik, stol və s.) alınma olduğunu asanlıqla təyin etmək olar. Lakin yerdə qalan sözlərin alınma olduğunu mütəxəssislər

Təhminə Yaqubova

---

müəyyənləşdirə bilirlər.

A.I.Smirtitski və O.S.Axmanova alınmanın mahiyyətini izah edərkən bu nəticəyə gəlmişlər: «Dillərdə sözləmə prosesi bir dilin sözlərinin başqa dilə mexaniki keçməsindən, bir dilin bir kəsinin başqa dilə vurulmasından ibarət deyildir» [75, s.9].

L.N.Krısın alınma dedikdə «müxtəlif elementlərin bir dildən başqa dilə keçməsini» [164, s. 278], I.M.Kreyn isə «bir dilin təsiri altında başqa bir dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi»ni [166, s.11] nəzərdə tutur. Y.V.Rozenoviç isə onların hər ikisindən fərqli olaraq alınma dedikdə «əcənəbi elementlərin sözlənən dil tərəfindən mənimsənilməsini və alınma sözün bu mənimsənilmənin nəticəsi olduğunu» [166, s.11] nəzərdə tutur.

Bu üç fikrin içərisində I.M.Kreynin fikri ilə razılaşmırıq. Tədqiqatçıya görə, alınma bir dilin digər dilə təsiri nəticəsində meydana çıxır.(166) Bu fikir doğru deyil. Bu gün tibb terminlərinin 90% latın dilinə məxsusdur və bu onu sübut etmir ki, latın dili ingilis dilinə təsir edir. Axı bu gün latın dili yoxdur. Hesab edirik ki, alınma zərurətin nəticəsidir çünki, dünyada elə bir dil yoxdur ki, o sırf öz sözlərindən ibarət olsun. Məhz buna görə də alınmalar yalnız zəruri hallarda dillərə gətiril-məlidir, əks halda bunlar dilə mənfi təsir göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, alınmaları alimlər müxtəlif cəhətlərdən tədqiq etmişlər. N.N.Amasova, D.Meves, N.M.Şanski, I.A.Falev alınmaları etimoloji, N.S.Avilova, M.M.Maxovski, E.Hauqen struktur-semantik, M.F.Brofman, M.K.Bragina, I.M. Kreyn, L.P.Krısın funksional, I.K.Smorqonski, A.E.Suprin, Z.A.Orazova leksik-tematik, L.Y.Qaranatkina, E.O.Karski, I.I.Oqnenko, H.Həsənov işlənmə dərəcəsi baxımından tədqiq etmişlər.

Alınmaların mövqeyini ən dəqiq ifadə edən tədqiqatçılardan biri də A.A.Bragina olmuşdur. O, alınmanı, əsasən, sosial tarixi şəraitlə bağlayır və doğru olaraq, belə bir nəticəyə gəlir: «Göründüyü kimi, alınma sözlər yad sözlərdir. Lakin dil

bu alınmaları aktiv şəkildə mənimsəyərək onu cəmiyyətin tələb etdiyi norma səviyyəsinə qaldırır. Bu yad sözlərdən törəyən alınma sözlər tədricən dil tərəfindən özünüküləşdirilir. Sadəcə olaraq, bu çevrilmələr müxtəlif üsullarla baş verir. Alınmalar qısa müddət ərzində həm bədii üslubun, həm də digər üslubların faktoruna çevrilirlər və yaxud da tarixizmlər kimi dilin passiv fonduna çəkilirlər» [141, s. 159].

Doğrudan da, tarixin müəyyən məqamlarında dilə elə sözlər daxil olur ki, onlar dildə müvəqqəti xarakter daşıyır, həmin tarixi prosesin özü kimi, onlar da aradan çıxırlar. Məsələn, 1928-40-cı illərdə Azərbaycan dilində kulak, qolçomaq, danons, pantürkist, panislamits və s. sözlər daxil olaraq o dövrün mətbuatında çox geniş şəkildə işləndiyi halda, müəyyən onilliklər keçdikdən sonra belə sözlər necə sürətlə dilə daxil olmuşdularsa, eləcə də sürətlə dilin passiv fonduna çəkildilər. Fikrimizi belə bir praktik misalla əsaslandıraraq: "...Hərgah evində ərəb əlifbası ilə kitab varsa, deməli, sən mollasan, dini təbliğ edirsən, yaxud sən müsavatin agentisən, qatı burjua millətçisisən, pantürkistsən, panislamistsən..." [39, s.140]

Göründüyü kimi, belə sözlər həmin dövrləri əhatə edən povest və romanlarda, publisist yazılarda işləndiyi halda, məişət leksikamızda yoxdur. Bragina fikrini davam etdirərək belə bir nəticəyə gəlir ki, «Leksikanın predmeti kimi alınma sözlərin öyrənilməsi təkcə kəmiyyət baxımından deyil, həm də dilin lüğət fondunun bir mənbəyi kimi xarakterikdir» [141, s. 159].

D.N.Şmelev alınmaların daha çox tarixi zərurətlə bağlı olduğunu göstərmək üçün özünün «Müasir rus dili (leksika)» əsərində belə yazır: «Alınma sözlərin mahiyyəti ona xidmət etməlidir ki, o, XIX əsrlə heç bir əlaqəsi olmayan yeni yaranmış məfhumları ifadə edə bilsin» [203, s. 266].

Sorokin də digər tədqiqatçılar kimi, alınma hadisəsini proses hesab edir və yazır: «Alınmalar, sadəcə, bir dil elementinin digər dilə keçməsi ilə bitmir. O, həm də keçdiyi dilin bü-

Təhminə Yaqubova

---

tövlükdə sisteminə uyğunlaşaraq az qala dilin öz faktına çevrilir» [203, s.280].

S.Y.Marşak sözün yaranmasına tarixi ekskursiya edərək onu fəlsəfi-lingvistik baxımdan izah etməyə çalışmışdır. Tədqiqatçı burada sırf alınma sözlərdən danışmasa da, tədqiqat zamanı müəllifin gəldiyi bu fəlsəfi lingvistik nəticə alınma sözləri doğuran bütün zəruri səbəblərə işiq salır.

Qeyd edək ki, əvvəlcə söz möscud olmuş, sonra onun strukturu, sintaktik vəzifəsi, qrammatik çalarları ortaya çıxmışdır. Çox sonralar isə onlar bir dildən digərinə keçmiş, alınmaya çevrilmişlər. Məhz bu baxımdan Marşakın bu fikrini monoqrafiyaya daxil edərək bu nəzəri əsaslandırmaya elmi münasibət bildirməyi lazım bilirik. «İnsan onu əhatə edən bütün obyektlərə söz tapmışdır. Ancaq bu azdır. O, bütün hərəkət və vəziyyətləri adlandırmışdır. O, onu əhatə edən hər şeyin özünəməxsusluğunu sözlər vasitəsilə təyin etmişdir. Sözlər dünyada gedən bütün dəyişiklikləri özündə təcəssüm etdirir. Onlar özündə əsrlərin təcrübəsini və xeyirxahlığını, həmçinin, elmi-texniki proqresin bütün cəhətlərini əks etdirir. Sözlər insan təfəkküründə yer tutmuş, ümumiliyindən və xüsusiliyindən asılı olmayaraq hər şeyi, hətta ideyaları da adlandırmağa qadirdir» [152, s.5].

O.S.Axmanovanın 1957-ci ildə çap olunmuş «Oçerki po obhey i russkoy leksikoloqii» əsərində leksikanın bir çox sahələrinə toxunulsa da, (məs., çoxmənalılıq və omonimlik, rus dilində çoxmənalılığın və omonimliyin sərhədləri, söz bir-ləşmələri, frazeologiya və s.) alınmalar, alınma sözlər, termi-nologiya, neologizmlər problemi işlənməmişdir. Digər tərəf-dən, müəllif həm ismi, həm də feli birləşmələri leksikolo-giyanın predmeti kimi təqdim edir.(132) Lakin Y.Seyidov Azərbaycan dilində söz birləşmələrinin leksikologiyanın deyil, sintaksisin predmeti olduğundan danışır.[116] Bizim də qə-naətimiz belədir ki, söz birləşmələri bəhsinə aid olan sabit söz birləşmələri leksikologiyanın predmeti ola bilər. Lakin son zamanlar

tədqiqatçılar frazeologiyanı leksikologiyadan ayıra-raq onu dilçiliyin xüsusi bir sahəsi kimi öyrənməyi təklif edirlər. Bu deyilənlərin mövzumuzə birbaşə aidiyyatı olmadıęı üçün bir tədqiqatçı kimi, sadəcə, münasibət bildirməklə kifə-yətlənirik. Beləliklə, əgər söhbət leksikologiyadan gedirsə, Axmanova dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayan alınma sözlər, neologizmlər haqqında danışmalı idi çünki, istər çoxmənalılıqda, istərsə də omonimiyada alınma sözlər heç də dilin öz sözlərindən passiv deyil, hələ bir qədər aktivdir. Məs., belə bir sinonimik cərgəni nəzərdən keçirək: ürək-könül-qəlb. Burada «qəlb» sözü alınma olmasına baxmayaraq işlənmə tezliyinə görə ürək və könül sözləri qədər aktivdir. Fikrimizi misallarla əsaslandıraraq

1. Daş qəlbli insanları neylərdin, ilahi? 2. Qəlbimin həmdəmi sən idin, gülüm. 3. Qəlbimizi üzə-üzə, bəsdir, hicran güldü bizə. 4. Qəlbim dəfn olunub, bax, diri-diri. 5. Mən götürüb qəlbimi öz içimdən köçmüşəm. 6. Qəlbimdə min arzum, min diləyim var. 7. Mömin olub qəlbın olsaydı, Səlim. 8. Qəlbimdə dağ qədər ağır intizar 9. İnsanın qəlbində olan üç xüsusiyyət onu günahlardan hifz edər. 10. Ey Nizami, bu qədər sirr ki, sən söyləmişən, anlayan yoxsa onu, qəlb evinə pünhana çək. 11. Dodaqdan qəlbə axan sevgi qəlbədən dodağa axan nifrətdən daha güclüdür 12. Sirri yaymaq insanın öz qəlbinə xəyanətidir. Bu faktlar onu deməyə əsas verir ki, alınma sözlər dilin lüğət tərkibinə elə nüfuz edir, onun bütün yaruslarında elə fəallıq göstərir ki, bir problem kimi onun üzərindən sükutla keçmək doğru deyildir. Fikrimizi qüvvətləndirmək üçün leksik cərgələrdə (omonim, sinonim, antonim) alınma sözlərin mövqeyini nəzərdən keçirək.

omonimlər	sinonimlər	antonimlər
kök	ürək-könül-qəlb	xeyir-şər
qaz	qoca-ahıl-pir	bərk-yumşaq
yaz	bel-lapatka	təmiz-çirkli
bağ	gözəl-göyçək-	iri-xırda
bar	qəşəng	böyük-küçük
yar		xoşbəxt-bədbəxt
tar		
dağ		

Bəzən alınma sözlərlə dilimizin sözləri sinonimik cərgədə, üslubun imkan verdiyi hallarda (xüsusilə bədii üslubda poeziya janrında, son dövr nəsrinin dilində daha çox rast gəlinir) birləşdirilir. Məs., şeirin bir bəndində əsil Azərbaycan sözü, digər bəndində alınma söz işlənir. Nəsrə, hətta, bir abzasda bu hala rast gəlinir. Məsələn,

1. Bir sevgi əbədi nəğməyə döndü,

Dil susub ürəklər dinən gecədən.

2. Qəlbini sıxmasın ötəri kədər.

3. Şahnaz qəlbini yandıran acı həsrəti paylaşmaq üçün ürəyinə yaxın olan sirdaş axtarırdı, həmdəm istəyirdi.

Belə sinonimik cərgələrin eyni zamanda işlənməsi, yuxarıdakı misaldan görüldüyü kimi, bir cümlə daxilində də mümkündür: qəlb-ürək; Dilin bu cür mükəmməl üslubi imkanları onun zənginliyi ilə izah olunur.

Dilimizdə daşlaşmış ifadələr kimi qələmə verilən frazeoloji birləşmələrdə də etimon dillərdən (ərəb, fars) Azərbaycan dilinə keçmiş sözlər az deyil. Məsələn, qəlb qırmaq, xeyir vermək, şərə düşmək, böhtan atmaq, əzab çəkmək, xitam vermək, həsr etmək, işğal etmək, meyl salmaq, bəd gətirmək, zərər vurmaq, mane olmaq, xərc çəkmək.

Axmanovanın «Oçerki po obhey i russkoy leksikolojiy» kitabında [132] alınmalar və alınma sözlərdən leksikologiyanın tərkib hissəsi, başqa sözlə, onun tədqiqat obyektini kimi danışılmaması təəccüb doğurur. Hansısa bir bölmənin daxilində (bu kitabda ona da rast gəlmədik) belə çoxşaxəli problemdən danışmaq olmaz, əks təqdirdə, bir sıra qaranlıq məsələlərin sual doğuracağı təbiidir. Məs., tutaım ki, leksika bəhsində morfologiyadan ötəri danışırıq, görəsən, bu zaman morfologiyayı nə dərəcədə geniş əhatə edə bilərik? Alınmalara da məhz bu prizmadan yanaşmaq lazımdır. Onun əhəmiyyətini kiçiltmək, rolunu azaltmaq elmi nöqtəyi nəzərdən doğru deyildir.

Rus dilçiliyində alınmalar və alınma sözlərin tədqiqi qənaətbəxşdir. Biz bunu Qorbunovun, Yefimovun, Kırısının və digər alimlərin əsərlərində daha qabarıq görürük. Qorbunovun «Nə üçün qüsurlu danışmalı?» adlı məqaləsi bütövlükdə alınma leksikanın nəzəri-lingvistik məsələlərinə həsr olunub. O, burada iki məsələni ön plana çəkir: 1)alınmaların üslubi vəziyyəti; 2)alınmaların leksiksemantik situasiyası. Qorbunov qüsurlu danışığımızın əsas səbəbini tarixən müxtəlif vasitələrlə dilə keçmiş alınmalar və alınma sözlərin semantikasını düzgün bilməməkdə görərək yazır: «Canlı dil daim hərəkətdədir və bu hərəkəliyin əsasında (Qorbunov bunları düzgün olaraq yeni sözlər adlandırır -Y.T) dilə daxil olan yeni sözlər durur, qüsurlu danışığın əsas səbəbi yazıda bu yeni sözlərə düzgün münasibət bəsləməməyimizdən doğur [155, s.30].

Alınmaların tədqiqi ilə məşğul olan alimlərdən biri də Bilqeyis Abbasovadır. Onun 1995-ci ildə çap etdirdiyi «Sözləmə hadisəsinin əsasları» əsərində irəli sürdüyü bir sıra fikirlərlə razı deyilik. Gəldiyimiz nəticələri belə ümumiləşdiririk: Azərbaycan dili başqa dillərdən fərqli olaraq əsarətə müqavimət göstərə bilən bir dil olduğu üçün B.Abbasovanın «Kim bilir, bəlkə də, rus işğalının son qalıqları da sıradan çıxandan sonra Azərbaycan dili məmnuniyyətlə rus dili elementlərini

Təhminə Yaqubova

---

qəbul edəcəkdir» [1, s.13] fikri ilə razılaşmaq mümkün deyildir. Çünki zaman-zaman Azərbaycan monqolların, ərəblərin, farsların tam müstəmləkəsi altında yaşamışdır. Lakin Abbasovanın təbirincə desək, bu «işğalların son qalıqları sıradan çıxandan sonra» Azərbaycan dili nəinki bu dillərə assimiliyaya olunmamış, əksinə, əsarəti altında yaşadığı dillərin həm leksikasına, həm də qrammatikasına mühüm təsir göstərmişdir. Sevortyanın bu fikrini xatırlatmaq kifayətdir ki, «hər bir dildə fellər ən az dəyişməyə məruz qaldığı halda türk dilinin təsiri ilə erməni dilinin felləri də dəyişmişdir» [1, s. 14].

Zaman-zaman fars dili poeziya, ərəb dili elmi dil kimi qəbul olunsada türk dili öz danışmaq dili səviyyəsində həm fars, həm də ərəb dilinin milli şovinizminə sinə gərə bilmişdir. Bəzən əhəmiyyət belə vermədiyimiz rayon qəzetləri rusizmlərdən qaçır, «danosbazlıq» əvəzinə «xəbərcilik məktubu» kimi çox uğurlu ifadə işlədir («Qəbələ» qəz., 20.VII.00.) Bu onu göstərmirmi ki, Azərbaycan dili sözün müstəqim mənasında özləşmə siyasəti aparır, hətta dilimizdə tamamilə vətəndaşlıq hüququ qazanmış, əhalinin bütün sferalarında asanlıqla başa düşülən «hadisə» sözündən qaçır, «olay» sözünü işlədir («Ekspress» qəzeti, 20.IX.00). Deyilənlər təkcə «olay» sözü ilə məhdudlaşmır, «əvvəlcə» əvəzinə «öncə», müasir əvəzinə «çağdaş», «əhəmiyyətli» əvəzinə «önəmli» və s. Bu faktların sayını istənilən qədər artırmaq olar.

B.Abbasovanın qohum dillərin bir-birinə təsir etməsi fikri doğrudur, lakin türk dilindən gətirdiyi misallar Azərbaycan dilində özünə yer etməmişdir. Məs., «bitik» sözü dar çərçivədə anlaşıla bilər. Ancaq təsir etmə o deməkdir ki, əhalinin ən azı 30 - 40 % bu sözləri mütəmadi olaraq işlətsin. Abbasovanın gətirdiyi misallarda isə («yetərsay», «qətlam», «bilgisayar», «iyi», «bəkləmə», «qonuşma», «bitik» və s.) biz bunu görmürük [1, s. 15].

Müəllif «Sovet türk dilləri» termini işlədir. [1.s.15] Belə bir termin yoxdur.

Müəlliflər kollektivinin (A.H.Qarayev, S.Ə.Cəfərov, K.Ə.Cəfərova) yazdıqları «Avropa mənşəli sözlərin izahlı lüğəti» əsərinin giriş hissəsində də Avropa mənşəli alınmaların Azərbaycan dilində bu və ya digər cəhətdən mövqeyi izah olunaraq göstərilir ki, «XIX əsrin I rübündən sonra Avropa mənşəli leksik vahidlərin böyük əksəriyyəti Azərbaycan dilinə rus dili vasitəsilə daxil olmuşdur» [210, s.4].

Bu lüğətin bir sıra məqamları ilə razılaşımaq mümkün deyil. Belə ki, əsər müasir dövrün tələblərinə cavab vermir, 1999-cu ildə çap olunmasına baxmayaraq müasir dilçilik nəzəriyyəsi uzaqdır. Təbii ki, mərhum S.Cəfərov bu əsərin 1999-cu il nəşrini görməyib. Ancaq əsərin digər müəllifləri ona yeni təfəkkür tərzinin diktə etdiyi prizmadan yanaşmalı idilər. Əsərin bir cümləsinə belə toxunmadan yenidən nəşr etdirməyin özü də məsuliyyətsizlikdir. Əsərdə verilən cədvəllərə də real mənbə kimi baxmaq olmaz çünki, dil və dil kon-taktları daimi inkişafdadır. Əsər bizə Avropa dillərindən alınmaların düzgün mənzərəsini göstərmir.

Beləliklə, alınma söz və alınma termini haqqında tədqiqatçıların verdiyi təriflərin məcmusunu yekunlaşdıraraq A.Qarayevin gəldiyi bu nəticə ilə razılaşıırıq: «Alınma termininin alınma sözlər terminindən fərqi dildəki əhatə genişliyindədir. Alınma sözlər termini altında ancaq alınma sözlərin leksik-qrafik xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur. Alınma termini isə daha əhatəlidir, alınmalarda baş verən bütün proseslər fonetik, qrammatik, leksik, semantik, leksik-qrafik, leksik-üslubi və termin xüsusiyyətləri əhatə olunmaqla, dilin bütün sahələrində baş verən dəyişikliklər öyrənilir» [75, s.14].

Alınma sözlərin dilin lüğət tərkibində özünə daimi yer tutmasının səbəblərini bir sıra dilçilər müxtəlif aspektlərdən izah etmişlər. Bəzən səbəblər həddindən çox xırdalanmış, bəzən də lazımsızları onlara əlavə olunmuşdur. H.Həsənov həmin səbəbləri, doğru olaraq, elmi-nəzəri cəhətdən aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır: 1) ana dilinin (alan dilin) qrammatik ka-

Təhminə Yaqubova

---

teqoriyalarına uyğun gəlməsi; 2) ana dilinin söz yaradıcılığında yeni söz yaratma mərkəzinə çevrilməsi; 3)mənaca ana dilindəki sözlə yenilik yaratması, mənaca müstəqil olması; 4)üslubi çalara malik olması; 5) ana dilinin strukturası ilə birləşməsi» [61, s.22].

Beləliklə, alınmalar və alınma sözlər haqqında tədqiqatçıların mülahizələrini yekunlaşdıraraq onların növləri üzərində dayanırıq. H.Həsənov «Müasir Azərbaycan dilinin leksikası» əsərində alınma sözləri 4 qrupa bölür: 1) ümumişlək alınmalar; 2) beynəlmiləl alınmalar; 3) ekzotizmlər; 4) varvarizmlər [61, s. 124].

Müəllif həm də alınma sözləri işlədilməsi formalarının assimilyasiya olunma dərəcəsinə, mənasına görə fərqləndirir [61, s.124].

1988-ci ildə çap etdirdiyi «Müasir Azərbaycan dilinin leksikası» əsərində isə müxtəlif sistemli dillərə aid sözləri bir dildən başqa dilə keçmə yoluna görə iki qrupa bölür: 1) gəlmə sözlər; 2) alınma sözlər. Müəllif zorakılıq və məcburetmə yolu ilə lüğət tərkibinə daxil olan sözləri gəlmə, müəyyən zərurət üzündən alınan sözləri isə alınma sözlər hesab edir [61, s.120]. Burada işlədilən «gəlmə söz» termininin adına etiraz edirik, çünki müəllif özü də göstərir ki, bu sözlər zorla dilə gətirilir. Ona görə də, yaxşı olardı ki, «gəlmə sözlər» terminindənsə, «gətirilmə sözlər» termini işlənəydi.

A.Qarayev isə öz növbəsində alınma sözləri 4 qrupa bölür: 1) alınma sözlər; müəllif «alınma sözlər» dedikdə, müəyyən tarixi zərurət nəticəsində dilin aldığı sözləri nəzərdə tutur. 2) gəlmə sözlər; bu termin altında müəyyən zorakılıq və müdaxilə nəticəsində dildə işlənən sözlər nəzərdə tutulur.

3) keçmə sözlər; bu növə qonşu xalqların dilindən şifahi şəkildə alınaraq ümumxalq danışığında geniş işlənən, daha sonra isə olduğu kimi yazılı dildə özünə mövqə qazanan sözlər daxildir. 4) yad sözlər; bu növə isə müəllif tərcüməsiz başa düşülməyən, mənəbə dilin və yaxud da sözalan dilin qrafikası

əsasında yazılan sözləri aid edir. [75, s.18]

A.M.Qurbanovun bölgüsü isə tamamilə fərqlidir. O, alınmaları məcburi və zəruri olaraq iki qrupa bölür. Müəllif Həsənov və Qarayevdən fərqli olaraq zorla dilimizə gələn sözlərə «gəlmə sözlər» terminini deyil, «məcburi alınmalar» terminini işlədir ki, bu, elmi baxımdan daha doğrudur [84, s.194]. A.Qurbanov alınma sözləri alınma tarixinə, işlənmə dairəsinə, mənşəyinə və mənbəyinə görə qruplaşdırır. Müəllif mənbəyinə görə alınma sözləri belə bölür: 1) ərəb mənşəli sözlər; 2) fars mənşəli sözlər; 3) rus mənşəli sözlər; 4) avropa mənşəli sözlər; 5) qafqaz mənşəli sözlər [84, s.197].

Mənimlənməsi baxımından da alınma sözləri ki qrupa bölür: 1) dəyişiklik edilmədən mənimlənilən sözlər; 2) dəyişiklik edilərək mənimlənilən sözlər [84, s.205].

Alınmanı bir proses kimi o zaman baş tutmuş hesab etmək olar ki, alınmalar keçdiyi dillər tərəfindən mənimlənilsin.

A.Qarayev alınmaları mənimlənməsinə görə 4 qrupa bölür: 1) qrafik mənimlənmə hərf, qrafik, heca, diatirik və durğu işarələri. 2) fonetik mənimlənmə, vurğu növü, fonetik heca tipi, intonasiya. 3) leksik mənimlənmə ümumişlək sözlər və ifadələr, terminoloji sözlər, beynəlmiləl sözlər, ekzotizmlər; 4) qrammatik mənimlənmə.

Müəllif həm də fonemin, hecanın, səsin, vurğunun sözlə birlikdə mənimləndiyini qeyd edir [75, s.19]. Bu təbiidir, çünki dil nə vurğunu, nə hecanı, nə də digər fonetik amilləri leksik vahiddən kənarında almır.

Müəllif təkcə alınmaların mənimlənməsi ilə kifayətlənməyərək onları mənalara görə də qruplaşdırır. O yazır:

1) leksik alınma, alınma söz tipinin bir növü olmaqla, yalnız lüğət vahidi kimi sözlərin alınması prosesinin yekunlaşmış aktıdır. 2) semantik alınma terminində sözün mənası əsasdır. 3) xarici sözlər, əcnəbi sözlər, yad sözlər isə eyni məzmun daşıyır və başqa dillərə məxsus söz və ifadələrin forma və məzmun, yəni yazılışı və mənası dəyişdirilmədən işlənen sözlərdir [75,

s.19].

L.P.Krısın leksik alınmaları morfoloji alınmaların ilk etarı kimi qəbul edir [165, s.20]. Müəllifə görə alınma sözləri şərtləndirən 4 əsas cəhət var və ən mühüm şərt onların müstəqil olmasıdır. Daha sonra o, alınma sözün dilin terminoloji qatında işlənməsini vacib sayır. Tədqiqatçı belə hesab edir ki, xarici söz (yəni alınma söz Y.T.) sözalın dilin qrafem-fonetik vasitələri ilə ifadə olunmalıdır. Onun son şərti alınma sözlərin sözalın dilin müvafiq qrammatik cins və digər kateqoriyaları ilə uyğunlaşmasıdır [165, s.116].

Müəllifin bu müddəalarının bəziləri Azərbaycan dili üçün xarakterik deyildir. Məlum olduğu kimi, türk dillərində cins kateqoriyası yoxdur. Ona görə də etimon dildən Azərbaycan dilinə gələn sözlər yekcins olmalıdır. Doğrudur, dilimizdə müəllimə, şairə, katibə, xadimə kimi zorla etimon dillərin cins kateqoriyalarına uyğunlaşdırılmış sözlər işlənir ki, bu da doğru deyildir. Çünki əgər belə olmasaydı «müəllimə» sözü işləndiyi kimi «şagirdə» formatı da olardı. Deməli, orfoepik cəhətdən hansı sözü qadın cinsində işlətmək asandırsa, o sözlər işlənir, hansı sözlər dilin orfoepiyasına müvafiq deyilsə, onlar işlənmir. Heç bir dildə belə nəzəriyyə yoxdur və dilimizin saflaşması naminə bu problemlər aradan qaldırılmalıdır. Narahatlıq doğuran cəhət budur ki, müəllimə, şairə tipli sözlər həm mətbuatın dilində, həm də ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərində geniş şəkildə işlənir. Deyilənləri yekunlaşdıraraq bu nəticəyə gəlmək olar ki, alınma sözlər dilin bütün yaruslarında fonoloji, qrafik, morfoloji, sintaktik, leksik və semantik cəhətdən mənimsənilməlidir.

A.Qarayev «leksik alınma» termini adı altında ekzotik sözləri, semantik alınmanı və hibrid sözləri nəzərdə tutur, yad sözləri isə bu alınmaların xüsusi qrupuna daxil edir [75, s. 17].

Türkan Əfəndiyevaya görə isə «əcənəbi sözlər» termini «alınma sözlər» termininə nisbətən semantik cəhətdən daha genişdir [42, s. 202]. Məlumdur ki, söz leksik vahiddir, lakin

leksik alınmalarla sözlərin alınmasını qarışdırmaq olmaz. Leksik alınma dedikdə yalnız semantika nəzərdə tutulursa, sözlərin alınması dedikdə onun fonetik, qrafik, morfoloji və semantik səciyyələri də nəzərə alınmalıdır.

Türk dillərində Avropa mənşəli alınmaları N.A.Baskakov qrammatik cəhətdən «verbalizə olunmuş» və «verbalizə olunmamış» termini altında iki qrupa bölür [191, s.36].

A.V.Superanskaya alınma sözlərdən bəhs açarkən şifahi alınmalardan daha çox yazılı alınmaları şərh edir və onları altı qrupa bölür: 1) yazıda dəyişiklik edilmədən bilavasitə alınma; 2) transliterasiya başqa yazı ilə verilməklə alınma; 3) elmi və tədris ədəbiyyatında elmi, fonetik və fonematik transkripsiya ilə alınma; 4) öz hərfləri ilə məhdudlaşmaqla praktik transkripsiya ilə alınma; 5) doğma dilin qrammatik vasitələri ilə morfoloji cəhətdən ifadə edilməklə alınma; 6) tam və ya qismən tərcümə olunmaqla leksik ifadə ilə alınma [75, s.8].

A.Qarayev isə A.V.Superanskayanın bu bölgüsünü alınmaların növləri kimi yox, üsulları kimi səciyyələndirir [75, s.8].

E.Hauqen alınmaları sırf linqvistik baxımdan üç yerə bölür: 1) morfem dəyişikliyi olmadan alınma; 2) qismən morfem dəyişikliyi ilə alınma; 3) tam morfem dəyişilməsi ilə alınma [75. s. 8].

Tədqiqatçı fikrini davam etdirərək alınmaları fonetik baxımdan iki qrupa bölür. Birinci qrupda müəllif morfemlərin tam və yarımçıq alınması əsasında yaranan alınma sözləri nəzərdə tutur. İkinci qrupa isə alim ana dili ünsürləri ilə işlənməsinə görə yaranan alınmaları daxil edir. Burada həm semantik alınmalar, həm də kalkalar (biz bunları alınma hesab etmirik Y.T.) əhatə olunur [75, s. 7].

E.Rixter isə alınmaları üç qrupa bölür: 1) başqa dildəki forma və məzmunun alınması; 2) dildə mövcud olan mənanı ifadə etmək üçün yad dilin formasının alınması; 3) yad sözün mənasının doğma sözlərlə ifadə olunması [75, s.6].

Təhminə Yaqubova

N.Məmmədov dildə alınma sözlərin əhəmiyyətinin az olduğunu göstərir və alınmaları vasitəli və vasitəsiz olaraq iki qrupa bölür. Vasitəli alınma dedikdə müəllif sözün bir dildən başqa dilə üçüncü bir dilin vasitəsilə keçməsinə nəzərdə tutur. Vasitəsiz alınma isə sözlərin bir dildən digərinə birbaşa keçməsidir [103, s.20].

Alınma sözlərin rolunu kiçiltmək, linqvistik vahidlər olaraq əhəmiyyətini azaltmaq nəzəri-linqvistika baxımından doğru deyildir. Çünki alınma sözlər dilin bütün yaruslarında elə mənimsənilmişdir ki, (məs., məktub, katib, kitab və s.) onların adı dil daşıyıcıları tərəfindən bu gün alınma olub-olmaması nəinki müzakirə olunmur, hətta nəzərə də alınmır. Alınma sözlər dilin doğma faktorları kimi onun öz sözləri ilə yanaşı aktiv lüğət fondunda özünəməxsus səciyyə daşıyır.

Ə.Dəmirçizadə dilimizdəki alınma sözləri mənşə etibarilə iki qrupa bölür. Birinci qrupa müəllif ərəb, fars mənşəli sözləri daxil edir. İkinci qrupa isə rus və Avropa mənşəli sözləri aid edir [38, s. 17].

Müasir dilimizdə işlədilən ərəb, fars mənşəli sözlər dilimizin tarixi inkişafının müxtəlif dövrlərində həm ədəbi dildə, həm də ümumxalq dilində işlədilərək bugünkü günümüzə çatmışdır. Mənşəyinə görə ərəb, fars dillərinə məxsus olan alınma sözlər bu gün Azərbaycan dilinin öz faktı kimi səciyyəvidir. Misal gətirəcəyimiz sözlər fikrimizi bir daha sübut edir: adil, ədalət, siyasət, xəyanət, cinayət, hökumət, əmanət, şikayət, məhkəmə, hökm, məhkum, hakim, hüquq, müdaxilə, təhkim, əhali, xalq, sakin, təbliğət və s. Onu da qeyd edək ki, ərəb, fars mənşəli alınma sözlərin dilimizdə işlənməsi 1920-ci ildən sonra mənfə bir stereotip kimi qarşıya çıxdı. Görkəmli alim Vəli Xulufu «Yeni yol» qəzetinin 4 yanvar 1925-ci il tarixli nömrəsində «Bir imla olmalıdır» sərəlvhəli məqaləsində göstərirdi ki, ancaq bir qrup ziyalı tərəfindən işlədilən və geniş xalq kütləsinin anlaya bilmədiyi sözü dildən qəti şəkildə çıxarmaq lazımdır. Bununla əlaqədar olaraq

V.Xulufu katib, mətbəə, idarə kimi sözlərin pisar, çapxana, dəftərxana sözləri ilə əvəz olunmasını məsləhət görürdü. O, məqaləsinin davamında belə bir təbliğat aparır: «Rus dilindən sözlər əlaq və onları ruscada olduğu kimi tələffüz edək» [20, s.130]. Alim «tovar», «instanüiə», «uçrejdenie», «nadzi-ratelğ», «naçalğnik» kimi sözlərin dilimizə daxil edilməsinin tərəfdarı olmuşdur.

«Kommunist» qəzeti 26 fevral 1925-ci il tarixli nömrəsində V.Xulufunun haqqında danışdığımız məqaləsinə cavab hazırlayıb çap etmişdir. Məqalədə göstərilirdi ki, yuxarıda sadalanan sözlərin qarşılığı dilimizdə vardır, hətta görkəmli rus türkoloqu N.A.Aşmarin də bu qəbildən olan sözlərin dilə alınmasına etiraz etmişdir. Həmin cavabda qeyd edilir ki, idarə və mətbəə sözləri xalq arasında geniş yayılmadığı kimi, çapxana, dəftərxana sözləri də az işlənir. Bundan əlavə, bu sözlərin sonundakı «xana» morfemi də fars dilindən alınmadır. «Pisar», «tovar», «uçrejdenie» kimi sözlərin, cavab məqaləsinin müəllifinin fikrincə, dilə daxil edilməsi ədəbiyyat və dilimizi lüzumsuz rus sözləri ilə doldurmaq deməkdir.

V.Xulufu, eyni zamanda, matematika, universitet, sekretar, propaqanda, agitasiya kimi sözlərin də dilimizə gətirilməsinin tərəfdarı idi. Qəzet yazırdı ki, «riyaziyyat, darülfünun, katib, təbliğat və təşviqat» kimi sözlər ərəbcə olsa da, çoxdan azərbaycanca və hər bir şəxsin anlaya biləcəyi üsuldadır» [20, s. 130].

A.Qurbanov alınma sözlərdən danışarkən onları həm fonetik, həm semantik, həm də qrammatik cəhətdən dəyişməsinə görə üç qrupa bölür. Müəllif fonetik cəhətdən dəyişmə deyərəkən sözlərdə səsdüşümü, səsartımı kimi fonetik hadisələri nəzərdə tutur. Semantik dəyişmələrdə isə müəllifin fikirləri daha maraqlıdır. Alim yazır: «Bəzi alınma sözlər mənə bə dildə müəyyən əşya anlayışını ifadə etdiyi halda, bizim dilimizə keçdikdən sonra ancaq xüsusi şəxs adını bildirir. Məsələn, Xurşid sözü farsca «günəş» deməkdir, Azərbaycan

dilində isə xüsusi qadın adıdır.

Tədqiqatçı alınma sözlərdə qrammatik dəyişməni belə şərh edir: 1) mənbə dildəki bu və ya digər nitq hissəsinə aid olan söz alınma nəticəsində keçdiyi dildə başqa nitq hissəsinə çevrilir. Məsələn, «Güzəran» sözü fars dilində «keçən» deməkdir, özü də feli sifətdir. Azərbaycan dilində isə bu söz «yaşayış» mənasında işlənir və nitq hissəsinə görə isim olur. 2) bu və ya başqa söz mənbə dildə müstəqil söz olduğu halda, başqa dilə keçəndə şəkildə dəyişir. Məsələn, «şünas» sözü fars dilində müstəqil mənaya malik olduğu halda, bizim dilimizdə şəkildə kimi işlənir [84, s.206-209].

T.Əfəndiyeva alınma sözlərin keçmə yollarından bəhs açarkən qeyd edir ki, onlar dilə iki yolla keçir. 1) əşya və hadisələrin adları kimi, yeni yeni məfhum bildirərək keçir. Məs., palto, kofe, avtomobil, demokratiya, bluzka, jaket, traktor, kolxoz, sovxoz və s. 2) bir çox sözlər də doğma sözün əvvəlcə dubleti kimi dilə daxil olur, sonralar isə diferensiasiya nəticəsində həmin sözün idioqrafik, ya üslubi sinoniminə çevrilir. Məsələn, üz (Azərbaycan), camal (ərəb), çöhrə (fars), bəniz (türk), sifət (ərəb), fizionomiya (rus) və s. [42, s. 201].

Əfəndiyevanın bu fikirləri ilə razı deyilik. Ona görə ki, alimin göstərdiyi bu iki bölgü alınma sözlərin yolları deyil, məqsədləri olmalıdır. Başqa sözlə, alınma sözlərin dilə keçmə yollarından daha çox məqsədləri elmi nöqtəyi-nəzərindən maraqlıdır. Alınma sözlərin yolları dedikdə isə bu həm tarixi şəraitlə, həm də sosiolinqvistik amillərlə bağlıdır.

T.Əfəndiyeva öz tədqiqatlarında alınma sözlərin öyrənilməsinin sərhəddini müəyyən edir və bu mənada alınmaya doğru olaraq belə tərif verir: «Leksikologiya yalnız ədəbi dil normaları ilə qanuniləşdirilmiş və nizama salınmış, təsbiq və kodifikasiya edilmiş alınma sözləri öyrənir... «Alınma» deyəndə, bu məfhum altında artıq dilimizin təbiətinə tam mənada uyğunlaşmış, doğma sözlər içərisində əriyib qaynamış, xəlqiləşmiş leksik vahidlər nəzərdə tutulur [42, s.201].

Alınma sözlərin leksikasına dair müfəssəl məlumatı ayrı-ayrı dilçilərin şair və yazıçılarımızın dil və üslubları haqqında yazdıqları əsərlərdən də öyrənmək mümkündür. Məs., Mirzə Cəlilin hekayələrinin dil və üslubundan yazan S.Vəliyev burada işlənən ərəb və fars sözlərindən, yenə də həmin müəllif Cəlil Məmmədquluzadənin hekayələrində rus dilindən və rus dili vasitəsilə başqa dillərdən alınmış sözlərdən bəhs açır [121]. R.Məhərrəmov «Sabirin satirik şeirlərində rus və Avropa sözləri» adlı məqaləsində bu məsələləri geniş şərh edir [88].

Məlum olduğu kimi, alınma sözlər dilimizin öz sözləri kimi çoxmənalılıq səciyyəsi daşımır, onlar, adətən, dilimizə termin kimi daxil olur. Alınma sözlər müəyyən tarixi şəraitdə dilə daxil olur, zaman keçdikcə arxaikləşir, dilin passiv lüğət fonduna keçir. Bunu nəzərə alaraq T.Əfəndiyeva əcnəbi sözləri iki qrupa bölür: 1. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş və ümumxalq xarakteri daşıyan, müxtəlif sahələrə aid əcnəbi sözlər; 2. Ümumxalq xarakteri daşımayan və üslubi məqsədlə istifadəsi bədii dildə mümkün olan əcnəbi sözlər. Alim bu qrupun özünü də iki yerə bölür: 1) ekzotizmlər; 2) barbarizmlər [42, s.203-204].

Həm ekzotizmlər, həm də barbarizmlər alınma sözlərdən bir sıra cəhətləri ilə fərqlənir. Belə ki, bu sözlər işləndiyi dildə özünəməxsus bütün əlamətləri qoruyub saxlayır, həmin dilin leksik və qrammatik qanunauyğunluqlarına tabe olmur. Alınma sözlərlə barbarizmlər arasında da heç bir məhdudlaşdırıcı sərhəd yoxdur. Belə ki, müəyyən tarixi şəraitdə barbarizm olan sözlər zaman keçdikcə dilin aktiv lüğət fonduna daxil olaraq alınma sözə çevrilir. Məsələn, universitet, poçt, aktyor, konsul, manifest, deputat, parlament və s. bu qəbil sözlərdəndir.

T.Əfəndiyeva əcnəbi sözləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirir: 1) ümumişlək söz və istilahlər; 2) beynəlmiləl terminlər; 3) ekzotik sözlər; 4) barbarizmlər; 5) arxaik sözlər [42, s.205].

B.Abbasova alınmaların on dörd növünü göstərir [1,

s.23]. Fikrimizcə, belə bölgü daha çox xırdalanır, onlardan bir neçəsi ilə də alınmaların ümumi mənzərəsini vermək olardı. Əsərdə çox tez-tez «reseptor», «retsipient» kimi lüzumsuz terminlərdən istifadə olunur ki, onların əvəzində «nitq», «dil daşıyıcısı» sözlərinin işlədilməsi daha məqsədəuyğundur. Çox güman ki, müəllif əsərinin elmiliyini artırmaq üçün bu terminlərdən istifadə edir, lakin unutmaq olmaz ki, əsərin elmiliyi işlənən terminlərin çoxluğundan deyil, elmi mahiyyətin sadə izahından çox asılıdır, buraya həm də müasirlik əlavə olunur.

Dili xalqın ensiklopediyası adlandıranlar səhv etməmişlər, çünki xalqın yaşadığı bütün tarixi etapların izləri dildə öz əksini tapır. Bu da alınma sözlərin vasitəsilə mümkün olur, xüsusilə leksik alınmalar əhəmiyyətli rol oynayır. M.Adilov qeyd edir ki, rus dilində a hərfi ilə başlayan bir-iki söz istisna olmaqla hamısı alınmadır [6, s.23].

Alınma sözlərin dilə təsirinə gəlincə onu qeyd etmək lazımdır ki, əgər alınmalar zərurət nəticəsində dilə gəlersə, o zaman müsbət təsir edir, lüğət tərkibinin zənginləşməsinə xidmət edir. Əgər alınmalar məcburi yolla dilə gətirilirsə, bu zaman onlar dildə dağıdıcı funksiya daşıyır. Alınma sözlərin bir sıra üslubi üstünlükləri də vardır. Belə ki, M.Adilova görə, XIX əsrə qədər dilimizdə «milyon» sözü yox idi, [6] lakin məfhum kimi mövcud idi. Bu söz dilimizə gəldikdən sonra dilin lüğət tərkibi zənginləşdi. Fikrimizcə, alınma söz dilin lüğət tərkibində o zaman uğurlu sayılmalıdır ki, o, dilin qrammatik qanun və qaydalarına uyğunlaşmaqla yanaşı, həm də üslubi səciyyə daşsın.

V.Q.Belinski yazırdı: «Doğma dildə eyni qüvvədə olan söz əvəzinə xarici dilin sözünü işlətməklə sağlam mənanı və sağlam zövqü təhqir etmiş olarıq». XIX əsrdə yaşamış müəllifin bu sözləri öz orijinallığını günümüzdə də saxlamaqdadır. Növbəti paraqrafımızda 1990–2000-ci illərdə çıxan qəzetlərin dilində alınmaların işlənmə prinsipinə baxdığımız zaman

görəcəyik ki, məcburi surətdə dilin zibillənməsi, heç bir üslubi semantika kəsb etməyən sözlərin zorla dilə gətirilməsi Belin-skinin fikirlərinin bariz nümunələridir.

Ə.Dəmirçizadə «Azərbaycan dilinin üslubiyatı» əsərində alınma sözlərlə əcnəbi sözləri eyniləşdirir. Bu fikir doğru deyil, çünki alınma söz dedikdə etimon dildən sözalan dilə keçərək mənimsənilən, dil daşıyıcıları tərəfindən istifadə olunan leksik vahidlər nəzərdə tutulduğu halda, əcnəbi sözlər haqqında bu fikirləri söyləmək olmaz. Alimin fikirlərinə nəzər salaq: «Alınma sözlər dedikdə, əsasən başqa dillərdən alındığı dərin tarixi tədqiqat aparmadan məlum olan və üslubi məqsəduyğunluq çalarlığı nöqtəyi-nəzərindən mənşə mənsubiyyətinə görə xüsusiyyət təşkil edən sözlər nəzərdə tutulur. Buna görə də bu növ sözləri əcnəbi sözlər adlandırırıq ki, beləliklə də, bu termin anlayışı geniş mənada işlədilən «alın-ma sözlər» anlayışına daxil olmaqla bərabər, daha çox poetikada, üslubiyatda barbarizm termini ilə ifadə olunan anlayışa yaxın bir mənada işlədilən termin kimi də anlaşılməsən və ondan fərqləndirilsin» [37, s.92]. Alim dilimizdəki alınma sözlərin mənşəyinin ərəb, fars və rus dillərinə aid olduğunu göstərir və qeyd edir ki, digər dillərdən (məs., ingi-lis, latın, yunan və s.) də Azərbaycan dilinə sözlər keçmişdir ki, bunlar dilə birbaşa deyil, rus dilinin vasitəsilə gəlmişdir. Bu əsərin çap olunma dövrünü nəzərə alaraq qeyd edirik ki, Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən, dünya öz qapılarını Respublikamızın üzünə açdıqdan sonra ingilis, fransız, alman dillərindən Azərbaycan dilinə sözlərin keçməsi başqa dillərin, o cümlədən rus dilinin vasitəsilə deyil, artıq bilvasitə baş verir.

Alim fikrini davam etdirərək yazır: «Qəzet, jurnal və kütləvi elmi ədəbiyyatda, hətta bədii ədəbiyyatda işlənən nisbətən geniş yayılmış elmi terminlərə təyyarə, ədəbiyyat, şair, nasir, bədii, surət və s. bu kimi sözlər daxil edilir [37, s.93]. «Məhdud sahələrdə işlədilən və ancaq mütəxəssislər tərəfindən anlaşılan terminlərə isə mübtəda, zərflik (dilçilik),

Təhminə Yaqubova

---

düğah, bərdəşt (musiqi), əruz, rübai, dibaçə, misra (ədəbiyyat) kimi terminlər daxil edilir [37, s.93].

Müəllifin bu bölgüsü ilə tam razıyıq. Doğrudan da, ərəb, fars mənşəli leksemlər içərisində elə termin səciyyəli sözlər də vardır ki, onlar həm ümumişlək söz, həm də termin kimi səciyyəvidir. Belələrinə sadə, mürəkkəb, sifət, xəbər, səs, budaq və s. leksemləri misal göstərmək olar. Məsələn, «sadə cümlə» dedikdə «sadə» sözü termin, «sadəlik gözəllikdir» dedikdə isə «sadə» ümumişlək sözdür.

İslam dini ərəblər tərəfindən yaradıldığı üçün, təbii ki, dini terminlər ərəb mənşəlidir. Müəllif «Allah», «namaz», «dua» sözlərini bu terminlərə misal göstərir, lakin burada da «Allah» sözünə termin kimi yanaşmaq olmaz. Dini terminlər dedikdə bu misalları göstərmək olardı: «Ayə, surə, oruc, kəlməyi-şəhadət, cihad» və s.

«Terminlərin bir qismi də keçmiş ictimai quruluşla əlaqədar olaraq işlədilmiş vəzifə, rütbə adlarını və məişət münasibətlərini bildiren terminlərdir. Məsələn, şeyx, dərviş, molla, şah, padşah» [37, s.93].

Müəllif mənşəcə ərəb, fars dillərindən olan alınma sözləri «adi söz və ifadələrin tərkibində işlənən sözlər» adı altında üç qrupa bölür [37, s.93]. Fikrimizcə, bu bölgünün birincisi elə dini terminlər adı altında verilə bilərdi. Məs., töv-bə, vallah, ilahi kimi sözlər dini terminlərdir. «Yahu» xitabına gəldikdə isə müasir dilimizdə bu xitab yoxdur və daha çox Türkiyə türkcəsinə məxsusdur. Müəllif doğru olaraq üçüncü qrupa lakin, fəqət, bəli, zira, əlbəttə, mütləq və s. ərəb, fars mənşəli köməkçi sözləri daxil edir. Lakin burada bir şeyi nə-zərdən qaçıрмаq olmaz ki, «zira» sözü XX əsrin ortalarından nə qədər aktiv idisə, günümüzdə bir o qədər passivdir, daha çox Türkiyə türkcəsinə məxsusdur.

Ə.Dəmirçizadə rus və Avropa mənşəli sözləri də eynilə ərəb, fars mənşəli sözlər kimi terminlər şəklində qəbul edərək qruplara bölür. «XIX əsrdən başlayaraq məişət, istehsalat və

mədəniyyətimizin müxtəlif sahələrində işlənməyə başlayan alət və ləvazimat adları; məs., lampa, maşın, stol, şkaf, teleq-raf, fayton». [37, s.95]. Bu bənddə müəllifin verdiyi misallarda alət və ləvazimat adlarından söhbət gedir. Görəsən, «teleqraf» sözünü müəllif alət, yoxsa ləvazimat adına daxil edir?

«Çar üsul-idarəsi ilə əlaqədar olan sözlər. Məs., pristav, naçalnik, sud, natarius, türmə» [37, s.95]. Onu da qeyd edək ki, «türmə» və «natarius» sözlərinin çar üsul-idarəsinə heç bir dəxli yoxdur. Belə ki, «natarius» hüquqi subyektdir, «türmə» isə cəza müəssisəsi kimi (adı dəyişik olsa da) ictimai formasiyaların bütün etaplarında mövcud olmuşdur.

«Müasir ictimai quruluşla, yeni məişət, yeni əxlaq qaydaları ilə, elm, texnika, maarif və mədəniyyətin yayılması ilə əlaqədar olaraq kütləviləşmiş məfhumları ifadə edən terminlər - sözlər; məs., sovet, komsomol, pioner, tramvay, redaktor, professor, atom.» Həmin bölgüyə bugünün prizmasından yanaşsaq görürük ki, «komsomol» və «pioner» sözləri tamamilə dilin passiv lüğət fonduna çəkilməmiş, «sovet» sözü isə yalnız müəyyən hadisələri o dövrlə müqayisə edən zaman işlədilir.

Dildə alınma sözlərin işlənməsi həm üslub, həm də semantika baxımından qəribə bir cəhəti ilə diqqəti cəlb edir. Belə ki, hər hansı bir əcnəbi sözün bildirdiyi semantika dilin öz sözləri ilə də ifadə oluna bilər. Məsələn, Azərbaycan dili-nin öz sözləri olan «ilk» və «son» ərəb dilindən keçmiş «əv-vəl» və «axır» sözlərinin müqaviməti qarşısında duruş gətirə bilmir. Belə hal iki cür nəticələnə bilər: 1) ya sinonimiya yaranır; məs., əvvəl-ilk; axır-son və bu sinonimik cərgədən üslubi məqamlarda istifadə olunur; 2) əcnəbi söz dilin öz sözünü sıxışdırıb passiv lüğət fonduna keçirər. Qeyd edək ki, arxaizmlərin bir qismi bu yolla yaranır.

Ə.Dəmirçizadə də hər cür əcnəbi sözlərin dilimizə gətirilməsi ilə razılaşmır və bunu belə şərh edir: «Dilə hər cür əcnəbi sözü gətirmək, lüğət tərkibini zibilləndirmək demək-

dir» [37, s.98]. Alim özünün «Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsi yolları» adlı əsərində alınmaların, o cümlədən alınma şəkilçilərin leksik-semantik, qrammatik-üslubi keyfiyyətlərindən bəhs açır və alınma şəkilçilərin (baz, ist, dan, izm, ist, bi, ba, kar, keş, xana, na, bəd), əsasən, birvariantlı olduğunu qeyd edir [38]. Fikrimizcə, bu ona görə belədir ki, Azərbaycan dilinin «dəmir qanunu» olan ahəng qanunu var, etimon dillərdə isə belə qanun ya yoxdur, ya da çox zəifdir. Bu şəkilçilərin bəziləri Hind-Avropa dillərinə xas olaraq öndə işlənir və dilimizdə çox az sözdə özlərini qoruya bilmişlər. Məs., biçarə, nakişi, bimürvət. Burada bir məsələni də unutmamaq olmaz; məlumdur ki, bi və na şəkilçisinin Azərbaycan dilindəki ekvivalenti dördvariantlı «sız» şəkilçisidir, lakin elə sözlər var ki, onlar mütləq bu ön şəkilçilərlə (bi, na) işlən-məlidir. Bu hal xüsusilə «na» şəkilçisinə aiddir. Məs., nakişi. Əgər bu sözdə «na» şəkilçisini «sız» morfemi ilə əvəz etsək, həmin semantika alınmayacaq; nabeləd, namərd, nahamar, nadürüst bu tipli sözlərdəndir. Ön şəkilçilər məhz bu tipli sözlərə görə öyrənilir, əks halda dilimizdə ön şəkilçi yoxdur. Maraqlıdır ki, əgər ön şəkilçi alınma sözlə birgə işlənirsə, onda onu «sız» morfemi ilə əvəz etmək mümkün olmur. Burada da bir istisna mövcuddur. Belə ki, «kişi» sözü dilimizin öz sözü olmasına baxmayaraq, o da ön şəkilçi ilə işləndiyi zaman «sız» morfemini qəbul etmir. Bu, «sız» morfeminin tərkibində inkarlıq elementinin mövcud olması ilə bağlıdır.

Belinskidən sitat gətirərkən alınma sözlərin ifadə etdiyi semantikanın dildəki ekvivalentlərinin vasitəsilə ifadə olunmasını önə çəkdik. M.Şirəliyev isə bir qədər də irəli gedərək dildə işlənməsi lazım olmayan alınmaların siyahısını verir və onların dilimizdə qarşılığı olduğu üçün işlənməsinə qarşı çıxır. Alim yazır: «Epoxa, reaksiya, uklon, baza, bazis, import, eksport, aqitasiya, propaqanda, qipoteza, abstrakt, obsolyut, anarxiya, sentralizs, tiraniya, kultura, ekonomika, avtor kimi sözlərin Azərbaycan dilində işlənməsi məqbul deyil» [118,

s.28]. M.Şirəliyevin məqbul saymadığı bu sözlərin bəziləri zaman keçdikcə dilimizdə fəal mövqə qazandı. Belə ki, bu sözlər ya öz ekvivalentləri ilə sinonimiya yaratdı, ya da dilimizin öz sözlərini sıxışdırıb çıxartdı. Belə mənfi hallar olmasın deyər terminlər mümkün qədər xalq dilindən alınmalı və yaxud xalq dili vasitəsilə yaradılmalıdır. Alim bu sözləri təklif edirdi: məs., yarış, beşillik, uduş, bildiriş, dilçilik, udlaq, toxuma, atıcılıq, bucaq, üçbucaq, səsboğan, səstutan, taxıldöyən və s.[118, s.29]. M.Şirəliyev yazırdı: «Əgər xalq dili lazımı dərəcədə öyrənilmiş və buna aid geniş lüğətlər yazılmış olsaydı, biz bu gün dil və istilah yaradılması işində o qədər də çətinlik çəkməzdik» [118, s.30]. Doğrudan da, bu gün geniş, əhatəli dialektoloji lüğətlərin nəşrinə böyük ehtiyac duyulur.

Alim istilahlardan bir sıra mühüm şərtlərini də verir:

1. İstilahlar xalqın ruhuna uyğun olmalıdır. 2. İstilahlar xalqın başa düşəcəyi şəkildə yaradılmalıdır. 3. İstilahlar elmi əsaslar üzərində qurulmalıdır [118, s.41].

N.Xudiyev «Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü» əsərində istər termin, istərsə də söz yaradıcılığı məsələlərindən bəhs açarkən, elə söz və terminlər işlətməmişdir ki, guya onlar Azərbaycan dilində vətəndaşlıq hüququ qazanıb. Əslində isə belə söz və terminlərə olsa-olsa ayrı-ayrı müəlliflərin əsərlərində rast gəlinə bilər. Bu, hələ dil faktı demək deyil. Dilə belə münasibət bir sıra lüzumsuz, qondarma sözləri meydana çıxarmış və dil bu sözlərdən yaxa qurtara bilmir. Dartımlı, eşidiş, üfləmə, çatdırıcı ton, qıraq səs [29] bunlar, yumşaq şəkildə desək, Ə.Bədəlbəyli tərəfindən uydurulmuş sözlərdir və tamamilə uğursuzdur.

Musiqinin elə janrları var ki, onların nəinki Azərbaycana, hətta Şərq aləminə aidiyyəti yoxdur. Ona görə də bu janrlara aid olan terminlər (məs., duxovoy, mordent, interval və s.) yarandığı ölkənin və dilin faktoru kimi başqa dillərdə də işlənməlidir. Əgər məsələyə N.Xudiyevin prizmasından baxsaq, onda gərək prima, sekunda, persiya, kvinta, kvarta termin-

Təhminə Yaqubova

ləri də azərbaycanlılaşdırılsın. Alim 1960–70-ci illərdə «bildiriş, yollayış, dincəliş» kimi sözlərin yarandığından bəhs açır [68, s.143]. Ancaq etiraf edək ki, bu gün «otpusk» «məzuniyyət» sözü «dincəliş»dən, «putyovka» sözü «yollayış»dan daha aktivdir. Alim, çox doğru olaraq qeyd edir ki, bu sözlər dilin daxili imkanları hesabına yaranmışdır. Lakin bu fakt da dənılmazdır ki, dil öz daxili imkanları hesabına yaratdığı sözü özü qəbul etmir. Deməli, məlum olur ki, bu sözləri dil yaratmamış, ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən məcburi şəkildə gətirilmişdir. Dil isə heç bir məcburiyyəti qəbul etmir.

N.Xudiyev bu sözləri 70-ci illərin «Kommunist» qəzetinə istinadən vermişdir. Axı mətbuat dildə baş verən ən cüzi hadisələri belə özündə ehtiva edir, lakin yeni yaranan sözlərin dildə hansı formada yaşaması mətbuatdan deyil, dilin özündən asılıdır. Müəllifin 70-ci illərin «Kommunist» qəzetinin dilindən misal gətirdiyi macal, vurmaq (içki içmək), həngamə, tutarlı şapalaq, çörək pulu, çaxnaşma, naşı, kefkom [68, s.148] kimi sözlərə 1990–2000-ci illər mətbuatının dilində də rast gəlinir, ancaq yollayış, dincəliş, üfləmə və s. sözlərə isə təsadüf etmirik.

Bəzən dilin daxili imkanları hesabına çox uğurlu sözlər tapılsa da, dil daşıyıcıları bu sözləri işlətmirlər.

Dilin daxili imkanları hesabına adlandırılan sözlər	Dil daşıyıcılarının yad dildəki işlətdiyi sözlər
nəfəslik soyuducu dondurma sərinkeş zərf	fortoçka xolodelnik morojenoe ventilyator paket

Bunun bir neçə səbəbi vardır: 1. Mətbuat, televiziya, radio dilin düzgün təbliği ilə az məşğuldur. Fərz edək ki, efirə

çıxmış ziyalı «soyuducu» əvəzinə «xolodelnik», «sərinkeş» əvəzinə «ventilyator» sözünü işlələdirsə, onda dil daşıyıcılarından sərinkeş, nəfəslik sözlərini işlətməyi tələb etmək doğru deyildir. 2. Dil tədrisinin keyfiyyəti yüksəldilməlidir.

3. Bu məsələdə rus dilinin təsirini də unutmaq olmaz. Qəribədir ki, rus dilində ən adi bir cümləni başa düşməyən kənd adamı xolodelnik sözünü işlədir və onun alınma olduğunun fərqinə varmır.

Ayrı-ayrı alimlərin əsərlərinin leksikasında ilişgə(əlaqə), bilgin (alim), bağımsızlıq (müstəqillik), bilgi (məlumat), durum (vəziyyət), olay (hadisə), dartsıma (mübahisə) və s. sözlərin işlənməsi Türkiyə türkcəsinin təsiri ilə bağlıdır. Bu məsələyə bir qədər geniş və elmi izah verək. Əvvəla qohum dillərdən bir-birinə keçən sözlər və ya alınmalar bir-birinə doğma olduğu üçün onları tamamilə yad ünsür hesab etmək olmaz, məs., Avropa mənşəli «auditor» sözü ilə türk mənşəli «olay» sözünün dilimizdəki mövqeyi eyni deyildir. Ona görə ki, «olay» sözü Azərbaycan dilinin fonetik, qrafik, qrammatik, leksik və sintaktik strukturasına elə doğmadır ki, həm orfoepik cəhətdən, həm də dil faktoru kimi yad səciyyə daşımır. «Auditor» sözü isə orfoepik cəhətdən diqqəti cəlb edir. Əv-vəla qoşa saitlidir, həm dodaqlanan, həm də dodaqlanmayan saitin ardıcıl hecalarda mövqə tutması Azərbaycan dilinin orfoepik xüsusiyyətlərinə uyğun deyildir. Deməli, auditor sözü Azərbaycan dilində mənimsənilməsi baxımından «olay» sözünə nisbətən daha çox yad ünsürdür. Bu işin elmi tərəfidir, məntiqi tərəfinə gəlicə isə belə çıxır ki, hansı dildən söz alırıqsa, onları qruplaşdırarkən o xalqın adı ilə bağlayaq. Məs., ingilisizm, fransız, almanizm və s. Bu, ilk növbədə, böyük qarışıqlıq yaradar, ikincisi termin kimi bunları tələffüz etmək də çətindir.

Alınma sözlərin tədqiqi zamanı alimlər purizm cərəyanından da bəhs açırlar. Purizm dilin daxili imkanları hesabına söz yaradıcılığının mahiyyəti və məcmusudur. Bir sıra tədqiqi-

qatçılar purizmin dilə müsbət təsir göstərməsindən bəhs açır-
lar. Biz bircə faktı diqqətə çatdırmağı lazım bilirik. XX əsrin
əvvəllərində əslən erməni olan Varaşıl Dilaçar türk dilini elə
bir vəziyyətə saldı ki, (o, bunu «özləşmə» adı altında edirdi)
yaşlı nəsil gənc nəslin danışdığı türkcəni başa düşməkdə çə-
tinlik çəkdi. Bu, erməni hiyləsinin türk dilinə vurduğu ən bö-
yük zərbə idi. Deməli, purizm heç də həmişə dilə müsbət təsir
göstərmir, əksinə onun lüğət tərkibini korlayır.

Təəssüflər olsun ki, son dövrlərdə dilimizdə tez-tez
uğursuz, qondarma sözlərə təsadüf olunur. Bunun ağrısını, ilk
növbədə, mətbuat çəkir. 1990-2000-ci illər mətbuatının dilin-də
qondarma sözlərin işlənməsinə nəzər salaraq fikrimizi fakt-
ların dili ilə əsaslandırmaq: 1. Vaxtıyla tramvay sürən olmuş bu
adam 1936-cı ilin avqustunda Moskvada «Protskiçi-zinovyevçi
terrorçuluq mərkəzinin məhkəməsi başlayandan və qəzetlər
Zinovyevin, Kamenyevin, on dörd digər müttəhimin qanlı
cinayətlərini, bu azğınlaşmış alçaqların böyük Sovet xalqına,
ışıqlı leninizm ideyalarına, şəxsən dahi rəhbər Stalin yoldaşa
qarşı qatı düşmənçilik fəaliyyətini ifşa edəndən sonra partiya
sıralarına daxil olmuşdu. 2. Əflatun müəllim böyük sayıqlıq
göstərərək elə həmin 1936-cı ildə Bakı Tramvay parkında iki
nəfər tramvay sürən yoldaşını trotskiçi, bir nəfər konduktoru
isə Zinovyevçi kimi ifşa etmişdi. 3. Ancaq Ələsgər müəllim,
məktəbdə hələ bir dənə də buxarinçini, əclaf rıkovçunu ifşa
eləməmişik. 4. Bərayi-ehtiyat, Ələsgər müəllimə hörmət
edirildilər. 5. Bu cür tədbirlərdən ən geniş yayılmışı «izhari-
nifrət» mitinqləri idi [39, s.141-144].

Gətirdiyimiz bu misallar xalq yazıçısı Elçinin 1989-cu
ildə çap etdirdiyi «Ölüm hökmü» romanındandır. Bu misalları
iki qrupa bölmək olar: 1. Müxtəlif şəxsiyyətlərlə bağlı işlə-
miş, sonradan arxaikləşmiş terminlər: Zinovyevçi, leninizm,
trotskiçi, buxarinçi, rıkovçu. Bunların özləri də iki yarımqrupa
bölünür. 1. Azərbaycan dilinə məxsus leksik morfemlərlə işlə-
nənlər; 2. Bütün əlamətləri ilə etimon dildə olduğu kimi dili-

mizə keçənlər;

Birinci yarımqrupa zinovyevçi, trotskiçi, rıkovçu, buxarinçi, ikinci yarımqrupa isə pantürkizm, panislamizm, leninizm, marksizm, sosializm, stalinizm kimi sözlər aiddir. İkinci qrupa şəxsiyyət adı ilə bağlı olmayan sözlər daxildir. Bunlar, adətən, ərəb, fars mənşəli izafətlərdir. Məs., izharinifrət, bərayi-ehtiyat və s. Bu gün nə danışmaq lüksikasında, nə də yazılı nitqimizdə bu sözlərə, demək olar ki, təsadüf olunmur. Təəssüflər olsun ki, «bərayi-ehtiyat» ifadəsi bu gün mətbuatın dilində vardır. Məs., İsa Qəmbər bərayi-ehtiyat Sabir Rüstəmxanlı ilə də saziş bağlamaq istəyir. («Respublika» qəzeti, 4.VI.02).

Vətənkeşlik qeyrəti Müslümə bu işə göz yummağa imkan vermir («Qəbəl» qəzeti., 2.VII.00).

Məlum olduğu kimi, «”keş”» birvariantlı şəkilçi olub Azərbaycan dilinə məxsus deyildir. Ümumiyyətlə, dilimizdəki bütün birvariantlı morfemlər alınmadır və yalnız birvariantlı olduğundan işlənmə tezliyi baxımından zəifdir. Belə ki, buraya daxil olan bütün morfemlərin işlənmə biləcəyi leksik vahidlər artıq məlumdur. Məsələn, «zən» morfemini götürək. Fars di-linin morfoloji strukturudur, Azərbaycan dilində «tar» sözün-dən başqa heç bir leksik vahidlə işlənmir. Biz onu götürüb digər leksik və hidrlərlə əlaqələndirsək, bu zaman qondarma leksemlər əldə edirik. Bu tipli sözlər heç bir üslubi semanti-kaya malik olmurlar. «Keş» morfemi də bu qəbildəndir. Azər-baycan dilində zəhmətkeş, azarkeş, tərəfkeş və s. çox az qisim leksik vahidlərlə işlənir, onu «vətən» sözü ilə əlaqələndirmək olmaz. Düzgün variant belədir: «Vətəndaşlıq qeyrəti».

Şəhərin əhali ilə gür olan yerində kənarında mitinqçi top-lamağın müşkül məsələ olduğunu... («Qəbəl» qəzeti, 29.VI. 00).

Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında qondarma üsulla söz yaratmaq uğurlu nəticə vermir. Sənət, peşə bildirən «çı⁴» şəkilçisini yeri gəldi-gəlmədi hər sözə artırmaq doğru deyil. «Miting» sözü də bu qəbildəndir. Alınma olduğundan onunla söz yaradıcılığı prosesində ehtiyatla davranmaq lazımdır.

Bəzən 1990–2000-ci illər mətbuatının dilində ərəb mənşəli «müxalifət» sözünə də «çı⁴» morfemi artırılır. Ancaq qəri-bədir ki, «çı⁴» morfemi ərəb mənşəli «iqtidar» sözü ilə qram-matik əlaqəyə girmir. Halbuki, məntiqi baxımdan əgər «müxa-lifətçi» leksik vahid kimi dilin lüğət

Təhminə Yaqubova

tərkibində mövcuddursa, onda «iqtidarçı» leksemi də olmalıdır, və «iqtidarçı» sözü dilin lüğət tərkibində yoxdursa, onda, mexaniki olaraq «müxali-fətçi» sözü də qondarmadır, uğursuzdur.

Fakta baxaq: Bu günün müxalifətçi qüvvələri nə vaxtsa hakimiyyət başında olmuşlar. («Azərbaycan» qəzeti, 14.XII. 01) Yolun yönümü Füzuliyə idi («Qəbələ» qəzeti, 18.V.00)

Müəllif Azərbaycan dilinin lüğət fonduna yeni söz gətir-məklə (dilnin daxili imkanları hesabına) «istişamət» sözünü sıxışdırıb çıxarmaq istəmiş, lakin uğursuzluğa düşər olmuşdur. Son vaxtlar istər qəzet, istərsə də bədii əsərlərin dilində «isti-qamət» sözünə ekvivalent olaraq «yön» sözünün işlənməsinin şahidi oluruq ki, bu, yaxşı haldır. Bu cümlədə «yolun yönü» III növ təyini söz birləşməsi işlənsəydi, bunu qəbahət hesab etməzdik. Lakin burada «yönüm» sözü işlənməmişdir ki, belə bir leksik vahid dilimizdə yoxdur. Çox güman ki, müəllif Türkiyə türkcəsində «dönəm», «önəm» kimi sözlərin işlənməsindən xəbərdar olub «yönüm» sözünün də varlığını zənn etmişdir. Halbuki, «yön» sözü özü isim olduğu üçün onu yenidən sub-stantivləşdirməyə ehtiyac yoxdur. Həm də «dönəm» sözünün kökündə fel, «önəm» sözünün kökündə isə zərf durur. Deməli, buradakı «əm» leksik morfemdir. Məsələn, qədim türk dilində «küz» sözü «payız» deməkdir. Bugünkü dialektlərimizdə qo-yunun payızda qırılan yununa «güzəm» deyilir. Burada cingiltiələşmə hadisəsi var, lakin mövzumuza aid olmadığından bu məsələyə toxunmayacağıq.

Vergi orqanının xəbərdarlığından sonra yol verilmiş də-qıqsızlıqlar aradan qaldırılmadıqda və hesabat müəyyən edil-miş qaydalara uyğun olaraq aparılmadıqda... («Azərbaycan» qəzeti, 29.XII.01)

Qanunların dili elmi və publisistik üslubun vəhdətindən yaranmış bir üslubda yazılmalıdır. Buna görə də bu üslubun səlisliyi, qanunların dilində fikir aydınlığı qorunmalıdır. Qanunların dilində qondarma sözlərdən istifadə etmək olmaz. «Dəqiqsiz» sözü də qondarmadır, Azərbaycan dilində bu mə-nanı ifadə edən «qeyri-dəqiq» ifadəsi vardır. «Dəqiq» sözünün tərkibində o qədər konkretlik var ki, onun morfoloji yolla inka-rı mümkün deyil. Ona görə də «dəqiq» sözü leksik yolla, başqa sözlə, qeyri qoşmasının vasitəsilə inkarlıq bildirir.

Əvəzləşdirmə məbləğinin artırılmasına səbəb olan vergi hesabat-fakturasının düzgün verilməməsinə görə... («Azərbaycan» qəzeti, 29.XII.01)

Bəllidir ki, «ləş»² şəkilçisi adlardan fel düzəltmək üçün istifadə olunan leksik morfemdir, ən çox sifətə və saya artırılır. Məsələn, birləşdirmək, gözəlləşdirmək, yaxşılaşdırmaq və s. «Əvəz» sözü isimdir, «ləş» morfeminin bu ismə artırılması qrammatik baxımdan düzgün olsa da, semantik cəhətdən doğru deyildir. «Əvəzləşmək» feli dilin lüğət tərkibində

yoxdur. Bundansa sabit söz birləşməsindən istifadə etmək daha məqsədyönlüdür əvəz etmək. Bəzən mətbuatın dilində guya dilə qənaət məqsədilə, Türkiyə türkcəsinin təsiri ilə «əvəzləmək» feli də işlənir ki, bu, doğru deyil.

Bir sıra türk dilçiləri türk dillərinin ədəbi ortaqlığından danışıarkən Azərbaycan dilini ən müvafiq dil hesab edirlər. Hətta onlar bu qənaətə gəlmişlər ki, Türkiyə türkcəsində bir sıra sözlərin üslubi məqamı uyğun deyil. Bu barədə Türkiyənin tanınmış jurnalistlərindən biri Alparslan Kırkpınar 2001-ci ildə «Tanıtım» jurnalında «Neden böyle» adlı bir elmi məqalə çap etdirmişdir. Məqalədə oxuyuruq: «Azəri türkcəsi tüm türk dillerine ramen mükemmeldir. Biz de öz türkcemizi mü-kem-melleşdirmekten yana Azeri türkcesine yaklaşmalıyız. Mesela, bizde «siqara içmek» söyleniyor. Şu bir yanlış. Su içilir, çay içilir. Azeri türkcəsi işe «siqara çekmek» kelmesi kullanıyor, şu daha doru» («Tanıtım» jurnalı, İstanbul, 2001 № 24, s. 101).

Əgər türklər özləri Azərbaycan dilinin mükəmməl, kamil olduğunu etiraf edərlərsə, bizim doğma dilimizə ögey münasibətimiz təəccüb doğurur.

Yerliçi, fərari, içki içən («Azadlıq» qəzeti, 21-23.XI.98).

1990–2000-ci illər mətbuatının dilində “çı⁴” morfeminin üslubi məqamlarından çox vaxt doğru istifadə edilmir. Belə ki, bu morfem bəzən qrammatik əlaqəyə girə bilmədiyi ləksəmlərlə də işlədilir. Bu da dilin həm üslubi çalarlığına, həm də qrammatik infrastrukturuna xələl gətirir. Azərbaycan dilində «yerli» sözü “çı⁴” morfemini o zaman qəbul edə bilər ki, onunla birlikdə “lik⁴” morfemi də işlənsin yerliçilik; əks təqdirdə, birvariantlı «baz» morfemi «yerli» sözü ilə əlaqəyə girib yeni leksik vahid yaradır. Bu cümlənin həm məzmunu, həm də semantikasını üçün «yerlibaz» sözü məqbuldur.

Bəlkə də bir vaxtlar hamı həmin qəzetlərin əzilən millət-in azadlıq uğrunda apardığı böyük mübarizənin yepyekə bir manifestosuna döndüyü günü gözləyirdi. («Ekspress» qəzeti, 20.IX.01).

Cümlədəki «manifestos» sözü təkcə yazılışı ilə deyil, həm də oxunuşu etibarilə dilimizin musiqililiyini pozur. Azərbaycan dili poeziya dilidir. Bu dil «inci tək sözləri» (Nizami Gəncəvi) sevir, dilin bütün yaruslarında üslubi-semantik çalar-lara söykənir. Buna görə də bu dili qorunmalıyıq. Bunun üçün əlinə qələm alan hər bir kəs dilimizin bütün məziyyətlərini dərindən bilməli və ona hörmətlə yanaşmalıdır.

Möhtərəm prezidentimiz H.Əliyevin bütün nitqləri canlı poeziya dilinin bariz nümunəsidir. Bu barədə N.Xudiyev ya-zırdı: «Əsil milli dil, əsil milli üslub möhtərəm prezidentimiz H.Əliyevin nitqlərindədir. Natiqlik sənətinin bütün nəzəri əsaslarına, prinsip və kriteriyalarına cavab verən bu çıxışlar Azərbaycan dilinin inkişafına təsir göstərən mühüm amillər kimi

hüququ qazanması üçün həm elektron, həm də yazılı mətbuatda təbliğ olunmasının tərəfdarıyıq.

Dirəniş göstərən dövlət adamlarımızın başında Cavad xan durub («Azadlıq» qəzeti, 21-23.XI. 98). Cümlədə «mü-qavimət» sözünün əvəzinə «dirəniş» leksemindən istifadə olunmuşdur ki, bunu uğurlu hesab etmək olar. Lakin bu sözün dilimizdə həmişəyaşar olması, vətəndaşlıq hüququ qazanması üçün onu işlətmək lazımdır. «Dirəniş» sözü Türkiyə türkcə-sində daha çox işlənir, hətta bu sözün «dirənişçi» variantı da var.

1990–2000-ci illər mətbuatının dilində hadisə sözünə «olay», müstəqillik sözünə «baxımsızlıq», məlumat əvəzinə «bilgi», əlaqə əvəzinə «ilişgi» kimi sözlər işlənir və bunların bir qismi dilimizdən ərəb mənşəli sözləri sıxışdırıb çıxarmağa xidmət edir. Ancaq bu o demək deyildir ki, Türkiyə türkcəsinə məxsus bütün sözləri dilimizə gətirək və hesab edək ki, bu hadisə dilimizdən digər alınmaları sıxışdırıb çıxaracaq. Ümumiyyətlə, heç bir dili başqa bir dilin köləsinə çevirmək olmaz.

«Azadlıq» qəzetində eks-prezident Ə.Elçibəydən alınmış bir müsahibə bu baxımdan bizi narahat etməyə bilməz. Məqalə sözügedən qəzetdə çap olunmasaydı müəllifini türk, çap olunduğu mətbu orqanı isə hansısa bir türk qəzeti olduğunu zənn edərdik. Müsahibədə oxuyuruq: 1. Görüşü-müzün gedişat ardıcılığını seçib də gerçəkləşdirmək hüqu-qunu Sizə həvalə edirəm. 2. Amma və lakin tez bir zamanda əsas məqsədimə çatdım. Təyin etdim ki, həmsöhbətimin durumu yaxşıdır, ciddi, ən ümdəsi isə geniş və ətraflı söhbətə hazırdır. 3.Gərginliyi kənara qoyub da ev yiyəsinin etgiləyici «dalğasına» kökləndim. 4. Bunu həmencə duyan Əbülfəz bəy də oturacağında rahlandı, siqaretini alışırdı və sərbəst söhbət bölümü başlandı. 5. Nələrdən danışırıdığ, əcaba? İştə təxminən bunlardan: ötüb-keçən olayları yada saldıq, mədəniyyət və incəsənətimizin ünlülərini xatırlayıb da indikilərlə müqayisə etdik, bəzi sənət hadisələrinə münasibətimizi açıqladıq; bir ara fəlsəfi mövzunun burulğanına baş vurduq və dartsıma ehtimalını duyub da ondan vaz keçdik. («Azadlıq» qəzeti, 19-21.VI.99)

Müsahibədə təəssüf doğuran cəhət müəllifin türk dilinin prinsiplərini pozması və həmin dilin leksik, sintaktik vahidlərini doğru-düzgün işlətməməsidir. Hətta müəllif bəzən türk dilində belə işlənməyən sözləri məqalədə verir. Buna istər pu-rizm, istərsə də türkizm adı versək belə, dilimiz üçün ləkədən başqa bir şey deyil.

Azadlıq, demokratiya dedikdə hər şeyin qanun çərçivəsində həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur. Dilə də bu aspektdən yanaşılmalı, onun qanunauyğunluqlarına riayət edilməlidir.

Birinci cümlədə verilən «görüşün gedişat ardıcılığı» ifadəsi uğursuzdur. Burada «gedişat» əvəzinə «mövzu» sözü işlənsəydi daha

Təhminə Yaqubova

---

məqbul olardı. «Seçib» sözündən sonrakı «də» bağlayıcısına ehtiyac yoxdur. Bu bağlayıcı olmasa belə seman-tikaya xələl gəlməz. «Seçib də» forması Türkiyə türkcəsinə məxsus olub bu dildə qrammatik norma olaraq arxaıqlaşmaq-dədir. Məs., çıxıb da geldin; bakıb da gördün və s. Hal-hazırkı Türkiyə türkcəsində belə formalar «vermək» köməkçi felinin vasitəsilə yaranır, qrammatik norma olaraq fəallaşır. Məs., bakıb gülü verdi (baxıb güldü), oturub okuyu verdi (oturub oxudu) və s. Bu tipli formaların Azərbaycan mətbuatının səhi-fələrinə çıxarılması təəccüb doğurur. İkinci cümlədə müəllif iki eyni məna bildirən bağlayıcını ardıcıl işlətməklə üslubu ağırlaşdırmışdır. Amma, ancaq, lakin bağlayıcıları qarşılaşdır-ma bildirir, bu bağlayıcılardan ancaq birinin işlənməsi məqbul-dur. Cümlədə işlənən «durum» sözü türk dilinə məxsusdur, Azərbaycan dilindəki qarşılığı «vəziyyət»dir.

Purizm cərəyanından danışıarkən qeyd etmişdik ki, dilin daxili imkanları hesabına yaranan sözlər uğurlu olduğu zaman dildən yad ünsürləri sıxışdırıb çıxarır.

Üçüncü cümlənin felini olmasaydı, onun türk dilində yazıl-dığını zənn edərdik. Biz türk xalqına hörmət bəsləməliyik, ancaq bu hörmət öz dilimizi unudub türk dilində danışmağa gətirib çıxarmamalıdır.

«Etiləyici» sözü türk dilinin faktorudur. Bu sözün dili-mizdə «təsiri» ekvivalenti olduğu halda «etləyici» sözünə ehtiyac yoxdur. Dalğa isə ya dənizdə, ya da radio, televiziya da ola bilər. Müəllif «dalğa» sözünü dırnaqda yazsa da, yenə də hansı mənada işlətdiyi aydın deyil. Ən pisi budur ki, «dalğa-sına» sözünü dırnaqda düzgün yazmayıb. Dilimizin orfoqrafiya prinsipləri tələb edir ki, əgər söz kökündən sonra şəkilçi gələrsə, o zaman yalnız sözün kökü dırnaqda yazılır «Dalğa»-sına. Dördüncü cümlə türk dilinin təsiri altında yazılmışdır. Qəribədir ki, bu qədər türkçəyə olan müəllif, nədənsə, «siqaret» sözünü «siqara» kimi yazmayıb. Dilimizdə həmin işarə əvəzliyi var, lakin bu əvəzlik başqa əvəzlilərdən fərqli olaraq nə substantivləşir, nə də ki, işarə semantikasından əlavə bir məna kəsb edir. Məsələn, «həmin gün qiyamət qopdu»bu misaldakı «həmin gün» birləşməsində «həmin» işarə əvəz-liyidir. Sözügedən cümlədə «həməncə» sözü işlənilib. Türk di-lində «həməncə» yox, «həməni» sözü işlənilir. Məsələn, Ben həməni gəlirim. «Həməncə» sözünün əvəzinə «o saat» ifadəsi işlənsəydi daha uyğun olardı.

Cümlədəki «oturacaq» sözü rus dilindən uğursuz kalka edilmişdir: sidenie-oturacaq. Azərbaycan dilində ev əşyası ki-mi «oturacaq» kəlməsi işlənmir, bu söz avtomobil üçündür. Məsələn, maşının oturacağı yumşaqdır. Ev şəraitində isə bu sözün əvəzinə «stul», «kreslo» kimi leksemlər məqbuldur.

Cümlədəki «rahlanıb» sözü Qərb qrupu dialektinə məxsusdur.

Cümlənin semantikasından aydın olur ki, müəllif bu sözün ifadə etdiyi mənanı aydın dərk etməmişdir. Bu cümlədə həmin söz «rahatlanıb» kimi başa düşülür, lakin əslində «rah-lanmaq» sözünün mənası «qablaşdırmaq, hazırlamaq» demək-dir. Məsələn, ay arvad, xurcunumu rahla, yola çıxıram. Qara-bağ şivələrində bu sözün «irahla» variantı da var. Bu nəticəyə gəlirik ki, cümlədəki «rahlanıb» sözü məzmunla uzlaşmır, əvəzində «Əbülfəz bəy yerini rahatladı» forması daha uyğun-dur. Cümlədə işlənmiş «bölüm» sözü də çoxmənalıdır hissə, şöbə, fakültə və s. Bu söz ərəb mənşəli «hissə» sözünü sıxış-dırır. Ümumiyyətlə, hər hansı alınmanı əvəz etmək üçün dilimizi yad ünsürlə doldurmaq doğru deyil. Dilimizdə sıxışdırılan bu ərəb mənşəli sözlər artıq dilin bütün yaruslarında elə mə-nimsənilmişdir ki, dil daşıyıcıları onların alınma olduğunu düşünmür. Bu mənada belə sözlərlə rəqabət apara biləcək türk sözlərinin dilimizə gətirilməsi dolaşılıq yaradır. Beşinci cüm-lədə «acaba» xitabı işlənmişdir. XX əsrin əvvəllərində M.Ə.Sabirin, M.Cəlilin, «Molla Nəsrəddin»in, «Fyuzat»ın di-lində bu xitaba rast gəlinir, lakin zaman keçdikcə arxaikləş-mişdir. Azərbaycan dili ilə Türkiyə türkcəsini müqayisə etdik-də qərribə bir təzadla qarşılaşırıq; dilimizdə passiv lüğət fondu-na çəkilən sözlər Türkiyə türkcəsində çox fəaldır. «Əcaba» xitabı da «acaba» variantında Türkiyə türkcəsi üçün xarakte-rikdir.

XX əsrin əvvəllərində Cavidin, Müşfiqin, Cabbarlının dilində «iştə» modal sözü geniş işlənmişdir. Bu, XIX əsrdən etibarən Azərbaycan ziyalılarının üç istiqamətdə təhsil alma-ları ilə bağlıdır. Bir qrup ziyalılar 1828-ci il Türkmənçay mü-qaviləsindən sonra Rusiyada təhsil almağa üstünlük verirdilər. İkinci qrup insanlar isə daha çox dini təhsil almaq məqsədi güdürdülər, Xorasana, Bağdada üz tuturdular. Ziyalılarımızın digər qrupu isə Türkiyədə təhsil alırdılar. Beləliklə, mətbuata rus, ərəb, fars və türk dilinin təsiri güclü idi.

Cümlədəki «olay» sözünü «hadisə»nin ekvivalenti kimi uğurlu hesab edirik, lakin bu söz də dil daşıyıcılarının nitqində hələ tam mövqə tutmamışdır.

Azərbaycan dili zaman-zaman farslaşma, ərəbləşmə, rus-laşma kimi proseslərdən çıxaraq təəssüf ki, indi də türkiyə-ləşməyə doğru gedir. Biz türkçülüyn və türkləşmənin ələhinə deyilik, lakin türkiyələşmə də ədəbi dil norması çərçivəsində olmalıdır.

Müəllifin bu cümlədə işlətdiyi «ünlü» sözü nəinki lek-sik, qrammatik, sintaktik, hətta məntiqi cəhətdən də Azər-bay-can dilinin xüsusiyyətlərinə uyğun deyildir; ünlüyazılışından görüldüyü kimi, bu söz düzəltmədir. Azərbaycan dilində «ün» sözü «ah», «fəryad», «səs» mənasındadır. Məsələn, ərşə bü-lənd oldu harayım, ünüm. Görüldüyü kimi, bu sözün cümlə-dəki semantikasi ilə Azərbaycan dilində nəzərdə tutulan

Təhminə Yaqubova

---

məna bir-birinə daban-dabana ziddir: «ünlü» sözü dilimizdə «tanın-mış, məşhur» mənasındadır. Nə qədər ki, etimon dildən söz-alan dilə leksem keçərək mənimsənilməyib, deməli, alınma prosesi baş tutmayıb. Cümlədəki «dartışma» sözü türk dilinin də lüğət tərkibində yoxdur. Məlum olduğu kimi, türk dili kar-laşmaya meyilli bir dildir. Məsələn, daş-taş, quş-kuş, qan-kan və s. Deməli, türk dilində faktiki olaraq «dartışma» sözü ola bilməz. Azərbaycan dilində bu sözün semantikasi müəllifin nəzərdə tutduğu «mübahisə etmək» mənasında deyil, «çəkiş-mək» deməkdir, türk dilində isə «mübahisə etmək» sözü «tartışmaq» kimi işlənir.

Cümlədəki «vaz keçmək» feli üzərində bir qədər geniş dayanaq. Y.Seyidov felin quruluşca növlərindən bəhs açarkən belə hesab edir ki, Azərbaycan dilində mürəkkəb fel yoxdur. Müəllif yazır: «Azərbaycan dilində mürəkkəb fel yoxdur» [117, s.103-104] Alimin 1978-ci ildə nəşr edilmiş «Azərbaycan dili» dərsliyində yazılmışdır: «Azərbaycan dilində fellər quruluşca sadə və düzəltmə olmaqla iki yerə ayrılır» [115, s.148] Bu qənaət dərsliyin 1987 və 1998-ci illərdəki ikinci və üçüncü nəşrlərində də təkrar edilmişdir. Beləliklə, bu felin mətbuatın dilində ancaq emosionallıq, ekspressivlik məqsədi ilə işlənməsinin tərəfdarıyıq, digər formalarda məqbul de-yildir. Söylədiyimiz bütün tənqidi fikirlər yekun olaraq onu deməyə əsas verir ki, alınmalar və alınma sözlər ciddi tədqiqatla cəlb olunmalıdır və onların tədqiq mənzərəsi bir daha sübut edir ki, alınma və alınma sözlər dil hadisəsidir.

İ F Ə S İ L

LEKSİK ALINMALAR, ONLARIN SAHƏLƏR ÜZRƏ QRUPLAŞDIRILMASI

Məlumdur ki, hər hansı bir dil məqsədsiz olaraq başqa dillərdən söz almır və bütün dillərdə alınma sözlər mövcuddur, onların hər biri dilin lüğət tərkibində müəyyən məqsəd daşıyır. Lakin tarixin müəyyən məqamlarında dilə lazım olmayan külli miqdarda leksik vahidlər daxil olur ki, bunlar da zaman keçdikcə dilin lüğət tərkibinə mənfi təsir göstərir. Bu mənada alınma sözləri məqsədinə görə iki qrupa bölmək olar: 1) məcburi alınmalar; 2) zəruri alınmalar.

Alınma sözlərin növlərindən danışarkən məcburi yolla alınmaların mövcud olmasını bir çox tədqiqatçıların əsərlərində görürük. Belə ki, H.Həsənov haqlı olaraq məcburi şəkildə dilə gətirilən sözləri alınma hesab etmir, «gəlmə sözlər» adlandırır [61, s.120].

Məcburi alınmalar özləri də tarixi şərait baxımından iki qrupa bölünür: 1) ən qədim dövrlərdə dilimizə keçmiş məcburi alınmalar; 2) müasir dövrdə dilimizə keçmiş məcburi alınmalar.

Azərbaycan coğrafi baxımdan dünya ticarət yolunun mərkəzində yerləşdiyi üçün bu ölkəyə sahib olmaq bütün böyük dövlətlərin arzusu olmuşdur. Sasani imperiyasından başlayaraq ərəb xilafəti də daxil olmaqla XVI əsrə qədər Azərbaycan müstəqil olmamış, dilimiz də dövlət dili səviyyəsinə qalxmamışdır. Fars hökumranlığı zamanında saraylarda bu dildə danışılmış, ərəb dili həmişə elmi dil olmuş, türk dili isə danışiq dili kimi səciyyəlandırılmışdı. Ona görə də həm farsların, həm də ərəblərin dilindən məcburi yolla türk dilinə müəyyən sözlər keçmişdir. Bu gün isə onlar ya alınma sözlər

Təhminə Yaqubova

---

səviyyəsində dilin bütün yaruslarında mənimsənilmiş, ya da öz mövqeyini qoruya bilməyərək arxaikləşib dildən çıxmışdır. İkinci mərhələdə isə Rusiya ön plana keçmiş, rus üsul-idarəsi Azərbaycanda hakim olunca dilimizə xeyli söz daxil olmuşdur. Dil bir müddət bu prosesləri yaşadıqdan sonra ictimai-iqtisadi formasiya dəyişmiş, Sovet imperiyası qurulmuşdur. Bu zaman Azərbaycan dilinə külli miqdarda sözlər keçmişdir. Bu proses o həddə gəlib çatmışdır ki, Azərbaycan dilinin antroponimləri də erroziyaya uğramış, ruslaşmaya məruz qalmışdır. Belə ki, 1920-ci ildən sonra 1960–70-ci illərə qədər sovet, raykom, ispolkom, kolxoz, traktor, mərkəz, kombayn kimi rus və Avropa mənşəli sözləri azərbaycanlılar xüsusi isim kimi dəyərləndirmişdilər. Bununla yanaşı, Sveta, Svetlana, Seryoja, Oleq, Mariya, Nataşa kimi sırf rusizmlər də Azərbaycan adlarına çevrilirdi. Bu, kütləvi bir hal almışdı, heç bir formada qarşısı alınmırdı.

Azərbaycanda Türkiyəyə meyl zaman-zaman mövcud olmuşdur, lakin bu cüzi səciyyə daşıyırdı. Bu təsirləri Turan, Tural, Cavid, Türkan, Orxan kimi antroponimlərin mövcudluğunda da görmək olar ki, bu, qeyri təsirlərlə müqayisədə müsbətdir. Vaxtilə Azərbaycanda kütləvi surətdə ruslaşma siyasəti getdiyi kimi, 1990–2000-ci illər ərzində də türkləşmə yox, Türkiyələşmə prosesi başlandı. Bu zaman tək-cə antroponimlər yox, dilimizin bütün yarusları, hətta musiqimiz belə erroziyaya uğradı.

Məcburi alınmaların iki yolu var: 1. Etimon dil hakim olub sözalan dilə təzyiq göstərmək yolu; 2. Sözalan dilin daşıyıcılarının etimon dilə ifrat marağı. Sovet imperiyası dağıldıqdan sonra məhz bu ikinci yol önə çıxdı və mətbuatın dilində öz əksini tapdı. Qısa bir zaman keçməmiş Avropanın qa-pıları Azərbaycana açıldı və tək-cə türk dilinin deyil, Avropa dillərinin, ən başlıcası ingilis dilinin təsiri gücləndi. Türkiyəyə və Avropanın digər ölkələrinə təhsil almağa gedənlər geri döndükdən sonra bu təsir bir qədər artdı. Bədii və elmi üslub-dan

daha çox publisistika bu təsirə məruz qaldığı üçün bütün bunlar mətbuatda əks olundu.

1990-2000-ci illər mətbuatının dilində məcburi alınmaların işlənmə prinsipini və mövqeyini faktların dili ilə şərh edək:

Böyük məharətlə çağdaş siyasi durumumuzun aktual problemlərinə toxunulmadan keçilmişdir («Azadlıq» qəzeti, 19-21.VI.99).

Elə dövrlər olmuşdur ki, Azərbaycan dilindən ərəb, fars mənşəli sözlərin təmizlənməsi kompaniya xarakteri almışdır. Xüsusilə, 1985-ci ildən sonra bu proses daha da güclənmişdir. Bu cümlədəki «çağdaş» və «durum» sözləri Türkiyə türkcəsinin dil faktoru olduğu halda, Azərbaycan dilindən «müasir» və «vəziyyət» sözlərini sıxışdırmaq üçün yazılı mətbuatda geniş işlədilir, lakin xalq kütlələri arasında hələ bu proses getmir. Məs., heç kim danışmaq leksikasında «çağdaş həyatımızda maddi-mənəvi durumumuz ağırdır» formasında danışmır. Bu sözlərin mətbuatda paralel işlənməsinin də şahidi olurduq.

Son on il ərzində olmazın məhrumiyyətlər içində qıvrılan sənətçi arxadaşlarım nədən məhz bu tezləri vurğuladığımı asanca anlayacaq... («Azadlıq» qəz., 19-21.VI.99).

Cümlədə zorla türkləşmə prosesi açıq-aşkar hiss olunur:

1. Nə türk, nə də Azərbaycan dilində «arkadaş» sözü yoxdur. Türk dilində bu söz «arkadaş»dır, dilimizdə qarşılığı «dost», «yoldaş» kimi sırf öz sözlərimizdir və bunların işlənməsi məqsədəuyğundur. 2. Qeyd etdiyimiz kimi, heç bir dil əvəzlik almır. Bu cümlədə işlənən «nədən» sual əvəzliyi türk dilinə məxsusdur, dilimizdəki qarşılığı «niyə», «nə üçün» sual əvəzliləridir.

Türkiyədən çoxlu öyrəncilər oxuyur.. («Azərbaycan» qəzeti, 14.XII.01.).

«Öyrənci» sözü türk dilinə məxsusdur. Bu söz sonuncu onillikdə Azərbaycan mətbuatının dilinə yol tapmışdır. Qarşılığı olan «tələbə» sözü ərəb mənşəli olsa da, dil daşıyıcıları

artıq bu sözə doğma dil faktı kimi baxır. «Öyrənci» sözü mətbuat səhifələrində nə qədər işlədilsə də, dil onu lüğət tərkibi-binə daxil etməyəcək, çünki dil daşıyıcıları bu leksemi hansısa yad bir dilin ünsürü kimi qəbul edir.

Mətbuat üzrə sorumlu Qrek Pikerlə görüşüblər («Azadlıq» qəzeti, 21-23.XI.98).

Azərbaycan dilçiləri arasında belə bir fikir var ki, dilin tam mənimsəyə bilmədiyi, dildə özünə vətəndaşlıq hüququ qazanmayan leksik vahidləri təmizləmək lazımdır. Dili belə sözlərdən təmizləmək əvəzinə Türkiyə türkcəsinin leksik vahidləri ilə doldurmaq onun korlanmasına səbəb olur. Dildən bu sözləri təmizləmək üçün, ilk növbədə, onların ekvivalentlərini tapmaq lazımdır və bu, kompaniya xarakteri daşımamalıdır. Çalışmaq lazımdır ki, tapılan hər bir söz dil daşıyıcıları arasında ümumişlək olsun. Azərbaycan dilinin doğma sözlərinin aradan çıxması üçün, ilk növbədə, dilimizi rus və Avropa kəlmələrindən təmizləməyə başlamaq lazımdır. İkinci mərhələdə isə dildəki ərəb, fars kəlmələrini tədricən kənarlaşdırmaq olar. Adətən, bu tipli sözlər dilə daxil olduqda onun doğma faktları ilə haqsız rəqabət aparır və son nəticədə, bir çox hallarda, dilin doğma faktları bu rəqabətə tab gətirə bilməyib passiv fonda çəkilir.

Qəzet dilində istifadə olunmuş «sorumlu» sözü türk dilinin qrammatik əsasları ilə işləndiyi üçün Azərbaycan dilinə çevrildikdə anlaşılmaqlıq yaranır. Verilmiş cümlədə «sorumlu» əvəzinə «katib», «nümayəndə» sözlərindən istifadə olunması daha məqbuldur.

Hüquqi şəxsin uçotda olduğu... və ya digər təsərrüfat subyektlərinin (obyektinin) olduğu yer üzrə uçota alınır. («Azərbaycan» qəzeti, 29.XII.01)

Qanunların dilində əhatə etdiyi sahəyə aid çox sayda terminlərin işlənməsi təbiidir. Buna görə də ağır olan bu üslubun dilini digər vasitələrlə daha da qəlizləşdirmək doğru deyildir. Başlıca məsələ qanunların dilində qarşılığı olan alın-

maları işlətməməkdir. Belə ki, bu sözün ekvivalenti olan «qeydiyyat» ləksəmindən istifadə olunmaması mənfi haldır.

Dəniz nəqliyyatında ezamiyyə xərcləri əvəzinə üzücü heyətin üzvlərinə sutkalıq ödənişlərin sözləri əlavə edilsin («Azərbaycan» qəzeti, 29.XII. 01.).

Rus dili vasitəsilə Azərbaycan dilinə elə sözlər keçmişdir ki, dilimizdə bu sözlərin qarşılığı olduğu halda, onlarla mübarizə apara bilmirik. Zato, okazıvayetsa, neujeli, kak raz, uje, daje, moçno və s.-nin Azərbaycan dilində uğurlu ekvivalenti olduğu halda, dil daşıyıcılarının leksikonunda geniş şəkildə işlənir. Bu proses özünü, əsasən, danışıq üslubunda göstərsə də, bəzən publisistikaya da ayaq açır.

Başını-gözünü ağ bintlə sarı, üstündən də qırmızı kraska sürt («Azərbaycan» qəzeti, 14.XII.01).

Dilimizin doğma faktoru olan «boya» və «tənzif» ləksəmləri mövcud olduğu halda, heç bir ehtiyac olmadan Avropa mənşəli «bint» və rus mənşəli «kraska» sözlərinin dilimizə gətirilməsinə nə ad vermək olar?

Həmişə ütlü köynəkdə, «şekarnı» kostyumda olur («Yeni Müsavat» qəzeti, 23.I.02.).

Keçmiş Sovet hakimiyyəti illəri dilimizə böyük miqdarda rusizimlərin axını ilə səciyyələnmişdir. Onları iki qrupa bölmək olar: 1. Zərurət nəticəsində dilimizə keçən rusizmlər; 2. Məcburi yolla dilimizə gətirilən rusizmlər;

«Şkarnı» sözü də bu qəbil ləksik vahidlərdəndir. Cümlədə «şkarnı kostyum» əvəzinə «əla, qiymətli, bahalı, gözəl» sözlərindən birinin işlənilməsi məqsəduyğundur.

ATƏT-in simpatiyası Azərbaycan tərəfəydi. («Azadlıq» qəzeti, 28-30.XI.98)

Mətbuatın dilində «simpatiya», «antipatiya» kimi Avropa mənşəli ləksik vahidlərin (antonimlərin) geniş işlənməsi narahatlıq doğurur. Əgər dilin daxili imkanları hesabına yaratdığımız yeni sözlərlə ərəb, fars mənşəli sözləri sıxışdırırıqsa, dilimizin bütün yaruslarında mənimsənilmiş ərəb, fars mənşəli

Təhminə Yaqubova

---

sözlərin vasitəsilə Avropa mənşəli alınma sözləri (söhbət qrafik, orfoepik cəhətdən tam mənimsənilməyən rus və Avropa mənşəli sözlərdən gedir) dildən kənarlaşdırmalıyıq. Dil daşıyıcıları dilimizdə ekvivalentləri olmasına baxmayaraq, aşağıdakı rusizmlərdən və Avropa mənşəli söz və ifadələrdən mətbuatda da istifadə edirlər.

Rusizmlər: otkritka-açıqça; bint-sarğı; çaynik-qəhvədən; çernil-mürəkkəb; fortoçka-nəfəslik; xolodelnik-soyuducu; qarçitsa-xardal; morojna-dondurma; morozilka-buzxana; ruçka- qələm; samolyot-təyyarə; slesar-çilingər; uje-artıq.

Avropa mənşəli söz və ifadələr: ventilyator sərinkeş; dublyonka-kürk; Kaspian fish-Xəzər balıq ; Kaspian shop-Xəzər dükkanı; mini market-kiçik dükən; otelye-dərzi; paket-zərf; parixmaxer-bərbərxana; plyaj-çimərlik; Ramstore alış-veriş mərkəzi; rul-sükan; super market-böyük dükən; telekom shop-telefon dükkanı; tekstil-toxuculuq; fotoatelye-fotomağaza; fundament-özül; şofer-sürücü; ştab-qərargah; şuba-kürk;

1990-2000-ci illər ərzində dərc olunan «Azərbaycan»(10 nömrə), «Xalq»(15 nömrə), «Respublika» (10 n.), «Yeni Azərbaycan» (10 n.), «Səs» (14 n.), «İki sahil» (12 n.), «Musavat» (10 n.), «Ekspress» (12 n.), «Azadlıq» (10 n.), «Hürriyyət» (10 n.), «Şərq» (10 n.), «Çempion» (10 n.), «Futbol» (12 n.), «Olimpiya dünyası» (12 n.), «İdman» (10 n.), «Çağ» (10 n.), «Ayna» (10 n.), «Təzadlar» (12 n.), «Müxalifət», (10 n.), «525-ci qəzet» (10 n.), «Qəbəl» (10 n.) qəzetlərində 179 məcburi alınmaya rast gəlinmişdir. (Bu rəqəmi də şərti qəbul edirik) Sevindirici haldır ki, bu sözlərin işlənmə tezliyi əksəriyyət etibarilə azdır. Başqa sözlə desək, bu sözlərin böyük qismi xalq danışığında özünə geniş yer tutmur. Bu sözlərin mənşəyinin mənzərəsinə gəlincə isə rus mənşəli alınmalar üstünlük təşkil edir ki, (67 dənə) bu, hələ də rus dilinin təsiri ilə bağlıdır. Avropa mənşəli alınmalar rusizmlərlə rəqabət aparır (56 dənə) və bu da son zamanlar xalqımızın Avropaya inteqrasiyası ilə əlaqədardır. Türk dilindən gələn sözlərin də avropa mənşəli

alınmalarla rəqabətini hiss edirik (49 dənə). Əlbəttə, bu məsələdə qohum dilliliyi unutmamaq olmaz. Ərəb, fars mənşəli alınmalar isə (7 dənə) rəqabətdən geri qalır. Bu-rada iki amil önəmlidir: 1. Onsuz da Azərbaycan dilində ərəb, fars mənşəli alınmalar külli miqdardadır və dilin leksikası bunları möhkəm mühafizə edir. Təsadüfi deyildir ki, qohum türk dilləri, məhz ərəb, fars mənşəli alınmalar vasitəsilə bir-birini anlayır. 2. Xalq kütlələri şərq aləminə, xüsusilə də ərəb və farsa o qədər də meyl etmir. Onlar sosial-iqtisadi və elmi inkişaf baxımından dünya standartlarından geridə qaldıqlarından etimon dilə çevrilə bilmirlər. Beləliklə, qeydə aldığımız 179 məcburi alınmanın heç birinin dilimizdə işlənilməsinə tərəfdar deyilik çünki, bunların hər birinin ekvivalentləri var-dır. Şübhəsiz ki, zaman keçdikcə reseptorların iradəsindən asılı olmayaraq dil özü bu alınmalardan yaxa qurtaracaqdır.

Mətbuatın dilində məcburi alınmaların mənşəyinə görə mənzərəsi belədir:

Rus mənşəli məcburi alınmalar: aboy-divar kağızı, atopleniya-qızdırıcı sistem, boyevik-döyüşçü, çaşka-fincan, domaşnik-başmaq, fartuk-önlük, yaxalıq, döşlük, informasiya-məlumat, kasinka-yaylıq, kaşelyok-pulkisəsi, klyonka- müşəmbə, kolfi-uzunboğaz corab, kraska-boya, krovat-çarpayı, kurtka-gödəkçə, qlozok-gözlük, qorox-noxud, qreçka-qarabaşaq, papuqay-tutuquşu, podnos-altlıq, rubaşka-köynək, saroçka-köynək, sumka-çanta, şekarnı-ələ, qiymətli, bahalı, gözəl, tapoçka-çəkələk, telexranitel-cangüdən, tenniska-qısaqol köynək, trimo-bədənnüma güzgü, truba-boru, tumboçka-dolab, tuperklyoz-vərəm, tvorok-kəsmik, uçot-qeydiyyat, usilitel-səsgücləndirici, veşelka-asılqan, zamok- qıfil, zontik-çətir;

Avropa mənşəli məcburi alınmalar: abstrakt-mücərrəd, antipatiya-pis münasibət, apogey-zirvə, arqument-dəlil, sübut, avtoqol-qol müəllifi, bint-tənzif, dezodorant, duxu-ətir, fizionomiya-görkəm, funksioner-fəal, invariant-bir variantın doğurduğu başqa variant, kley-yapışqan, kommentariya-şərh, konku-

Təhminə Yaqubova

---

rensiya-rəqabət, konsepsyon-proqram, koordinə-əlaqə, korrek-tə-düzəliş, krizis-böhran, lüstr-çılçıraq, manipulyasiya-saxta-laşdırma, matç-oyun, mesaj-xəbər göndərmək, informasiya vermək, odekolon-ətir, penalti-11 metrlik cərimə zərbəsi, prezumpsiya-doğruluğu rədd edilmədikdə həqiqi sayılan fərziyyə, protest-etiraz, publika-mətbuat, cəmiyyət, rak-xərçəng, rekonstruksiya-yenidən qurma, yenidən təşkil etmə, repatriasiya-və-tənə qaytarılma, stomatoloq-diş həkimi, travma-zədə, anekdot-lətifə, aptek-əczaqana, avariya-qəza, balkon-eyvan, blokada-mühasirə, koridor-dəhliz, kvartal-rüb; məhəllə, qrip-zökəm, operasiya-əməliyyat, pensiya-təqaüd, pilot-təyyarəçi, sürücü; qabaqcıl, rumka-qədəh, badə, tormoz-əyləc.

Türk mənşəli məcburi alınmalar: arxadaş-dost, yoldaş, aydın-ziyalı, başqan-rəhbər, bəirlənmək-müəyyənləşdirmək, çözülmək-həll etmək, çözümlə-həll, derbi-final oyunu, ən güclü komandaların yarışı, dərgi-qəzet, jurnal, toplu, almanax, dilək-çə-ərizə, dönəm-vaxt, düzənləmək-təşkil etmək, ehtiyaclarını qarşılamaq-ödəmək, izninizlə-icazənizlə, nədən-niyə, nə üçün, olay-hadisə, öndər-başçı, önəm-vacib, sayın-əziz, hörmətli, sıcaq-isti, soru-sual, sorumlu-məsul, katib, təkpi-etiraz, toparlamaq-ümumiləşdirmək, konkretləşdirmək, toplam-cəm, uçaq-təyyarə, yatırmaq-reallaşdırmaq, qoymaq, yazar-yazıçı, yetkili-işçi, zorunda-məcburiyyətində;

Ərəb, fars mənşəli məcburi alınmalar: bahəm-yanaşı, birlikdə, bəhməz-doşab, dotələb-tələbkar, məmləkət-ölkə, məraz-xəstəlik, təbiri-caiz-belə demək mümkünsə, təhdid – təzyiq, qayət-əlbəttə, doğrudan da, sənə-il;

B.Alınma sözlərin ikinci qrupunu zəruri alınmalar təşkil edir. Zəruri alınmalar, adından da görüldüyü kimi, tarixi zərurət nəticəsində dilə daxil olur. Bu baxımdan onları iki qrupa bölmək olar. 1. 1980-cı ilə qədər dilimizdə olan zəruri alınmalar; 2. Son dövrdə zəruri alınmalar.

Mətbuatın dilində hər iki növə rast gəldiyindən onları sahələr üzrə qruplaşdırıb nümunələr əsasında izah etməyi

məqsədəuyğun hesab edirik.

Zəruri alınmalar elmi-texniki tərəqqinin nəticəsi olaraq yaranır. Elmdə kəşf olunan yeni ixtiralar onu yaradan xalqın dilində adlandırılır və o xalqın dili digər xalqlar üçün etimon dilə çevrilir; kosmos, atom, neytron, triqonometriya, planimetriya və s. sözlər zəruri alınmalardır.

Zəruri alınmaların bir qismini də ekzotizmlər təşkil edir ki, bunlar idarə, müəssisə, təşkilat, şirkət adlarını özlərində ehtiva edirlər. Bu adlar çox zaman həcmcə böyük olduğundan ixtisarla yazılır və dilçilikdə «ixtisarlar» və ya «abreviaturlar» adı altında öyrənilir. Quliyeva X., Novruzova S. «İxtisarların dildə rolu» adlanan məqalədə göstərilər ki, mürəkkəb ixtisarların Azərbaycan dilində yaranması rus dilinin təsiri ilə mümkün olmuşdur. Bu baxımdan müəlliflər abreviaturları semantikasına görə də iki qrupa bölürlər: 1. Rus dilinin qrammatik qanunları əsasında yaradılmış, bu dilin daxilində əmələ gəlmiş, Azərbaycan dilində də rus dilində olduğu kimi, yəni tərcüməsiz, dəyişdirilmədən işlənən abreviaturlar. 2. Qarşılığı tam, yaxud yarımçıq şəkildə verilən, yəni tərcümə olunan abreviaturlar [81, s.147].

Göründüyü kimi, abreviaturlar təkcə həcm azalmasına deyil, müəyyən semantik differensiasiyaya da xidmət edir. M.M.Adilov yazır: «Abbreviasiya söz yaradıcılığıdır. Abbreviasiya hadisəsinin məhsulu olan abreviaturlar dilin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsində böyük rol oynayır. Leksik abreviaturlar dilin digər sözlərinə aid bütün xüsusiyyətlərə malik olur» [7, s.42].

XX əsrin ilk rübündə abreviatura məsələsi linqvistik hadisə kimi H. Zeynallını da düşündürmüş və 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş ilk Türkoloji Qurultaydakı məruzəsində alim bu məsələni belə şərh etmişdir: «Bizim dövrü və qeyri-dövrü ədəbiyyatımızda icrakom, Azmik, Azərıtıfaq, Azərnəşr, Azərbaycanlıq, Azərneft, İŞCI kimi kombinasiyalar işlədilir ki, bunlar da göründüyü kimi, olduqca az olub, yalnız müxtəlif müəs-

Təhminə Yaqubova

---

sisələrin adlarını əks etdirir. Deməliyə ki... burada elə sait birləşmələr yarana bilər ki, bununla biz türk (Azərbaycan Y.T.) dilinin qanunlarına tabeçilikdən kənara çıxmış olarıq. Odur ki, fikrimizcə, bacardıqca bu cür ixtisarlardan qaçmaq lazımdır» [175, s.198-199].

Digər maraqlı cəhət türk dillərində abreviaturların bir leksem kimi işlənmə mövqeyidir. R.I.Moqilevski və Z.A.Alikulov çap etdirdikləri «K voprosu o vozniknovenii i funkcionirovaniy abreviatur v törkskix əzıkax narodov SSSR» əsərində abreviaturanın ayrı-ayrı türk dillərində möv-qeyi faizlə hesablanmışdır. Müəlliflər bunu 1000 sözün nisbətində hesablayaraq bu nəticəyə gəlmişlər: Qazax dilində 18,9; qırğız dilində 20,7; qaraqalpaq dilində 24; türkmən dilində 24,5; özbək dilində 25,4 [170, s.86-87]. Müəlliflər bu əmə-liyyatı rus dilində də apararaq 20%-lik nəticə əldə etmişlər. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində abreviaturların bir leksem kimi aktiv mövqeyi baxımından dilimizi ən qabaqcıl dillərdən biri hesab etmişlər (25,6 %). Belə bir sual ortaya çıxır ki, abreviaturanın bir leksik vahid kimi təzahür etməsi üçün hansı şərtlər lazımdır? D.I.Alekseyev abreviaturanın leksem olması üçün dörd şərti əsas götürür: 1) xüsusi tələffüz forması; 2) xü-susi orfoqrafiya; 3) düzəltmə söz yaratmaq qabiliyyəti; 4) xü-susi üslubi semantik məzmun [126, s.104-106].

N.Xudiyev leksik ixtisarların dilin lüğət tərkibindəki mövqeyini belə səciyyələndirir: «Leksik ixtisarlar bəzən xüsusi fonetik-orfoqrafik formaya malik olan, dildə öz abreviantları ilə sinonim kimi yanaşı yaşayan, onlarla eyni hüquqlara malik olan, çox vaxt hətta işlənmə tezliyinə görə nitqdə onları üstələyən, beləliklə, dilin lüğət fondunu, leksik xəzinəsini zənginləşdirən sözlərdir» [68, s.114].

Alim abreviaturların suspensiya üsulu ilə qısaldılmasından bəhs açarkən doğru olaraq qeyd edir ki, dilimizin antroponimiyası daha çox təsirə məruz qalmışdır, lakin misallar çəkən zaman guya «Məhəmməd» sözünün suspensiya üsulu ilə

qısaldılaraq «məmiş» olduğunu qeyd edir. Bu fikir doğru deyil. «Məhəmməd» sözünü suspensiya üsulu ilə iki variantda qısaltmaq olar: 1. Məmməd; 2. Rus dilinin təsiri ilə Mamed. «Məmiş» antroponiminin isə «Məhəmməd» leksemi ilə heç bir bağlılığı yoxdur. Müəllif «Gülənə», «Gülər», «Gülüş», «Gülçöhrə» kimi adların suspensiya üsulu və rus dilinin təsiri ilə «Gulya» şəklində işləndiyini qeyd edir. Təkcə bu adlar yox, həm də Nəzakət, Nəzrin, Nəzifə antroponimləri də bu üsulla «Naza» şəklində işlənir. Maraqlıdır ki, bu hal, əsasən qadın adlarına daha çox təsir edir. Bu da suspensiya üsulu ilə qısaltmanın tərkibində əzizləmə elementinin daha çox olması ilə bağlıdır.

N.Xudiyev ixtisarların ikinci növündən - kontaktur sözlərdən danışarkən antroponimiyanın rus təsirinə məruz qaldığını söyləyir. Lakin burada rus təsirindən daha çox özümüzün buna meyilli olmağımızı önə çəkməliyik. Müəllifin H.Həsənovdan gətirdiyi misallarla razılaşımaq mümkün deyil. Belə ki, dilimizin məişət leksikası səviyyəsində belə «Təranə» sözü «Tata» kimi ixtisar edilmir. Bu, olsa-olsa «Təriş» şəklinə salına bilər. Müəllifin göstərdiyi formada isə «Natəvan» sözü ixtisar olunur – Nata.

Alim ixtisarların üçüncü növü kimi «start abreviatur»lardan bəhs açaraq yanlış nümunələr göstərir [68, s.315]. Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dilinin antroponimiyası start abreviaturalara məruz qalmır, bir neçə istisnayı çıxmaq şərtilə dilimizdə start abreviaturalar yoxdur. Bu istisnalar da «Aytəkin», «Gültəkin» adlarıdır -Təkin. Bu hala məişətimizdə deyil, bədii əsərlərin dilində daha çox rast gəlinir.

N.Xudiyev abreviaturaları müxtəlif struktur xüsusiyyətlərinə görə qruplara bölür. Məs., O, abreviaturaların ən geniş yayılmış formasının inisiallar olduğunu söyləyir və onları fonetik tərkibinə görə qruplaşdırır. Sonra isə heca abreviaturalarından bəhs açır və ixtisarları hecalara görə də qruplaşdırır. [68, s.316]. Müəllif abreviaturalardan danışarkən «teleskopik söz-

lər» terminini işlədir və qeyd edir ki, Azərbaycan dilinə bu termin rus dilçiliyindən keçmişdir [68, s.319]. Lakin bu növə hansı ixtisarlara aid etdiyi məlum deyil, halbuki elektro/maş; Azər/sel; Bak/sel və s-ni misal göstərmək olar. Müəllif abreviaturların həm yarımçıq, həm də qarışıq növü olduğunu göstərir. Struktur xüsusiyyətlərinə görə isə ultra abreviaturu «bağlayıcı inisal» olaraq qruplaşdırır [68, s.321]. Lakin unutmamaq olmasın ki, dilçilikdə nəyi isə çox sayda növlərə ayırmaq, parçalamaq tədqiqat üçün sərfəli olsa da, tədris üçün əlverişli deyil. Alim digər türk dilləri ilə müqayisədə Azərbaycan dilinin milli abreviaturlarının daha çox olduğunu qeyd edərək yazır: «Mütəxəssislər hesablamışlar ki, qazax dilində 8,3%, özbək dilində 11,3% milli dil vahidləridirsə, Azərbaycan dilindəki ixtisar sözlərin 16,4% öz «məhsullarımızdır» (onların 83,6% başqa dillərdən alınmalar, yaxud internasional abreviaturlardır)» [68, s.322]. Hər bir dilin internasional fondunda olduğu kimi, Azərbaycan dilində də internasional fondun əsas hissəsini internasional abreviaturlar təşkil edir: NATO, YUNESKO, FIFA, UEFA, FIBA leksemləri kalka edilmədən, olduğu kimi dilimizin lüğət tərkibində yaşayaraq ekzotizm təsiri bağışlayır.

A.Qurbanov leksik abreviaturları söz yaradıcılığı prosesində mühüm amil kimi dəyərləndirir [84, s.386].

S.Həbibova «Mətbuatda gedən dil prosesləri» adlı namizədlik dissertasiyasında qəzet dilində işlənən abreviaturları əhatə etdiyi semantikanı əsas götürərək dörd qrupa bölür:

1) siyasətlə 2) iqtisadiyyatla 3) hərbi işlə 4) elm, təhsil və müxtəlif peşələrlə bağlı işlənən ixtisarlara [56, s.90].

Abreviaturların əmələ gəlməsində linqvistik və ekstralingvistik faktorları nəzərə alan S.Həbibova mətbuatda işlənən abreviaturların aşağıdakı üsullarla yarandığını göstərir: 1. Rus dilindən tərcümə edilmədən hazır vəziyyətdə keçən abreviaturlar 2. Rus dilindən kalka yolu ilə Azərbaycan dilinə keçən abreviaturlar 3. Rus dili modellərinə uyğun qurulan xüsusi ab-

reviaturlar [56, s.91].

1990-2000-ci illər mətbuatının dilində bəzən elə ixtisarlara rast gəlik ki, bunlar çoxkomponentli olub dilimizin orfoepiyasına uyğun gəlmir. C.Məmmədov «Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin mətbuat üslubu» adlı namizədlik dissertasiyasında çoxkomponentli tərkiblərdən istifadə üsullarını araşdıraraq yazır: «Əgər müəyyən bir təşkilatın, müəssisənin adı çox uzundursa və onu mətnə tez-tez təkrar etmək lazım gəlsə, bu zaman həmin təşkilatın bir dəfə bütöv adını yazmaq, sonra isə mötərizədə onun ixtisar şəklini göstərmək, qalan yerlərdə həmin ixtisardan istifadə etmək lazımdır. Bu halda ixtisar edilmiş söz orfoepik cəhətdən özünü doğrultmalıdır» [92, 46]. Beləliklə, 1990–2000-ci illər mətbuatının dilində rast gəldiyimiz abreviaturları əhatə etdiyi semantikalarına görə belə qruplaşdırmaq olar:

1. Siyasi semantika kəsb edən abreviaturlar: AŞ; AŞPA; AŞNK; AMIP; KPMK; BMT; ATƏT; MM; VBP; ALDP; VHP; ADP; BAB; AXCP; HHA; DK; EZB; AXP; MIC; AMP; YAP; MMP; BMP; MVP; ASDP; AQB; MDB; NATO; GUAM; QHT;

2. İqtisadi abreviaturlar: DB; AQEZ; KTN; QKDK; BQXQACF; ASK; LRSA; ARDNŞ; DNT; DIU; VN; YEN; ƏDV; ÜDM; EKO; kolxoz, sovxoz, aqroekosistem;

3. Dövlət adları bildirən abreviaturlar; ABŞ; UXR; IIR; KXDR; ADR; AFR; RSFSR; SSRI; CAR; ŞKTC; BƏƏ;

4. Müəssisə və təşkilat adları bildirən abreviaturlar; MN; ANS; SNN; RIA; XIN; QMI; BDYPI; BŞBPI; TTYX; MKI; ADDI; DIN; AzərTAC; AZAL; YUNESKO; BDU; API; ADU; AMEA; ADIU; ARDNŞ;

5. İdman bildirən abreviaturlar: MOK; FIFA; UEFA; AFFA; FIBA; FIDE; AMAK; AKF; ATF; MBL; ÜDXF; ÜDYAK; ÜDBF; ÜDKF; ÜDKKF; ÜDCF; ACF; AMBA;

6. Ən müxtəlif sahələrə aid olan abreviaturlar: FAO; BGE; AIDS; AUF; IHMT; AVK; AVB; KIV; Azərsel; baksel;

genbak.

Mətbuatın dilində abreviaturların işlənmə tezliyi belədir: 1. Siyasi abreviaturlar 30; 2. İqtisadi abreviaturlar 18; 3. Dövlət adları bildirənlər (bunlara coğrafi abreviaturlar da demək olar) 11; 4. Müəssisə və təşkilat adları bildirənlər 21; 5. İdmanla bağlı abreviaturlar 18; 6. Ən müxtəlif sahələrə aid abreviaturlar 12.

Leksik alınmaların ikinci qrupu-zəruri alınmalar təkcə abreviaturlardan ibarət deyildir. Onları aid olduqları sahələr üzrə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İctimai-siyasi alınmalar; 2. İqtisadi alınmalar; 3. Mədəniyyət və incəsənət sahəsini əhatə edən alınmalar; 4. Elmi-texniki alınmalar; 5. Tibbi alınmalar; 6. Coğrafi alınmalar; 7. Heyvan və bitki adları; 8. Dini alınmalar; 9. Məişət, bəzi əşyaların adları və geyim adları; 10. Xörək adları; 11. Hüquqi alınmalar; 12. Diplomatik alınmalar; 13. İdman sahəsini əhatə edən alınmalar; 14. Hərbi sahəni əhatə edən alınmalar.

Qeyd edək ki, sahələr üzrə tədqiqata cəlb etdiyimiz leksik vahidlərin bir qisminə Sovet dövrü mətbuatında da təsadüf olunur, lakin bu sözlər 1990-2000-ci illərdə çap olunan qəzetlərin dilində ya yeni semantika kəsb etmiş, ya da öz əhatə dairəsini genişləndirmişdir. Məhz bu xüsusiyyətlərinə görə bu sözləri də tədqiqata cəlb etmişik.

Mətbuatda işlənən leksemlərin əsasını ictimai siyasi sahəni əhatə edən alınmalar təşkil edir. İctimai-siyasi sahə dedikdə, buraya vəzifə, imzalanmış siyasi sənədlərin adları və siyasi sistemə aid bir sıra terminlər aiddir. Qəzetlərin baş məqalələri, habelə siyasətlə bağlı xüsusi səhifələr bu tipli alınmalarla zəngindir.

Mətbuatın dilində rast gəlinən ictimai-siyasi alınmaların mənşə tərkibi belədir:

Avropa mənşəlilər: aksiya, alternativ, anti-semitizm, as-sambleya, avantüra, avantürist, avantürizm, avtolitar, blok, bürokrat, bürokratik, bürokratizm, debat, demarş, demokratiya,

deportasiya, diktat, diktator, diktatura, eks, ekstremal, ekstremist, ekstremizm, faşizm, federativ, forum, innaburasiya, klerikal, konfrans, konstitution, konstitusiya, kontakt, koordinasiya, mitinq, mojalitar, nomenklatura, parlament, partiya, patriarxal, plüralizm, politika, politoloq, prezident, proporsional, provokasiya, provokator, radikal, referendum, spiker, şovinizm, teledebat, totalitar, vitse prezident, volyuntarizm, deklarasiya, kurs, piket, rejim.

Rus mənşəlilər: odmnistrator, orqanizator, sovet.

Ərəb, fars mənşəlilər: bələdiyyə, hakimiyət, hürriyyət, iqtidar, istiqlalıyyət, millət, müavin, müxalifət, mürtəcə, müstəqil, müstəqillik, müşavir, müşavirə, nazir, nümayiş, siyasət, təqib, təşkilat, iclas, şura.

Türk mənşəli ictimai-siyasi alınmaya rast gəlinməmişdir.

Mətbuatın dilində işlənən ictimai-siyasi alınmaları nümunələr əsasında izah edək:

“Namizədlər teledebatdan boyun qaçırdılar.” («Respublika» qəzeti, 10.X.00) «Teledebat» sözünün hər iki komponenti Avropa mənşəlidir. Sovet dövründə böyük elm xadimləri müəyyən məsələlərlə bağlı efirə çıxıb mübahisələr edərtilər. Ona görə də «teledebat» sözü həmin dövrlərdə daha çox elmi səciyyə daşıyırdı. Mətbuatın dilində «debat» sözü tək də işlənir: “Mən onunla istənilən vaxt debata hazırım” («Ədalət» qəzeti, 11.VI.99.).

“Müxalifət yenə də radikal mövqə tutdu.” («Azərbaycan» qəzeti, 13.III.01.) «Radikal» termini əvvəllər siyasi mənə kəsb etmirdi. Çox zaman yazıçılara, elm xadimlərinə şamil edilən bu söz son dövrdə həm də siyasətçilərə aid edildiyindən dilimizdə fəallaşmışdır. Mətbuatın dilində «radikal» sözü ilə bağlı artıq xeyli birləşmələr mövcuddur: «radikal addım», «radikal müxalifət», «radikal siyasət», «radikal mövqə» və s. Bu sözün Azərbaycan dilində qarşılığı «tərəfsiz» ləksemdir, la-kin üslubi məqamlarda «radikal» sözünün işlənməsi labüddür.

Təhminə Yaqubova

“Bu müxtəliflik plüralizm adlanır“ («Azadlıq» qəzeti, 5.X.93).«Plüralizm» demokratik mühitin doğurduğu prosesdir, monarxiyalı diktaturada plüralizm ola bilməz. Bu leksemin dilimizdəki ekvivalenti «rəngarəng» sözüdür. Bu söz alınma olsa da həm dildə mənimsənilməsi baxımından, həm də mənşəyinə görə daha doğmadır.

“Azərbaycanda seçkilər proporsional deyil, mojalitar qaydada keçiriləcək“ («Respublika» qəzeti, 19.VI.02) Sovet dövründə kommunist ideologiyasına uyğun olaraq xüsusi seçki sistemi mövcud idi, lakin Sovetlər Ittifaqı dağıldıqdan sonra beynəlxalq təşkilatlar postsovet məkanında demokratik təchizatların qurulmasına və fəaliyyətinə nəzarəti gücləndirdilər. Bu dövrdən etibarən dilimizin lüğət tərkibində «proporsional» və «mojalitar» leksemləri fəallaşdı. Dilimiz tərəfindən tam mənimsənilməmiş, orfoepik cəhətdən dil daşıyıcıları üçün ağır olan «proporsional» və «mojalitar» leksemlərinin əvəzinə «çoxmandatlı» və «təkməndatlı» təyini söz birləşmələrinin işlənməsi məqbuldur. Son dövr mətbuatının dilində bu ifadələrə də rast gəlinir.

“Görüşdən sonra hər iki prezident mətbuat nümayəndələri üçün brifinq verdi“ («Azərbaycan» qəzeti, 3.VIII.99) İctimai-siyasi mühitin demokratikləşməsi bu gün «mətbuat şurası», «mətbuat konfransı», «brifinq», «press klub» kimi söz və ifadələri ümumişləklilik səviyyəsinə qaldırmışdır.

Söhbət nomenklatura blokundan gedir. («Azadlıq» qəzeti, 5.X.93) «Diktatura», «diktator», «diktat» kimi Avropa mənşəli sözlər dilimizə daxil olduqdan sonra mexaniki olaraq özləri ilə «nomenklatura» leksemini də gətirdilər. «Nomenklatura» demokratik üsul-idarəyə xas xüsusiyyət deyildir, onun semantikasında zorakılıq dayanır. Tədqiq etdiyimiz dövrün mətbuatının dilində «partiya nomenklaturası», «dövlət nomenklaturası» ifadələri çoxdur.

İctimai-siyasi formasiyanın dəyişməsi, siyasət aləmində polifonikliyi artırıdığca haçalaşma, parçalanma labüd oldu. Bu

səbəbdən son dövr Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində «blok» sözünün mövqeyi xeyli aktivləşdi. Sovet dövründə bu söz iki halda işlənərdi - «Varşava bloku», «NATO bloku» Son dövrlərdə isə siyasiləşmə elə sürətlə gedir ki, siyasi qruplar müxtəlif düşərgələr halında birləşirlər. Buna görə də dilin lüğət tərkibində belə ifadələrə rast gəlinir: «demokratik düşərgə», «müxalifət düşərgəsi» və s. Bu da özünü mətbuatın dilində təzahür etdirir.

ADR və Müsavat separat danışığa gedir. («Yeni Azərbaycan» qəzeti, 4.IV.00) Cümlədəki «separat» ləkəmini zəruri alınma hesab etmirik. Ona görə ki, həm «separat», həm də ondan törəmiş «separatizm» sözlərinin Azərbaycan dilində qarşılığı «pozucu», «pozuculuq» ləkəmləridir. Belə məcburi alınmalar sahəsindən asılı olmayaraq yararsızdır, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə xidmət etmir. Göründüyü kimi, tarixi şərait, ictimai-siyasi quruluş dəyişdikcə bu alınmalar da dəyişir. İctimai-siyasi alınmalarda Avropa mənşəli alınmalar üstünlük təşkil edir ki, (69 dənə) bu da Azərbaycanda demokratik təsisatların sürətlə mənimsənilməsi, həmçinin aparılan siyasi kursun Avropa yönümlü olması ilə sıx bağlıdır.

Ərəb, fars mənşəli ictimai-siyasi alınmalar isə stabilliyini qoruyur (19 dənə) və demək olar ki, son dövrdə bu mənşədən olan ictimai-siyasi alınmalar dilimizə daxil olmamışdır. Rus mənşəli səkkiz alınmaya rast gəlinmişdir. Türk dilindən son dövrlərdə dilimizə keçmiş «başqan», «öndər» kimi ictimai-siyasi alınmaları zəruri hesab etmədiyimizdən onları bu sahəyə aid etmirik.

Hal-hazırda mətbuatın dilində elə ictimai-siyasi alınmalara rast gəlinir ki, onların dilimizdə ekvivalentləri olduğu halda dil daşıyıcıları, xüsusilə də siyasətçilər etimon dildən gələn sözə daha çox üstünlük verirlər: assambleya-birlik; demarş-şantaj; deportasiya-zorla köçürülmə; eks-keçmiş, sabiq; innaburasiya-andiçmə; klerikal-boş, laxlayan, intizamsız; koor-dinasiya-əlaqələndirmə; mojalitar-təkmandatlı; plüralizm-rən-

Təhminə Yaqubova

---

garəng; proporsional-çoxmandatlı; provokasiya-təxribat; provokator-təxribatçı; radikal-tərəfsiz; spiker-sədr. Bu paralelizmdə elələri də vardır ki, onların ekvivalentlərindən daha çox özlərinin işlənməsi məqbuldur: plüralizm, radikal, klerikal və s.

Hər bir siyasi reformasiyanın özünəməxsus iqtisadi tələbləri mövcuddur ki, bunlar da dəyişkən xarakterlidir. Belə ki, ictimai-siyasi quruluş dəyişdikcə onun iqtisadi strukturu da dəyişir və beləliklə, iqtisadi alınmaların balansı heç vaxt sabit olmur.

Mətbuatın dilində rast gəlinən iqtisadi alınmaların mənşə tərkibi belədir:

Avropa mənşəlilər: aksiz, artikul, assosiasiya, audit, auditor, avro, bank, bankir, barrel, biznes, debit-göstərici, debitor, dividend-gəlir, dollar, evrobond, frank, funt sterlinq, geotexnologiya, indeksasiya, infrastruktur, investisiya, kommersiya, kommersant, kondensat, konsorsium, korporasiya, kredit, kreditor, kron, kvota hədd, qrant, lari, lisenziya, lizinq, makro iqtisadiyyat, marka, menecer, menecment, mikro iqtisadiyyat, eksess-itki, monopolya, oktan, oliqarxiya, preventiv, rentabel-gəlir, reyestr, sertifikat, texnika, texnologiya, telekommunikasiya, tempus, tender, trans, vauçer, valyuta, çek, fermer, firma;

Rus mənşəlilər: rubl, sektor;

Ərəb, fars mənşəlilər: hərrac, iflas, iqtisadi, iqtisadiyyat, lirə, sahibkar, səhm, səhmdar, sərmayə, sərmayədar, şirkət, tədavül;

Türk mənşəlilər: özəl, yatırım;

Iqtisadi alınmalarda Avropa mənşəli leksemlərin üstünlük təşkil etməsi yeni etapda yaranan iqtisadi infrastrukturu öz dilimizdə adlandırmanın qeyri-mümkünlüyü, həmçinin Avropa iqtisadi standartlarının hakim mövqeyi ilə izah olunur.

Keçmiş dövrlərin iqtisadi terminləri hamıya aydın olduğundan mətbuatın dilində ən son rast gəlinən iqtisadi alınmaları, onların semantikasını və mahiyyətini izah edək:

“Bu quyuların ümumi debiti sutkada 400 min barrel təşkil edəcək” («Müsavat» qəzeti, 23.I.02). Mərhum prezidentimiz H.Əliyevin neft strategiyası nefti iqtisadiyyatın əsas bazası səviyyəsinə qaldırdı və bu zaman külli miqdarda terminlər dilin lüğət tərkibinə daxil oldu. «Debit», «barrel» belə terminlərdəndir. «Debit» sözünün dilimizdə işlənməsinə tərəfdar deyilik çünki, bu sözün uğurlu qarşılığı vardır-göstərici. «Quyunun ümumi göstəricisi» göründüyü kimi, orfoepik cəhətdən də gözəl səslənir. «Barrel» Avropa mənşəli leksem olub ölçü vahididir, termin səciyyəli söz kimi dilimizdə işlənməsi labüddür.

“Qrant alan qeyri-hökumət təşkilatları onun aidiyyəti üzrə xərclənməsini təmin etmirlər” («Azərbaycan» qəzeti, 21.VI.02). «Qrant» ayrı-ayrı xüsusi layihələrə beynəlxalq təşkilatların maddi yardımudur. Bu yardım təmənnasız olaraq verilir, kreditdən fərqli olaraq geri ödənilmir, qaytarılmır. Avropa mənşəli bu leksemin dilimizdə qarşılığı yoxdur.

“Qarabağ konsorsiumu buraxılacaq mı?” («Azadlıq» qəzeti, 21-23.XI.98) Bir sıra iqtisadi infrastrukturaların birləşərək, böyük qurumlar yaratması bunları adlandıran leksemlərin dilin lüğət tərkibinə keçməsində mühüm rol oynayır. Belə leksemlərdən biri də fransız mənşəli «konsorsium» sözüdür. Azərbaycan öz qapılarını dünyaya açdıqca və qloballaşan dünyanın iqtisadi prosesləri Azərbaycana sirayət etdikcə belə leksemlərin sayının artması təbii olacaqdır.

“Tasis-tempus layihələri BMT tərəfindən maliyyələşdiriləcəkdir.” («Azərbaycan» qəzeti, 27.V. 00) Dağılmış iqtisadiyyatların bərpası məqsədilə BMT-nin tərtib etdiyi proqramlardan biri də «Tasis-tempus» adlanır. Bu mürəkkəb ad ekzotizmdir, iki komponentdən ibarətdir: «Tasis», «Tempus»; Hər ikisi internasionalizmdir.

“Başqa sahələrdə olduğu kimi, təhsilimizə də investisiya qoyulur” («Azərbaycan» qəzeti, 14.XII. 01). Bu sintaktik konstruksiyanın tərkibində verilmiş «investisiya» sözü son dövr alınmalarındandır. 1990-2000-ci illər mətbuatının dilində buna

Təhminə Yaqubova

---

paralel olaraq «yatırım» sözü də işlənir. Sırf öz dil faktımız olan bu sözün «investisiya» leksemi tərəfindən sıxışdırılması üçün istər elektron, istərsə də yazılı mətbuatda işlənmə mövqeyi fəallaşdırılmalıdır. «Yatırım» sözü bu dövrün mətbuatının dilində belə işlənir: “Xarici şirkətlərin neft sənayesinə qoyduqları yatırım 2010-cu ildə 20 milyard dolları ötəcək.” («Azərbaycan» qəzeti, 05.V.02)

“Amoko neft şirkətlərinə qarşı demarşın başladığı vaxta təsadüf edir.” («Azadlıq» qəzeti, 28-30.XI.98) Azərbaycanda beynəlxalq iqtisadiyyatın normaları tədricən formalaşdıqca dil də bir sıra leksemlər qazanır. Rəqabətdə mürtəcə üsul sayılan «demarş» sözü bu qəbildəndir, mənası «şantaj» deməkdir. İqtisadi sahəyə aid termin kimi dilimizdə işlənməsi labüddür.

“Azərbaycan evrobondlar buraxa bilər.” («Ekspress» qəzeti, 25.IX.01) Cümlədəki «evrobond» sözünün Azərbaycan dilində qarşılığı olmasa da, təxmini mənası «çek», «veksel» deməkdir.

“Fevral ayının on altısında Avropa otelində Britiş Petroleum şirkəti auditor xidməti üzrə elmi seminar keçirəcəkdir.” («Azərbaycan» qəzeti, 10.II. 01) Müasir iqtisadi aləmdə xidmət növləri zəngindir. Bunlardan biri də «auditor» xidmətidir. Bu xidmət şirkətlərə ucuz mal, yaxşı bazar, sərfəli müştəri tapmağı təklif edir. Mətbuatın dilində «auditor» sözünün törəməsi olan «audit» leksemi də işlənir. Bunların heç birinin Azərbaycan dilində qarşılığı yoxdur.

“İngilis firmaları Azərbaycanda lizinq xidmətlərindən narazıdır.” («Azadlıq» qəzeti, 4.II.01) Cümlədəki «lizinq» sözü təkcə Azərbaycan dili üçün deyil, postsovet məkanında yaşayan bütün xalqların dillərinə daxil olmuş son dövr alınmalardandır. Adət etdiyimiz iqtisadi struktura uyğun olmadığı üçün «lizinq» sözünün Azərbaycan dilində qarşılığı yoxdur.

Diktat rejim, diktator üsul-idarələr çökdükcə xalqların dünyagörüşü formalaşır və bu, ən çox onların bir-birinə inteqrasiyası zamanı baş verir. Mədəniyyət və incəsənət sahəsini

əhatə edən alınmalar da iqtisadi alınmalar kimi qeyri-sabitdir. Bu mənada burada ən son dövrlərdə dilimizə daxil olmuş alınmalardan bəhs açacağıq.

Mətbuatın dilində mədəniyyət sahəsini əhatə edən alınmaların mənşə tərkibi belədir:

Avropa mənşəlilər: aktyor, akvarel, albom, ansambl, artist, ballada, buklet, caz, debüt, dekor, dekorasiya, dekorativ, diktör, dirijor, disk, dubl, efir, ekran, estrada, festival, film, fonogram, instrumental, janr, harmoniya, kadr, kinematoqraf, kinematoqrafiya, kino, klip, klipmeyker, konsert, konsertmeyster, kontata, kompakt disk, kompozisiya, qranpri, xor, qrim, miniatür, mono, monotamaşa, oranjeman, orkestr, pantomim, rapsodiya, rejissor, rekviem, simfoniya, solo, ssenari, star, şou, şoubiznes, şouproqram, şoukonsert, şoumen, trio, teatr, telejurnalist, teleoperator, uvertüra, vokal;

Rus mənşəlilər: qrimyor, premyera, video, videosalon;

Ərəb, fars mənşəlilər: abidə, bəstəkar, faciə, heykəl, heykəltəraş, mədəniyyət, müğənni, rəqqas, rəsm, rəssam, sənət, sənətkar, tamaşa;

Türk mənşəlilər: bəstəçi, sənətçi, ünlü;

Bu sahədə Avropa mənşəli alınmalar üstünlük təşkil edir, halbuki tarix danılmaz faktlarla sübut edir ki, mədəniyyətin beşiyi Şərqdır və bütün mədəniyyətlər Şərqdən Avropaya ixrac olunmuşdur. Lakin bu gün bütün dünyada Avropa mədəniyyəti hakimdir. Qəzetlərin mədəniyyət səhifələrində bu tipli sözlər çoxdur.

“Şou biznesin Azərbaycanda inkişafından danışmaq hələ tezdir“ («Ekspress» qəzeti, 19.X.00). Vaxtilə heç bir müğənni dövlətdən kənar fəaliyyət göstərə bilməzdi və onların işini «bədi şura» adlı bir qurum istiqamətləndirirdi. Bunun mənfi tərəfləri olduğu kimi, müsbət cəhətləri də çox idi. Əvvəla, musiqimizə bayağı nümunələr, milli mentalitetimizə zidd formalar yol tapa bilmirdi. İkincisi, əsl sənət fədailəri mədəniyyətimizi irəliyə doğru aparırdı. Imperiya süqut etdikdən sonra

Təhminə Yaqubova

---

mədəniyyətimizin inkişafında xaos yaransa da, Azərbaycanın prezidenti H.Əliyevin ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışı bu sahədə də stabillik yaratdı. Bu dirçəliş özü ilə dilimizə külli miqdarda leksik vahidlər gətirdi. Avropa mənşəli «şou biznes» sözü də son dövrlərdə dilimizə gəlmiş leksemlərdən olub iki komponentlidir: şou, biznes. Mətbuatın dilində «şou» sözü tək də işlənir: “İyun ayının on doqquzunda Şəhriyar adına mədəniyyət mərkəzində İlkin Fərhadoglundun şousu olacaqdır” («Ekspress» qəzeti, 14.VI.02). «Şou» sözü birləşmələrin daxilində daha geniş mövqe tutur. Belə ki, «şou-biznes», «şou-proqram», «şou-konsert» kimi ifadələr dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmaqdadır. «Şou» sözünün törəməsi olan «şoumen» leksemi də aktivdir, mənası «şou proqramların aparıcısı» deməkdir.

“Mənim oranjemançım istedadlı musiqiçi Ə.Sadıxovdur” («Ekspress» qəzeti, 17.II.00). «Oranjemanç» sözü «oranjeman» leksemindən törəmişdir. Bu termin vaxtilə elitar dairələrdə daha çox işlənidir, musiqi termini kimi elmi əsərlərin dilində mövcud idi, mənası «bölüşdürmə, paylaşdırma» deməkdir. Lakin zaman keçdikcə tarixi situasiya bu sözü məişət səviyyəsinə endirdi. «Oranjeman» böyük həcmli musiqi əsərlərinin alətlər üzrə partiyalaşmasıdır, latın mənşəlidir.

“Çəkdiyim kliplər tamaşaçılar tərəfindən bəyənilir” (“Səs» qəzeti, 14.VI.01.). Elmi-texniki tərəqqi bütün sahələrdə olduğu kimi, mədəniyyətdə də irəliləyişlərə səbəb olmuşdur. Mahnıların daha güclü təsirə malik olması üçün səs effektindən başqa onlara görüntü də verilir ki, bu da «klip» adlandırılır. Mütəxəssislər klipi «bir neçə dəqiqəlik film» də adlandırırlar. Bu söz 1970-ci illərdən mövcud olmuş, lakin dili-mizə son dövrlərdə daxil olmuşdur. Avropa mənşəlidir, dili-mizdə qarşılığı yoxdur. Bu leksemi tək-cə bir-birinə qohum dillərdə yox, strukturu etibarilə fərqli dillərdə də eynilə işlən-diyindən beynəlmiləl söz hesab etmək olar.

“Müğənni bizim starlarımızdandır” («Şərq» qəzeti, 12.

VIII.00). Mətbuatın dilində terminçiliyə meyl dilimizin lüğət tərkibinə külli miqdarda, lüzumsuz söz və ifadələrin daxil olmasına zəmin yaradır. Türk dilində Avropa mənşəli «star» sözü geniş işlənir, hətta eyni adda televiziya kanalı və qəzet də fəaliyyət göstərir. Sözügedən cümlədə bu leksemin işlənməsinə ehtiyac yoxdur çünki, Azərbaycan dilində belə semantik keyfiyyəti ifadə edən «ulduz» sözü vardır. Mətbuatın dilində bu leksik vahidin mövqeyi kifayət qədərdir: «estradamızın ulduzları», «futbol ulduzları» və s.

“Mədəniyyət nazirinin əmri ilə Respublika sarayında müğənnilərin fonoqramla oxuması qadağan edilib”⁴⁴ («Azərbaycan» qəzeti, 09.IX.02). Avropa mənşəli «fonoqram» sözü son zamanlar Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində fəallaşmışdır. Mürəkkəb komponentlidir (fono; qram), dilimizdə qarşılığı yoxdur. Mədəniyyətə dair alınmaların içərisində ifadə şəklində mövcud olanları da vardır ki, onların hər bir komponenti ayrı-ayrı mənşəyə aiddir: monotamaşa, filmtamaşa və s. Bu ifadələrdə komponentlərdən biri Avropa, digəri fars mənşəlidir.

“«Qranpri» alan müğənnilərin konsertinə dəvət olunanlardan başqa sadə vətəndaşlar da böyük maraq göstərirdilər”⁴⁵ («Şərq» qəzeti, 17.III.01). Cümlədəki «Qranpri» mükafat adıdır, Avropa mənşəlidir, dilimizdə qarşılığı yoxdur.

“Bu yaxınlarda B.Dadaşovanın Norveçdə buraxdırdığı disk Azərbaycanda da satışda olacaq.” («Şərq» qəzeti, 21.V.00) «Buklet», «albom», «disk», «kompakt disk» leksemləri son dövrün dil faktlarıdır.

Dilimizdə mövcud olan alınmaların əksəriyyətini elmi-texniki sahəni əhatə edən leksemlər təşkil edir ki, bu da təbiiidir. Elmi-texniki proqres nə qədər yüksəlsə, nə qədər çox kəşflər olursa, dillər bir o qədər leksik vahidlər alır. Doğrudur, bəzən dildə o kəşflərin adlandırılması üçün qarşılıqlar tapılır, lakin əksər hallarda bu, etimon dildə olduğu kimi və yaxud cüzi fonetik dəyişmələrlə dildə mövqe tutur. Mətbuatın dilində

Təhminə Yaqubova

---

bu tipli alınmalar çox deyil, belə alınmalar, adətən, dərsliklərin, monoqrafiyaların, dissertasiyaların dili üçün sə-ciyyəvidir.

Tədqiq etdiyimiz dövrün mətbuatının dilindəki elmi-texniki sahəni əhatə edən alınmalar aşağıdakı kimi qruplaşır :

Avropa mənşəlilər: alüminium, atom, avtomaşın, bakalavr, benzin, brilyant, briqada, briqadir, brom, bürünc, buldozer, detal, doktor, doktorantura, doktorluq, drenaj, ekskavator, element, fayl-ünvan, folklor, fosfat, gimnaziya, xlor, internet, ironiya, izolyasiya, jurnalist, jurnalistika, kalium, kalsium, kollec, kombayn, kompyuter, kultivasiya, kontur, qaz, lazer, magistr, magistral, magistratura, media, meliorasiya, metal, mineral, molekul, motor, neft, nüans, sarkazm, sink, silos, spirt, stabil, stabilizasiya, sulfat, tendensiya, toksit, traktor, transformator unikal, vertikal, yod;

Rus mənşəlilər: generator, izolent, kerosin, kislota, mazut, nasos, plamas, salyarka, senaj;

Ərəb, fars mənşəlilər: əhəng, maddə, məhsul, mürəkkəb, şüa, təbaşir, təhsil, təlim;

Türk mənşəli alınmaya rast gəlinməmişdir. Bu alınmaların özlərini də elm sahələrinə görə qruplaşdırmaq olar, lakin buna ehtiyac görmürük.

Elmi texniki sahəni əhatə edən alınmaların mətbuat dilində işlənmə mövqeyinə nəzər salaq: “Azərbaycanda mobil telefonların sayı 1995-ci ilə nisbətən səkkiz dəfə artmışdır” («Səs» qəzeti, 14.VI.01) Məlum olduğu kimi, XX əsr atom, XXI əsr informasiya əsridir. Bu elmi-texniki tərəqqi özü ilə saysız-hesabsız leksik vahidlər də gətirir. Bunlar həm söz, həm də ifadələr kimi dilə daxil olur. «Mobil telefon» birinci növ təyini söz birləşməsidir, hər iki tərəfi Avropa mənşəlidir. Azərbaycan dilində «cib telefonu» ifadəsi bu leksemlə rəqabət aparır, mətbuatın dilində bunların paralelliyini görürük: “Cib telefonları xərçəng xəstəliyinin daşıyıcılarıdır.” («Respublika» qəzeti, 24.I.01) «Cib telefonu» ifadəsinin mövqeyini fəallaşdırmaqla «mobil telefon» ifadəsindən yaxa qurtarmaq olar.

“Qəzetimizi internetlə də oxuya bilərsiniz” («Azərbaycan» qəzeti, 25.VI.02) Bu gün artıq bütün dünya kompyuter sistemləri ilə idarə olunur. Internet belələrindəndir. Bu sistemlərin adları da internasionalist ekzotizmlərdir, dilimizdə qarşılığı yoxdur, buna baxmayaraq «internet» sözü müxtəlif ifadələrin tərkibində də fəaldır: “Televiziyaımız internet şəbəkəsinə qoşulduqdan sonra informasiyanın keyfiyyəti yüksələcək.” («Yeni Azərbaycan» qəzeti, 21.VI. 01); “İndi gənclərimiz öz internet fayllarını yarada bilirlər.” («Respublika» qəzeti, 19.IV. 01) Sonuncu cümlədə verilmiş «faly» sözü sırf informatika terminidir. Azərbaycan dilində bu sözün ekvivalenti «ünvan» ola bilər. Mətbuatın dilində belə cümləyə rast gəlinir: “Inter-net ünvanımız belədir” («Yeni Azərbaycan» qəzeti, 10.VIII. 97) Göründüyü kimi, «ünvan» sözü bu birləşmədə yerinə dü-şür.

“İncəsənət kollecinin tələbələri opera teatrının səhnəsində yekun konsert verdilər” («Respublika» qəzeti, 13.VI.00). Sovet təhsil sistemində çoxpilləlilik olmadığından dilimizin lüğət tərkibində maariflə, təhsillə bağlı leksik vahidlər az idi: təhsil, təlim, müəllim, maarif, texnikum, institut, məktəb, ibtidai, ali, aspirantura, doktorantura, akademiya, dərs vəsaiti, proqram, əyani, lövhə və s. leksik vahidlər sovet təhsil sisteminin məfhumlarını ifadə etməyə kifayət edərdi, lakin bu sistem süqut etdikdən sonra Avropaya inteqrasiya özü ilə çoxpilləli təhsili gətirdi. Bu da xeyli leksik vahidin dilimizin lüğət tərkibinə daxil olması üçün zəmin yaratdı. Tədqiq etdiyimiz dövrün mətbuatının dilində təhsillə bağlı leksik vahidlərin işlənmə mövqeyi aktivdir. «Kollec» sözü Avropa mənşəlidir, dilimizdə qarşılığı yoxdur.

“Avropanın böyük universitetlərində magistraturadan sonra birbaşa doktorantura pilləsi başlanır” («Respublika» qəzeti, 01.VII.00) Cümlədəki «magistratura» leksemi Avropa mənşəlidir, dilimizdə qarşılığı yoxdur. Bu sözdən törəmiş «magistr» leksemində də mətbuatın dilində rast gəlinir:

Təhminə Yaqubova

“Magistrlərin məzun gecəsi müğənnilərimizin oxduqları şaqraq mahnırla davam edirdi.“ («Bakı Universiteti» qəzeti, 29.VI.01)

Zəruri alınmaların digər qrupu tibb sahəsinə aid söz və terminlərdir. Tibb sahəsi daim inkişafda olduğu üçün təbiətdə baş verən qeyriadi təbəddülatlar, ekoloji tarazlığın pozulması yeni xəstəliklərin yaranmasına səbəb olur ki, bunların da adları ən son dövrlərdə dilimizə daxil olmuşdur. Belə ki, 1960-70-ci illərin mətbuatında «spid», «sars», «gits» kimi xəstəlik adlarına təsadüf olunmur. Bu günlərdə isə, demək olar ki, qəzetlərin hər nömrəsində bu xəstəliklərin adlarına rast gəlmək mümkündür.

Tibbi söz və ifadələrin böyük əksəriyyəti latın dilinə əsaslandığı üçün Avropa mənşəlidir. Bu alınmaların mənşə baxımından mənzərəsi belədir:

Avropa mənşəlilər: allerqoloq, arterial, astma, aptek, avitaminoz, bronxit, diabet, donor, eflepsiya, epidemiya, feldşer, fenondoskop, fenondoskopiya, fizioterapiya, genekoloq, genekologiya, gits, gips, hemofeliya, hemoqlobin, hipertoniya, xirurq, xirurqiya, xroniki, infarkt, karantin, kapillyar, kardiogram, kardiologiya, karyes, katarakt, koma, konfigurasiya, kosmetoloq, klinika, qrip, qlaukoma, leykosit, leykoz, meokard, meokardiya, moleriya, narkoz, narkoloq, narkoman, narkomaniya, nervpotoloq, neyroxirurqiya, operasiya, oftalmologiya, oftalmoloq, oksikodermiya, osseoxondroz, parok, pereporat, pnevmaniya, poliklinika, profilaktika, psixotrop, raxit, radikulit, reabilitasiya, reanimasiya, reanimotoloq, rentgen, revmatizm, sanitar, sanitariya, sanatoriya, serroz, skleroz, spid, stasionar, stomatologiya, stomatoloq, şizofreniya, terapevt, toxuma, trauma, traumatologiya, traumatoloq, şpris, vitamin, venoz.

Rus mənşəlilər: alkoqol, alkoqolik, alkoqolizm, mama, marqans, tuperklyoz.

Ərəb, fars mənşəlilər: cərrah, cərrahiyyə, dərman,

əcəxana, əməliyyat, xəstəxana, peyvənd, səhiyyə, tibb, tibbi, vəba, vərəm, zədə, zökəm.

Türk mənşəli tibbi alınmaya rast gəlinməmişdir.

Bu leksemlərdən bəziləri dilimizdəki ekvivalentləri ilə paralel işlənir və etimon dildən gələn sözlər bu qarşılıqları sıxışdırır: bolnitsa-xəstəxana; qrip-zökəm; operasiya-əməliyyat; rak-xərçəng; stomatoloq-diş həkimi; travma-zədə; tuperklyoz - vərəm. Vaxtilə dilimizdə «qrip» sözünün qarşılığı olaraq «tumoy» işlənirdi, hətta «günvurmaya» «gün tumoyu» xəstə-liyi də deyirdilər, lakin «qrip» leksemi dilin lüğət tərkibində elə aktivləşdi ki, «tumoy» bir leksik vahid kimi özünü dilimi-zin passiv lüğət fondunda da qoruya bilməyərək dialektlərə çəkildi. Nümunələrə nəzər salaq: “Atipik pnevmaniya Çində can almağa davam edir.” («İki sahil» qəzeti, 11.VI.01) Sərhəd-lərin açılması, xalqların bir-birinə inteqrasiyası sosial-iqtisadi sahələrlə yanaşı, postsovet məkanında yaşayan xalqlar üçün yeni olan xəstəliklərin adlarını da dilimizə gətirir. «Atipik pnevmaniya» da belə xəstəliklərdəndir.

“Poliklinikamız rentgen, uzi və digər lazımı aparatlarla təchiz olunmuşdur“(«Yeni Azərbaycan» qəzeti,16.VIII.97) Cümlədə diqqəti cəlb edən abreviatura yolu ilə yaranmış «uzi» termini etimon dilin faktı kimi ixtisarlaşmışdır. Mətbuatın dilində uzi leksemi ilə yanaşı, doğru olaraq, «ultrasəs» termini də işlənir.

Mətbuatın dilində 161 toponimə təsadüf olunub ki, bunlar, əsasən, ölkə, şəhər, dəniz, göl, dağ və göy cisimlərinin adlarıdır. Qəzetlərin dilində bu adlara informasiya xarakterli məlumatlarda rast gəlinir. Coğrafi adların özləri də zəruri alınmalardır.

Qəribədir ki, Azərbaycan dilində əksər ölkələrin adları kökü öz dil faktımız, şəkilçisi isə alınmadan ibarətdir. Belə ki, Yunanıstan, Macarıstan, Almaniya kimi adlarda yunan, macar, alman öz dil faktımız, onlara qoşulan şəkilçilər isə rus mənşə-

Təhminə Yaqubova

---

lidir. Kalka edilmiş ölkə adlarına da rast gəlmək mümkündür. Hətta elə adlar vardır ki, onlar rus dilindən Azərbaycan dilinə olduğu kimi, heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan keçmişdir. Kalka edilmiş adlara İsveç, İsveçrə, Ermənistan, rus dilindən dilimizə olduğu kimi keçən adlara isə Belorusiya, Rumıniyanı misal göstərmək olar. Coğrafi adların əksəriyyətinin Avropa mənşəli olmasına baxmayaraq, onların mənşəyini araşdırmaqdan çəkinirik çünki, elə adlar var ki, dilimizdə qarşılığı mövcuddur. Ona görə də əgər toponimlərdə mənşə araşdırması aparsaq, yanlış nəticələr əldə etmiş olarıq. Diqqəti cəlb edən cəhət mətbuatın dilində coğrafi adların işlənmə prinsipi, orfoqrafiya qaydalarıdır. Belə ki, bəzi antroponimlər eyni qəzetdə müxtəlif cür yazılır. Məsələn, “Əlcəzirə televiziyaşının verdiyi məlumata görə Osama ben Laden sağdır “ («Azərbaycan» qəzeti, 07.VIII.02) Yenə həmin nömrədə: “ABŞ-ın mərkəzi kəşfiyyat idarəsi Üsamə ben Ladinin səsi yayımlanmış kasetləri araşdırır” Əvvəla bu cümlədə kobud üslub səhvinə yol verilib. Belə ki, səs yayımlanmaz, yazılır. Digər tərəfdən, bu cür ikili orfoqrafik pozuntular çəşqınlıq yaradır ki, bu da rus dilinin təsiri ilə bağlıdır. Belə ki, rusdilli mətbuatda bu antroponim «Osama» şəklində yazılır, lakin nəzərə alsaq ki, bu ad ərəb mənşəlidir, onda onun Azərbaycan dilində doğru yazılışı «Üsamə»dir.

Son zamanlar xalq təbabətinə meyl bu işlə məşğul olan bir çox mütəxəssislərin qəzətlərə müsahibələr verməsi ilə səciyyəvidir. Bu baxımdan bitki və heyvan adlarının mətbuata yol tapması zəruridir. Zəruri alınmaların bu qrupunda Avropa mənşəli sözlər üstünlük təşkil edir. Mətbuatın dilində Avropa mənşəli «popuqay»la öz dil faktımız olan «tutuquşu» nun paralel işlənməsinin şahidi oluruq: “Müxalifət bir birinin ağızından söz götürüb popuqay kimi təkrarlayır“ («Respublika» qəzeti, 10. VI. 02); “Quşbaz Siracın tutuquşuları bəzi insanlardan ağılıdır“ («Ekspress» qəzeti, 08. VII. 02).

Qəzətlərin dilindəki bitki və heyvan adlarının mənşə

tərkibi belədir:

Avropa mənşəlilər: akasiya, anakonda, apelsin, banan, dinozaur, feyxoə, kaktus, kenquru, kivi, limon, mandarin, morj, pomidor, portoğal, silos.

Rus mənşəlilər: korolyok, lobyə, mamont, tarakan

Ərəb, fars mənşəlilər: bəbir, əjdaha, ətirşah, kərgədan, nanə, pərvanə, reyhan, zəncəfil, zürafə.

Türk mənşəli alınmaya rast gəlinməmişdir.

Nümunələrə nəzər salaq: “Ürəyin tac damarlarının müalicəsi zamanı zəncəfil, mixək, darçın faydalıdır“ («525-ci qəzet», 17.01.99); “BMT Xəzər sularında nərə, osetirin kimi nadir balıqların ovlanması üçün beş Xəzəryanı dövlətə kvota qoymuşdur“ («Azərbaycan» qəzeti, 26.III. 99).

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində dini sahəni əhatə edən söz və ifadələr geniş yer tutur. Bunlar da zəruri alınmaların bir qrupudur və burada əsas mənşə (etimon dil) ərəb dilidir, lakin bir sıra elə sözlər də vardır ki, onlar mənşəyinə görə Avropa dillərinə aiddir. Dini alınmalar dildə o qədər aktivləşmişlər ki, artıq həyatın bütün sahələrinə, o cümlədən Azərbaycan dilinin antroponimiyasına təsir etmişlər. Bir sıra dini titullar, müqəddəs Quranın surələri, peyğəmbərlərin adları, islam dininin yayılmasında xidmət göstərmiş şəxslərin həyat yoldaşlarının adları bu gün Azərbaycanda xüsusi isim kimi aktivliyini qorumaqdadır: Hacı, Məşədi, Kərbəla, İmran, Məhəmməd, Əli, Musa, Məryəm, Xədicə, Fatimə, Zəhra, Həsən, Hüseyin və s.

Vaxtilə bir sıra dini leksemlər yalnız xalq danışığı dili səviyyəsində işlənirdi, bir çoxları isə tam qadağan olunmuşdu. Belə ki, «ocaq», «pir», «övliya» kimi sözlər yalnız xalq arasında qoruna bilirdi, «şəhid» sözü isə arxaik bir leksem kimi mövcud idi. İctimai-siyasi formasiyanın dəyişməsi bütün azadlıqlar kimi dini azadlığımızı da özümüzə qaytardı. İndi mətbuatda ayrı-ayrı pirlər, ocaqlar haqqında məqalələrə rast gəlmək mümkündür.

Təhminə Yaqubova

Mətbuatda rast gəlinən dini terminlərin mənşə tərkibi belədir:

Avropa mənşəlilər: buddizm, xristian, iudaizm, katolik, papa, panteizm, paster, protestant, provoslav, teleorant, teokratik, teokratiya, teologiya.

Rus mənşəli alınmalara rast gəlinməmişdir.

Ərəb, fars mənşəlilər: Adəm, Adil, axund, Allah, aşıra, atəşpərəst, ayatulla, ayə, azan, batil, bəqərə, bidət, biət, bismillah, bütperəst, cami, cəhənnəm, cənnət, cihad, dua, ehsan, Əli, əzrayıl, fatihə, Fatimə, fəzl, fitrə, gümbəz, Habil, Hacı, Hatəm, Həsən, Həvva, Həzrət, Həzrət Abbas, hicrət, hizbullah, hürufi, Hüseyin, Xıdır İlyas, xuda, xurafat, xüms, ibadət, İbrahim, iftar, İlahi, imam, iman, İmran, imsak, Incil, İsa, İslam, İsmayıl, İsrafil, kafir, Kəbə, kəlmeyi-şəhadət, Kərbəlayi, keşiş, küfr, Qabil, qiblə, Quran, qurban, merac, Mədinə, Məhəmməd, Məhərrəm, Məkkə, mələk, mərsiyə, mərsiyəxan, Məryəm, məscid, minacat, minarə, minbər, molla, möhür, mövhumat, Musa, mürid, mürşid, müsəlman, namaz, nazil, nət, Nuh, oruc, övliya, peyğəmbər, pir, Ramazan, Rəbb, Rəhim, Rəhman, ruh, rükət, salavat, seyid, siğə, sufi, surə, sünnət, sünni, şeyx, şeytan, şəbeh, şəhadət, şəriət, şiə, şükür, təriqət, təsbeh, Tövhid, Tövrət, üləma, vəhabi, yasin, Zəhra, zəkət, zəvvar, Zülfüqar.

Türk mənşəli alınmaya rast gəlinməmişdir.

Dilimizin terminoloji sistemi əsasən ərəb, fars mənşəli terminlərdən qurulmuşdur. Nümunələrə nəzər salaq: “Namaz qılmaq, Quran zikr etmək Ramazanın ən gözəl əlamətlərindəndir“(«Amin» qəzeti, 21.VII.97); “Peyğəmbərin meracı islam aləmində ən geniş öyrənilən, lakin hələ də qaranlıq mətləbi çox olan məsələlərdəndir“ («Amin» qəzeti, 04.IX.98); Di-ni ayinlərin icrası, vicdan azadlığı tolerantlığın əsas amilidir. («Yeni Azərbaycan» qəzeti, 21.V.98)

Zəruri alınmaları sahələr üzrə qruplaşdırarkən məişət, bəzək, zinət və geyim adlarını ifadə edən alınmaların mətbuat

dilində işlənməsinin şahidi oluruq. Alınmaların bu növü kütləvi olduğundan onlara həm danışiq üslubunda, həm də mətbuatda rast gəlinir. Xüsusilə də qəzetlərin «şou xəbərlər» adlanan səhifələrində bu tipli zəruri alınmalar çoxdur: «İspaniyadan gətirilmiş hamam vannaları və cakuzilər həm qiymətinə, həm də keyfiyyətinə görə sərfəlidir» («Yeni Azərbaycan» qəzeti, 24.IX.02); «Selolite qarşı ən gözəl müalicə vasitəsi reoprin kəmərləridir» («Super Market» qəzeti, 19.V.03); «Mətanət-A» şirkəti İtaliya, Fransa və Belçikadan gətirilən aboyları pərakəndə və topdansaşiq qiymətinə təklif edir. («Super Market» qəzeti, 10.IX.00) Narahatlıq doğuran cəhət budur ki, bu alınmaların bəzilərinin dilimizdəki çox uğurlu ekvivalentləri unudulmaqdadır və yaxud da (xüsusilə geyim adlarında) alınmalar ekvivalentləri sıxışdırır. Əgər bədii üslub olmasaydı rus dilinin təsiri ilə dilimizin çoxlu sayda faktı-itib batardı. Dilimizin paklığı uğrunda mübarizədə mətbuatın əvəzsiz rolunu nəzərə alaraq bu paralellərin mətbuat səhifələrində yalnız dilin doğma faktları ilə əvəz olunmasını arzu edirik:

Avropa mənşəli: duxu-ətir, kley-yapışqan, lüstr-çılçıraq, odekolon-ətir, balkon-eyvan, kanalizasiya-çirkli su mənəbəyi, rumka-qədəh, badə.

Rus mənşəli: aboy-divar kağızı, atopleniya-qızdırıcı sistem, domaşnik-başmaq, fartuk-önlük, yaxalıq, döşlük, qlazok-gözlük, kasınka-yaylıq, klyonka-müşəmbə, kurtka- gödəkçə, podnos-altlıq, rubaşka-köynək, saroçka, sumka-çanta, tapoçka-çəkələk, tenniska-qısaqol köynək, trimo- bədənnüma güzgü, truba-boru, tumboçka-dolab, usilitel-səsgücləndirici, veşelka-asılqan, zamok-qıfıl, zontik-çətir

Ərəb, fars mənşəli: bəhməz-doşab

Türk mənşəli: kompyuter-bilgisayar

Məişət alınmalarından olan «divan» sözü tək bir dilin daxilində deyil, başqa dillərdə də omonimlik təşkil edir. Belə ki, əgər o mebel adı bildirirsə («yumşaq divan və kreslo») rus mənşəli, ədəbi janra aid olurs («Füzulinin divanı») ərəb, fars

Təhminə Yaqubova

---

mənşəli olur. «Kanalizasiya» sözünün də dilimizdə işlənməsinə tərəfdar deyilik, əvəzinə «çirkli su mənbəyi» ifadəsini təklif edirik. Doğrudur, dil ifadədən sözə doğru inkişaf edir, lakin zəruri hallarda istisna olmalıdır.

Bu növ alınmaların mənşə mənzərəsi belədir:

Avropa mənşəlilər: albom, balkon, dezodorant, dublyonka, duxu, elektrik, faks, fen, fotoaparat, jaket, jilet, kabel, kafel, kanalizasiya, karniz, kley, klon, kran, krem, kompyuter, kos-tyum, kremplin, kristalon, kurtka, lak, lüstr, maqnitafon, mebel, mikrofon, mini, moda, odikalon, rumka, patron, palto, pamada, panama, parket, patifon, servant, seyf, şifoner, şuba, telefon, televizor, trikatın, villa, vilyur, vlivet, cakuzi, reoprin.

Rus mənşəlilər: aboy, atopleniya, çaşka, çaynik, domaşnik, duxovka, fartuk, kreslo, kalqotka, kasınka, klok, klyonka, kofta, kolfi, kovralit, qlozok, mayka, metlax, noski, plaş, podnos, razetka, rubaşka, samovar, sapok, saroçka, sep, stəkan, stol, stul, şkof, şlyapa, şnur, tapoçka, tenniska, tok, trimo, truba, tumboçka, usilitel, veşelka, zamok, zontik.

Ərəb, fars mənşəlilər: badə, bəhməz, divan, kəfgir, qənd, qənnabı, məhəccər, saat, sürahi, zənbil.

Türk mənşəlilər: bilgisayar.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində mövqe tutmuş zəruri alınmaların bir qrupunu da xörək adları təşkil edir. Xalqların, millətlərin bir-birinə inteqrasiyası həm də mədəniyyətlərin inteqrasiyasıdır. Dünyanın ən zəngin mətbəxi hesab olunan türk mətbəxində də istifadə olunan xörək adlarının müəyyən hissəsi Avropa mənşəlidir. Turizmin inkişafı zaman keçdikcə Azərbaycan kulinariyasını daha da zənginləşdirəcəkdir. Bu adlardan bəzilərinin Azərbaycan dilində qarşılığı mövcuddur, lakin etimon dildən gələn söz dilimizin öz faktını passivləşdirir: tvorok-kəsmik, qorox-noxud, qreçka-qarabaşak. Türk mənşəli «kolbasa» leksemi iki komponentdən- «qol» və «basmaq»dan yaranmışdır. Avropa mənşəli «paştet» leksemi danışıq leksika-

mızda «başlet» variantında işlənir ki, bu da dilin həmin sözü öz yaruslarında mənimsəməyə çalışması ilə bağlıdır.

Qəzet dilində rast gəlinən xörək adlarının mənşəcə qruplaşması belədir:

Avropa mənşəlilər: blinçik, bulyon, buterbrod, büfşteks, cem, fanta, kompot, kotlet, kakao, kartof, kofe, koka-kola, qamburger, qril, makaron, mayonez, paştet, pepsi, pitsa, püre, sous, sprayt, şokolad, vafli, vermişel.

Rus mənşəlilər: borş, ikra, kaşa, qorox, qreçka, pavidla, peçeniye, peraşki, pryantik, salat, smetan, sok, sosiska, sup, tabaka, tvorok, vineqred.

Ərəb, fars mənşəlilər: əcəbsəndəl, fisincan, halva, mü-rəbbə, şəkərbura, həftəbecər.

Türk mənşəlilər: dönər, kolbasa, lahmacun.

Azərbaycanın Avropaya inteqrasiyası Avropa kulinariyasının respublikamıza ayaq açmasına səbəb olmuşdur: “Qamburger, qril yeməklərin mütəmadi yeyilməsi mədədə turşuluğu artırır ki, bu da mədə divarlarının eroziyasına səbəb olur.” («Yeni Azərbaycan» qəzeti, 24.IX.99); “Dənizkənarı parkda İtalyan pitsası adı ilə vətəndaşlara əcaib görünüşlü bir şey ve-rilir” («Azadlıq» qəzeti, 19.V.99); “Banan, kivi və digər subtro-pik bitkilərdən hazırlanmış piroqları şəhərimizin müxtəlif yer-lərindəki mağazalardan ala bilərsiniz” («Super Market» qəzeti, 16.III.00)

Tədqiq etdiyimiz dövrdə mətbuatın dilində hüquqi sahəni əhatə edən 42 zəruri alınmaya rast gəldik. Burada ərəb, fars mənşəli sözlər üstünlük təşkil edir ki, bu da dilimizin hüquqi sözlərlə bağlı olan balansının stabilliyi ilə əlaqədardır. Avropaya inteqrasiya ilə əlaqədar olaraq «ombusmand» (yüksək hüquq müdafiəçisi) leksemi dilimizə daxil olmuşdur və hələlik qarşılığı yoxdur. Nümunələrə nəzər salaq: “Milli Məclis ombusmand haqqında qanunu birinci oxunuşda təsdiq etdi” («Azərbaycan» qəzeti, 05.IV.01). Demokratik təsisatlar post-sovet məkanına yol tapdıqca özünəməxsus siyasi qurumların,

Təhminə Yaqubova

---

vəzifələrin adlarını ifadə edən leksemləri bu xalqların dilinə gətirir. Alınma sözlər həm də ölkələr arasındakı təcrübə mübadiləsi yolu ilə yaranır. Müstəqilliyini yenidən əldə etmiş dövlətlər milli dövlətçilik siyasətini qurmaq üçün böyük demokratik yol keçmiş ölkələrin təcrübəsinə əsaslanırlar. Bu zaman, təbii olaraq dilə çoxlu sayda leksik vahidlər daxil olur. «Ombusmand» sözü bu qəbildəndir. Hüquqi termindir, vəzifə bildirir, Azərbaycan dilində bu leksemin hələlik qarşılığı yoxdur.

“Bu isə günahsızlıq prezumpsiyası prinsipini kobudcasına pozmaq və Stalin dövründəki prokuror məhkəmələrinə qayıtmaq deməkdir“ («Azadlıq» qəzeti, 05.X.93) Cümlədəki «prezumpsiya» termini kütlə üçün aydın deyil. Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Dilçilik Institutunun buraxdığı rusca-Azərbaycanca lüğətdə bu termin belə izah olunmuşdur: «Prezumpsiya doğruluğu rədd edilmədikdə həqiqi sayılan fərziyə» (214, s.601) Mətbuat da kütləvidir, kütlə arasında az işlənən, anlaşılması çətin olan terminlər mətbuat səhifələrinə çıxarıldığı zaman mütləq izahları ilə birgə verilməlidirlər. Cümlədəki prokuror, məhkəmə sözləri də hüquqi terminlərdir.

“Moskvalı killeri Balakəndə öldürüblər“ («Ekspress» qəzeti, 20.IX.01). Postsovet məkanında yaşayan xalqlar sovet ittifaqı zamanında elə qorunurdular ki, mafiya, mafioz, terrorçu, killer sözləri bu xalqların dilində fəal ola bilməzdi, lakin sərhədlər açıldıqdan sonra mütərəqqi qüvvələrlə yanaşı, mürəbbə proseslərin də sovet məkanına yolu maneəsiz oldu. Beləliklə, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinə «killer» sözü daxil oldu, mənası «sifarişlə adam öldürən» deməkdir.

Mətbuat dilində hüquqi alınmaların mənşə tərkibi belədir:

Avropa mənşəlilər: amnistiya, ekspert, ekspertiza, ekstradisiya, kollegiya, kriminal, kriminogen, mafiya, narkobiznes, notarius, inspektor, ombusmand, polis, prokuror, protest, protokol.

Rus mənşəli alınmaya rast gəlinməmişdir.

Ərəb, fars mənşəlilər: canı, cəza, cinayət, etibarnamə, həbs, hökm, hüquq, ittihamnamə, istintaq, qanun, qatil, qətl, məcəllə, məhbus, məhkəmə, məhkum, müfəttiş, müstəntiq, nikah, vəkalət, vəkil, vəsiyyətnamə.

Türk mənşəli alınmaya rast gəlinməmişdir.

Azərbaycanda diplomatiyanın tarixi XVI əsrdə Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin anası Sara xatunla başlayır. Bundan sonra güclü Səfəvilər dövləti yaranmış və bu dövlətin xarici əlaqələri ta Avropaya qədər uzanıb getmişdir. Deməli, burada da aparılan dövlətlərarası danışıqların Azərbaycan diplomatiya tarixinin inkişafında mühüm xidmətləri olmuşdur. XIX əsrdə Rusiya və İran arasında bağlanan iki uğursuz müqavilədən (Gülüstən, Türkmənçay) sonra Azərbaycan diplomatiya tarixi də öz inkişafını dayandırmağa məcbur oldu. XX əsrin əvvəllərində Rusiyada baş verən təlatümlər Respublikamızda diplomatiyanı yenidən canlandırdı. Demokratik Cümhuriyyətin qurulması, ayrı-ayrı dövlətlərdə onun müstəqilliyinin tanınması uğrunda aparılan mübarizə Fətəli xan Xoyski, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Nəsim bəy Yusifbəyov, Əlimərdan bəy Topçubaşov kimi diplomatların əsas qayələri idi, lakin cəsarətlə demək olar ki, Azərbaycanda professional diplomatiya H.Əliyevin adı ilə bağlıdır. Yəni diplomatiya müstəqil bir sahə kimi məhz onun yeritdiyi siyasət nəticəsində meydana çıxmışdır. Tədqiq etdiyimiz mətbuatın dilindəki alınma terminlərin heç də hamısı uğurlu deyil. Nümunələrə baxaq: “Görüşdən sonra hər iki prezident mətbuat nümayəndələri üçün brifinq verdi” («Azərbaycan» qəzeti, 03.VIII.99) “Brifinq” sözü mətbuatımız üçün yenidir. Avropa mənşəli bu termin rəsmi səfərlərin, görüşlərin təfərrüatını mətbuata açıqlamaq üçün keçirilən yığıncaq mənasında işlədilir.

“Prezidentin innaburasiya mərasiminə xarici ölkələrdən də xeyli qonaqlar dəvət olunmuşdur””. " («Azərbaycan» qəzeti, 19.XI.98) “Innaburasiya” ləksemi tamamilə yeni anlayışdır. Bu

Təhminə Yaqubova

---

leksemi zəruri alınma hesab etmirik çünki, Azərbaycan dilində onun ekvivalenti «andiçmə» ifadəsidir.

“Belə ki, kommunikedə deklarativ fikirlər və mənasız söz yığını olan tezislər həddən artıq bol olsa da, növbəti görüşün harada və nə vaxt keçiriləcəyi haqda məqamlar təkli ən adi və konkret nüanslar yoxdur” (Müsavət» qəzeti, 23.01.02) Cümlədəki kommunique, deklarativ kimi diplomatik terminlərin yaxın intervallarda işlədilməsi fikrin ifadəliliyini çətinləşdirir.

Azərbaycan dilində mövcud olan diplomatik alınmaların əksəriyyəti Avropa mənşəlidir, lakin bir çox terminlər birləşmə şəklində olduğundan onların mənşəyini müəyyənləşdir-mək çətinidir. Məsələn, “Beynəlxalq Valyuta Fondu” ifadəsin-də birinci tərəf ərəb, fars, ikinci tərəf Avropa, üçüncü tərəf isə rus mənşəlidir.

Qeydə alınmış diplomatik alınmaların mənşə tərkibi belədir:

Avropa mənşəlilər: adaptasiya, agent, akkreditə, akt, boykot, brifinq, defakto, deyure, embarqo, emiqrasiya, emissar, emmiqrant, federasiya, hegemon, koalisiya, kommunique, konqres, konsensus, konsul, konvensiya, memiorandum, missiya, pakt, paritet, patent, sammit, separat, separatizm, status, suveren, terror, tranzit, viza, vizit, ultimatum.

Rus mənşəli alınmaya rast gəlinməmişdir.

Ərəb, fars mənşəlilər: beynəlxalq, bəyannamə, casus, etimadnamə, həmsədr, xəfiyyə, imtiyaz, qətnamə, müqavilə, rüsum, səfərxana, səfir, səlahiyyət, təcavüz

Türk mənşəli alınmaya rast gəlinməmişdir.

İdman sahəsi ilə bağlı alınmaların əksəriyyəti Avropa mənşəlidir ki, bu da həmin oyunların təşəkkül tapdığı ölkələrdə bağlıdır. Bu gün Azərbaycanda həm xüsusi idman qəzetləri, həm də bir çox qəzetlərin ayrıca idman səhifələri nəşr olunur. Tədqiqata cəlb olunan «Çempion», «Futbol», «Futbol plyus», «Olimpiya dünyası» kimi idman qəzetlərinin dili bu tipli alınmalarla zəngindir: “Komandamızın üzvü E.Həsənzadə on

dörd dəfə fərqlənərək matçın bombardiri olub“ («Olimpiya dünyası» qəzeti, 29.XII.02) “Bombardir” bir çempionat ərzində komandada ən çox qol vuran sərrast hücumçuya deyilir.

“İki yoldaşlıq matçında N.Nəbiyev dublla, E.Quliyev avtoqolla, T.Əhmədov isə meydandan qovulmaqla yadda qaldı“ («Olimpiya dünyası» qəzeti, 23-29.XII.03) “Dubl“ id-man termini kimi daha çox futbolla bağlıdır. Bir oyunçunun eyni oyunda iki qol vurması “dubl” adlanır.

”Qalatasaray “ın qapısından keçən üç topdan biri penaltidən vurulub” («Azadlıq» qəzeti, 23.II. 99). Digər leksik vahidlərlə müqayisədə terminlər daha çox tarixi zərurət nəticəsində dilə keçirlər, lakin Azərbaycan dili öz zənginliyi ilə digər türk dillərindən fərqləndiyi üçün bir sıra terminlərin dilimizin lüğət tərkibində qarşılığı mövcuddur. Penalti sözünü ruslar öz dillərinin fonetik qabığına uyğunlaşdıraraq «pinalğiti», türklər isə «penalti» formasında lüğət tərkiblərinə daxil etmişlər. Azərbaycan dilində isə bu proses penaltinin vurulma vəziyyətinə uyğunlaşdırılmış və ona ekvivalent olaraq ikinci növ təyini söz birləşməsi olan «on bir metrlik cərimə zərbəsi» ifadəsi tapılmışdır. Mətbuatın dilində də məhz bu qarşılıqdan istifadə olunması məqsədəuyğundur.

İdman sahəsi ilə bağlı alınmaların içərisində dilimizdə uğurlu qarşılığı olanlar da vardır. Belə ki, «avtoqol» sözünün əvəzinə «on bir metrlik cərimə zərbəsi», «müəllif qolu» ifadələrinin işlənməsi məqbuldur. «Hakim», «zadə», «məsafə» kimi sözlər isə güclü omonimiya yaradırlar.

Bu alınmaların mənşə tərkibi belədir:

Avropa mənşəlilər: atletika, akrobatik, akrobatika, avtoqol, biqbol, bilyard, bodibildinq, bodmenton, boks, basketbol, cüdo çempion, final, finiş, futbol, gimnast, gimnastika, həndbol, xokkey, komfu-şotokam, karate, karate-do, karate, kross, kubok, qol, şotokam, komer, komfu karate, qrosmeyster, libero, liqa, motodrom, nakaut, ofsayt, olimpiya, olimpiyada, medal, paraşüt, priyom, prizor, priz, penalti, referi, rekord, rekord-

Təhminə Yaqubova

---

smen, reyting, sport-daycers, sportloto, stadion, stoper, supol-yusu, transfer, şayba.

Rus mənşəlilər: alpinist, kanat, konki, rapira, salto, sambo, setka.

Ərəb, fars mənşəlilər: azarkeş, cərimə, hakim, dam, məşq, müdafiə, rəqib, şahmat, zədə.

Türk mənşəli alınmaya rast gəlinməmişdir.

Mətbuatın dilində çoxluq təşkil edən qruplardan biri də hərbi sahəni əhatə edən leksemlərdir. Azərbaycan xalqının hərbi tarixi Meteyə, Atillaya qədər uzanıb getsə də dilimizin hərbi terminologiyası hələ tam bitkin deyildir. Vaxtilə dili-mizdə «onbaşı», «yuzbaşı», «minbaşı» hərbi rütbələri geniş işləndirdi, lakin Azərbaycan Rusiyanın əsarətinə keçdikdən sonra onun hərbi strukturası dəyişdi. Hərbi rütbələrin, dəstə-lərin adları, hərbi texnikaya verilən adlar rus dilində olduğu kimi, heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan dilimizdə işləndi. Respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra qohum dillərin hesabına hərbi terminologiya yaratmaq prosesi başlanılmışdır. İndi «tabur», «taqım», «gizir», «çavuş» kimi leksemlər dili-mizdə, eləcə də mətbuatın dilində tez-tez işlənir. Hesab edirik ki, ayrı-ayrı dövlətlərin modelləri əsasında hərbi ter-minlər formalaşdırmaqdan sonra, vaxtilə dilimizdə işlənən «on-başı», «yüzbaşı», «minbaşı» kimi hərbi terminlərdən və ya qə-dim türk yazılı abidələrinin hərbi leksikasından istifadə etmək məqsədəuyğundur.

“Muasir orduda mobil taburların yaranması mühüm şərtidir “ («Səs» qəzeti, 28.IX.99); “Taqımımız daim yüksək dö-yüş əhval-ruhiyyəsindədir“ («Respublika» qəzeti, 23.VIII.98)

Son dövrlər dilimizdə süni yolla hərbi terminlərin türkləşdirilməsi prosesi gedir. «Tabur», «taqım», «gizir», «çavuş» kimi hərbi terminlərin dilimizə gətirilməsi müşahidə olunur, lakin bu terminlər hərbi hissələrdən və mətbuatdan kənara çıxmır, onların kütləviləşməsi uzun zaman tələb edir. İndi qarşıda du-

Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar

ran ən vacib məsələlərdən biri hərbi-siyasi leksikamızı yaratmaqdır. Bir çox dilçilər bunu Türkiyə türkcəsinin hesabına yaratmaq istəyirlər. Hesab edirik ki, həm Türkiyə türkcəsinin, həm də dilimizin daxili imkanlarının bütün potensialı səfərbər olunmalıdır. Beləliklə, mətbuatın dilində rast gəlinən hərbi sahəni əhatə edən alınmaların mənşə tərkibi belədir:

Avropa mənşəlilər: artilleriya, avtomat, batalyon, bomba, diviziya, general, flot, kapitan, komandir, manevr, tank, qranat, leytenant, mayor, patron, pistolet, raket, serjant, snayper.

Rus mənşəlilər: boyevik, qrad, podpolkovnik, poqon, polkovnik, rota, trivoqa, minomyot, pulemyot.

Ərəb, fars mənşəlilər: atəş, əmr, fəvqəladə vəziyyət, hərbi, müharibə

Türk mənşəlilər: gizir, tabur,

Bu sahədə Avropa mənşəli sözlər üstünlük təşkil edir. Qədim dövrlərdə işlənən silah adları isə (nizə, şeşpər, əmud və s.) artıq arxaikləşmiş, yalnız üslubi məqsədlərlə bədii əsərlərdə onlardan istifadə olunur.

Bütün deyilənlərə yekun olaraq aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

1. 1990–2000-ci illər mətbuatının dilində təqribi hesablamalara görə 1134 zəruri alınma mövcuddur. Onlardan 161-i onomastik vahid olduğu üçün mənşəcə qruplaşmır. Yerdə qalan 973 leksemin sahələr üzrə və mənşəcə cədvəli aşağıdakı kimidir:

Mənşəcə:

Cədvəl 1.

Avropa	Rus	Ərəb, fars	Türk
565	115	283	10

İctimai ası	İqtisadi	Mədəniyyət və in- cəsənət	Elmi - texniki	Tibbi	Coğ- rafi	Heyvan və bitki adları	Dini	Məişət- geyim adları	Xörək adları
82	76	83	77	106	161	28	152	116	51

Sahələr üzrə:

Cədvəl II.

Hüquqi	Diplomatik	İdman	Hərbi
42	50	76	34

2. Tədqiqatlar göstərir ki, Avropa mənşəli sözlər üstünlük təşkil edir. Bu da elmi-texniki tərəqqinin, inteqrasiyanın birbaşa Avropa xalqları ilə bağlı olması ilə əlaqədardır.

3. Azərbaycan dilinin leksikasında ərəb, fars mənşəli sözlərin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini inkar etmək olmaz çünki, məhz bu sözlərin köməyi ilə qohum dillər bir-birini başa düşə bilər.

4. Azərbaycan dilində alınma sözlərin çoxluğu bu dilin kasıblığına deyil, əksinə daha çox zənginliyinə xidmət edir. Bunu nəzərə alaraq alınma sözlərin leksikasını çoxcəhətli şəkildə tədqiqata cəlb etmək faydalıdır.

III F Ə S İ L

QRAMMATİK ALINMALARIN ƏDƏBİ DİL
NORMALARINA UYĞUN İŞLƏDİLMƏSİ

3.1. Mətbuat dilində morfoloji və sintaktik alınmalar

Məlum olduğu kimi, dil yeni məfhumları ifadə etmək üçün başqa dillərdən leksik vahidlər aldığı kimi, müəyyən qrammatik strukturlar yaratmaq üçün də morfemlər alır. Buna görə də alınmaların, əsasən, üç növü mövcuddur: 1. Leksik alınmalar; 2. Morfoloji alınmalar; 3. Sintaktik alınmalar.

Azərbaycan dilində morfoloji alınmalar öz strukturuna görə çox zəngindir. Ona görə də bu alınmaları üç qrupa bölürük: 1. Ərəb, fars mənşəli morfoloji alınmalar; 2. Rus mənşəli morfoloji alınmalar; 3. Avropa mənşəli morfoloji alınmalar. Morfoloji alınmaları yalnız mənşəyinə görə qruplaşdırmaqla hər hansı elmi nəticəyə gəlmək olar. Alınma morfemləri daha dəqiq və konkret təhlil etmək məqsədilə iki qrupa bölürük:

1. Kök morfemlər; 2. Şəkilçi morfemlər. «Kök morfemlər termini» adı altında etimon dildə söz olub, sözalana dildə morfem kimi çıxış edən şəkilçilər nəzərdə tutulur: anti, dər, eks, xana, daş, saz, neo, bəd, həm, qeyri, kar, baz, dar, namə, gah, post, avto, avia, tele, aqro, kontra, dad və s. «Şəkilçi morfemlər» dedikdə isə hər iki dildə yalnız morfem kimi mövqe tutmuş şəkilçilər nəzərdə tutulur. Kök morfem kimi təqdim etdiyimiz şəkilçilərə dilçilik ədəbiyyatlarında «hissəcik» termini adı altında rast gəlinir. Hesab edirik ki, bu morfemlərin «hissəcik» adlandırılması doğru deyil çünki, hissəcik heç bir semantikaya malik olmayan, müəyyən qrammatik strukturların yaranmasına xidmət edən dil faktlarıdır. Kök morfemlər isə etimon dildə müəyyən semantik məna kəsb edir, asanlıqla hecalara bölünür.

A. Ərəb, fars mənşəli morfoloji alınmalar.

Ərəb, fars mənşəli morfemlərin əksəriyyəti leksik morfemlərdir. Bunlar söz yaradıcılığında həm ərəb, fars mənşəli

Təhminə Yaqubova

---

leksemlərə qoşularaq, həm də öz dil faktlarımızla əlaqəyə girərək yeni sözlər yaradır. Ərəb, fars mənşəli morfemlərin bir qəribə cəhəti də vardır ki, onların bəziləri etimon dillərdə leksem kimi çıxış edir, Azərbaycan dilinə gəldikdə isə onlar leksik semantikasını itirərək morfoloji əlamət kəsb edir. Hə-min ünsürlər bunlardır: xana-ev, mənzil, bəd-pis, dər-qapı; saz-simli çalğı aləti; namə-məktub; qeyri-bu söz etimon dildə leksik yolla inkarlıq yaradır. Bu morfemlər dilimizdə leksik semantikasını itirərək büsbütün şəkilçiləşmişdir. Məsələn, “Səhiyyə nazirliyi əczaxanaların hamısında əlillərə güzəştli dərman verilməsini qərarlaşdırmışdır”⁷⁴ («Azərbaycan» qəzeti, 12. X.98.) «Əczaxana» Avropa mənşəli «apteka» leksemının dilimizdə sinonimi kimi işlənir. Göründüyü kimi, «xana» etimon dildəki semantikasını itirmişdir çünki, dilimizdə «dərman evi» birləşməsi yoxdur. Bir çox tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, «xana» tam şəkilçiləşməmişdir. Məsələn, «xəstəxana», «kitabxana» sözlərinin tərkibindəki «xana» «ev» mənasındadır - «xəstələr evi», «kitab evi». Mətbuatın dilində «kitabxana» sözü ilə bərabər «kitab evi» birləşməsi də işlənir: «Nil» kitab evindən bütün məktəb ləvazimatlarını ucuz qiymətə almaq olar» («Ekspress» qəzeti, 23.V.99) Lakin bu hal heç də bütün sözlər üçün xarakterik deyil. Belə ki, «camaşırxana», «qazanxana» sözlərində «qazan evi», «paltar evi» birləşmələri uyğunsuzdur. Deməli, farsdilli «xana» leksemi Azərbaycan dilində hələ tam şəkilçiləşməmişdir.

«Baş vermiş bədbəxt hadisədən sarsılan ana hal-hazırda reanimasiya şöbəsindədir» («Ədalət» qəzeti, 21.XI.00) Cümlədəki «bədbəxt» sözü «pis», «faciəli» mənasındadır. «Bəd» sözü burada da «bəxt» leksemi ilə daşlaşmış şəkildə morfeim kimi işlənir və fars dilində olduğu kimi leksik məna kəsb etmir. Təbii ki, ərəb, fars mənşəli morfemlər yalnız kök morfemlər deyil, onların əksəriyyəti etimon dildə də şəkilçi mövqeyindədir və bunlar həm sözün önünə, həm də sonuna əlavə olunur.

«Cəbhəçilər öz liderlərinə naxələf çıxdılar» («Yeni

Azərbaycan» qəzeti, 23.V.00). Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ön şəkilçilərlə işlənən elə leksemlər var ki, onlar həmin şəkilçisiz də, ayrılıqda işlənir: Məs., naümüd-ümitsiz; naələc-ələcsiz; biçarə-çarəsiz və s. Lakin elə leksemlər də var ki, ön şəkilçilər onların tərkibində bir element kimi artıq daşlaşmışdır. Məsələn, nakişi, nadan, naxələf, narazı, namərd, narahat və s. bu kimi sözləri göstərmək olar. Burada ön şəkilçini leksemdən ayırmaq olmur. Beləliklə, bu qənaətə gəlirik ki, «na» ön şəkilçisi artıq sözlərə assimilyasiya olunmaqdadır. Başqa sözlə desək, «na» ön şəkilçisi leksemlərin daxilində elə əriyir ki, həmin sözlərin hecaları səviyyəsinə enir. Rus dilində də bir sıra leksemlər vardır ki, onların tərkibindəki v, na, pri önlükləri assimilyasiya nəticəsində heca səviyyəsinə enir. Məs., vxod, prikosnovenie, naverno və s.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ərəb, fars mənşəli «na», «bi» ön şəkilçiləri ilə işlənən leksemlərin bir çoxunda onları «sız⁴» morfemi ilə əvəz etmək mümkündür. Məs., biçarə-çarəsiz; naələc-ələcsiz və s. Bu şəkilçilər ona görə ön şəkilçi kimi Azərbaycan dilinin qrammatikasında mövqə tutur ki, bə-zən onları «sız⁴» morfemi ilə əvəz etmək olmur çünki, əvəz-lənmə həmin sözün semantikasına birbaşa təsir edir. «Nakişi» sözündə «na» morfemi «sız⁴» şəkilçisi ilə əvəz oluna bilməz, çünki bu zaman söz aid olduğu əvvəlki semantikanı itirib yeni məna kəsb edər. Belə ki, «kişisiz» sözünün mənası tamamilə fərqlidir. Məs., «kişisiz qadın», «kişisiz ev». Deməli, dil yeni məfhum bildirmək üçün leksik alınmalardan həmişə istifadə edir, morfoloji alınmalar isə artıq sabitləşməkdədir. Yəni bir dil digərindən həmişə şəkilçi almır, yeni bir morfem dilimizə gələrsə, o, mütləq hansısa leksik vahidin tərkibində mövqə tutur, hər hansı qrammatik strukturun yaranmasında iştirak etmir.

Ərəb, fars mənşəli morfemlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri də onların birvariantlı olmasıdır. Bu morfemlər hər hansı sözlə qrammatik əlaqəyə girərkən bu xüsusiyyət dərhal seçilir. Etimon dillərdə bu şəkilçilərin yerinə görə həm ön, həm son olması mənbə dillərə də təsir edir. Mətbuatın dilində geniş iş-

Təhminə Yaqubova

---

lənən ön şəkilçili leksemlər çoxluq təşkil edir. Belə ki, həmsədr, həmfikir, bitərəf, dərhal, dərəkənar, bərqərar, əleyhinə, çarñaçar, nabeləd, naməhrəm kimi leksemlərə qəzetlərin dilində tez-tez rast gəlinir. «Əleyhinə» sözünün önündəki «ə» morfemi antonim yaratmağa xidmət edir. Birvariantlı morfemlərin Azərbaycan dilində mövqeyi tədricən daraldığından «ə» morfemi yalnız «lehinə» sözünün əvvəlindəki mövqeyində qalıb. Ümumiyyətlə, birvariantlı şəkilçilər öz morfemlərimizin güclü təzyiqinə məruz qalaraq tədricən arxaikləşir. Beləliklə, 1990-2000-ci illər mətbuatının dilində ön şəkilçilər mövqeyinə görə qeyri-məhsuldardır və hesab edirik ki, müəyyən zaman kəsiyində bu morfemlər dilimizi tərk edəcəklər. Mətbuatın dilində rast gəlinən ərəb, fars mənşəli ön şəkilçilər bunlardır:

1. Kök morfemlər: bəd, dər, həm, qeyri; 2. Şəkilçi morfemlər: bər, be, bi, ə, na. Göründüyü kimi, kök morfemlərin sayı şəkilçi morfemlərin sayından azdır. Bu kök morfemlərin bəziləri söz kimi öz mövqələrini ən çox bədii üslubda qoruyurlar.

Tədqiq etdiyimiz dövrün mətbuatının dilində son şəkilçilərin də mövqeyi maraqlı doğurur. Azərbaycan dilində özünə mövqe tutmuş birvariantlı şəkilçilərdən biri də «baz» morfemidir. Çox az söz istisna olmaqla bu şəkilçi dilimizdə ironiya semantikasını ifadə edir. “Başa düşmürəm ki, bu oyunbazlıq kimə lazımdır?” (“Yeddi gün» qəzeti, 13.V.99). «Baz» morfemi-nin semantikasını «məşğul olan» deməkdir, lakin burada «oyun-baz» sözü fırldaqçılıq səciyyəsi daşıyır. “Bir parça çörək pu-luna görə Bakı kəndlərində quşbazlar öz sevimli göyərçinlərini ucuz qiymətə satmağa məcbur olublar” (“168 saat» qəzeti, 23.III.00). Burada «baz» morfemi öz həqiqi semantikasındadır: Quşbaz- quş saxlamaqla məşğul olan.

Dilimizdə ərəb, fars mənşəli morfemlər də vardır ki, zaman-zaman leksemlərə assimilyasiya olunduqlarından onları söz köklərindən ayırmaq mümkün deyil. Belə morfemlərdən biri dilimizdə, əsasən, toponimlərin yaranmasında iştirak edən «stan»dır. “1813-cü ildə bağlanmış Gülüstən müqaviləsi Azər-

baycanın parçalanmasının I mərhələsi idi.“ («Azərbaycan» qəzeti, 7.III.98) Burada «Gülüstan» toponimi «stan» şəkilçisi ilə yaransa da söz kökündən ayrılır. Bu, həmin şəkilçinin tarixən daha qədim olması ilə bağlıdır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu şəkilçilərin əksəriyyəti birvariantlıdır. Mətbuatın dilində bunlar o qədər çoxçalarlılığa malikdirlər ki, morfoloji alınma-ların bu bölməsi təklidə geniş elmi-tədqiqatın mövzudur.

Birvariantlı morfemlərdən bəziləri asanlıqla öz şəkilçilərimizlə, xüsusilə “çı” dördvariantlısı ilə əvəzlənə bildiyindən onların mövqeyi zəifləyir, çox hallarda üslubi səciyyə daşıyır. Məsələn, elmi monoqrafiyaların dilində «sənətçi mövqeyi», «sənətçi şəxsiyyəti» ifadələrinin əvəzinə «sənətkar mövqeyi», «sənətkar şəxsiyyəti» birləşmələri daha fəaldır. Bu da mənim-səmə faktoru ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, belə əvəzlənmələr birvariantlı ərəb, fars mənşəli morfemləri tədricən dilimizdən sıxışdırır. Lakin elə sözlər var ki, (məsələn, cinayətkar) burada «karçı» əvəzlənməsindən danışmaq olmaz. Bir sözlə, bu tipli istisnalar olduğundan «kar» şəkilçisi dildə öz mövqeyini qoruyur.

Əvəz oluna bilən şəkilçilərdən biri də «şünas» morfemidir. Adətən, sahə terminlərinin sonuna artırılmaqla həmin sahə ilə məşğul olan şəxs mənasında işlənir. Mətbuatın dilində «folklorşünas», «ədəbiyyatşünas» sözləri ilə paralel olaraq «folklorçu», «ədəbiyyatçı» leksemləri də işlənir. Deməli, han-sı sözlərdə ki «şünas» morfemini «çı⁴» şəkilçisi əvəz edə bilər o leksemlərin «şünas» morfemi ilə qrammatik əlaqəyə girmə-sinə lüzum yoxdur. Ancaq dilimizdə «kinoçu», «teatrçı», «tor-paqçı» sözləri olmadığından bu leksemlərlə «şünas» morfemi-nin qrammatik əlaqəyə girməsi təbiidir.

Qəzet dilində işlənən «vari» morfemi ikili xarakter daşıyır, yəni bəzən leksik, bəzən də qrammatik şəkilçi kimi çıxış edir. Qrammatik şəkilçi kimi sifətin dərəcə kateqoriyasının əlamətini daşıyır, leksik morfem mövqeyində isə isimdən sifət düzəldir. «Vari» şəkilçisi sifətlərdən yalnız «yüngül» sifəti ilə qrammatik əlaqəyə girir və bu zaman azaltma dərəcəsinin əla-

Təhminə Yaqubova

---

məti kimi çıxış edir: yüngülvari. “Belə yeməklərdə kartof həl-qəvari doğranmalıdır“(«Ekspress» qəzeti, 13.III.01). Bu cüm-lədə isə «vari» isimdən sifət düzəltmişdir: həlqəvari; Bu for-masında da «vari» morfemi dərəcə bildirmək semantikasını itirmir, «oxşar», «bənzər» mənası kəsb edərək əlamətin dərə-cəsini azaldır.

Ərəb, fars mənşəli morfemlər içərisində diqqəti cəlb edən dilimizdə öz izomorfu olan, ərəb dilində mücərrəd isim-lər yaratmağa xidmət edən «iyyət» şəkilçisidir. Bu barədə AMEA-nın müxbir üzvü A.Axundov geniş məqalə ilə çıxış etmişdir. Məqalədə müəllif haqlı olaraq göstərir: «Mənsub olduğu dildə quruluşca sadə olan sözlərin başqa dilə keçməsi nə qədər təbii hadisədirsə, bir dilin başqa dildən sistem halında düzəltmə sözlər alması bir o qədər normal olmayan haldır» [15, s.80] Alim dilimizdə «iyyət» şəkilçili yüzdən çox söz qeydə almış və onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır: 1. Lüğət tərkibinin passiv bölməsinə keçənlər və yaxud arxaikləşənlər; 2. Ümumxalq danışq dilində az işlənən, ədəbi dilimizin daha çox publisist üslubunda geniş surətdə istifadə edilənlər; 3. Azərbaycan ədəbi dilində daha çox termin kimi işlənənlər; 4. Ümumxalq danışq dilinə daxil olanlar [15, s.81]. Məqalə 1979-cu ildə çap olunduğundan burada arxaizm kimi verilən bəzi nümunələr indi dil daşıyıcıları tərəfindən aktiv işlənir: aidiyyət, hürriyyət, cümhuriyyət və s.

Müəllif «iyyət» şəkilçili sözlərdən danışarkən onlar üzərində dilçiliyin müxtəlif səviyyələrində islahatlar aparma-ğın lazım olduğunu göstərir. Alimin bu fikirləri ilə razılaşaraq göstəririk ki, təkcə «iyyət» şəkilçisində yox, mənşəyindən asılı olmayaraq bütün morfemlərdə imkan daxilində bu isla-hatlar aparılmalıdır. A.Axundov bu islahatları aşağıdakı kimi təklif edir:

1.Leksik səviyyə; 2.Qrammatik səviyyə; 3.Fonetik sə-viyyə. Müəllif leksik səviyyədə «iyyət» şəkilçili sözlərin öz sinonimik cütü ilə əvəz olunmasını təklif edir: bəşəriyyət-insanlıq, qabiliyyət-bacarıq, qalibiyət-qələbə, əksəriyyət-

çoxluq. Qrammatik səviyyədə «iyyət» şəkilçisinin «lik» izomorfu ilə əvəzlənməsinin uğurlu olduğunu göstərir. Fikrimizcə, «məcburiyyət» sözündə bu əvəzlənmə uğurlu deyil. Burada «ən» şəkilçisi qismən həmin semantikanı ödəyir. Dilimizin fonetik səviyyəsində müəllif bu sözlərin orfoqrafiyasının asanlaşdırılmasına tərəfdardır: vəziyyət-vəziyyət, vəsiyyət-vəsiyyət, əziyyət-əziyyət, əhəmiyyət-əhəmiyyət [15, s.82-84]

M.Şirəliyev isə bunu iki «y» ilə yazılan bütün ərəb mənşəli sözlərə şamil edirdi. («Kommunist» qəzeti, 29 avqust 1976-cı il. № 201).

Məlumdur ki, Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasının 90%-dən çoxu onun orfoepiyasına əsaslanır. Bu mənada A.Axundovun fikirlərini qüvvətləndirərək qeyd edirik ki, «nəsihət» sözü Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasında doğru yazılmır çünki, heç bir dil daşıyıcısı danışarkən «sənə bir nəsihət verim» demir. Bu söz də «iyyət» şəkilçili sözdür və hesab edirik ki, iki «y» ilə yazılmalıdır - nəsiyyət; «Iyyət» şəkilçisindən tam şəkildə imtina etmək də mümkün deyil çünki, dilimizdə «riyaziyyət» sözü vardır.

Ərəb, fars mənşəli son şəkilçilər də ön şəkilçilər kimi kök və şəkilçi morfemlərdən ibarətdir: daş, saz, xana, namə, dar və s. Bu kök morfemlərdən diqqəti cəlb edəni «namə»dir. Fars dilində mənası «məktub» deməkdir, lakin həm etimon, həm də sözalan dildə leksemlərə qoşulduğu zaman leksik semantikasını itirərək morfemləşir. Sözlərə qoşulduğu zaman yaratdığı yeni leksemi konkretləşdirir, onun mənasına xüsusi semantik çalar gətirir. Mətbuatın dilində «namə» ilə yaranan leksemlər, əsasən, klassik kitab üslubunun faktorudur: İsgən-dərnəmə, Dəhnəmə, Qabusnamə, Şikayətnamə və s. Bunlardan bəzilərində «namə» kök morfemi leksemin tərkibində tamamilə assimilyasiyaya uğramışdır, ancaq «Dəhnəmə» sözündə «namə» morfem kimi deyil, leksem kimi çıxış edir. Mətbuatın dilində «nizamnamə», «məramnamə», «bəyannamə», «vəkalətnamə» kimi hüquqi sənədlərin adlarına rast gəlinir ki, bu sözlərdə «namə» morfem kimi çıxış edir.

Təhminə Yaqubova

Ərəb, fars mənşəli morfemlərin əksəriyyəti mövqeyindən asılı olmayaraq bir sıra sözlərlə və qrammatik şəkilçilərlə omonimlik təşkil edir. Şəkilçilərin omonimliyi haqqında R.Mahmudovanın «Azərbaycan dilində şəkilçilərin omonimliyi» adlı namizədlik dissertasiyası mövcuddur. [86] Müəllif burada bu məsələni geniş şərh etdiyindən mətbuatın dilində rast gəlinən omonimik səciyyə daşıyan morfemləri verməklə kifayətlənirik:

1. Sözlərlə omonimlik təşkil edənlər: bəd,dar, daş, həm, gah, ən, kar, qeyri, saz, dad. 2. Şəkilçilərlə omonimlik təşkil edənlər: dan, i, vi.

Mətbuatın dilində sadaladığımız ön və son şəkilçilərdən əlavə iki sözün ortasında gələrək defisi əvəz edib, sözlər arasında morfoloji kateqoriya yaradan morfemlər də mövcuddur: rən-ga-rəng, üz-bə-üz, tək-bə-tək, üz-bə-surət, gəl-ha-gəl, get-ha-get, bas-a-bas, vur-ha-vur, tut-ha-tut, qaç-a-qaç və s. Beləliklə, sözün ortasında işlənən şəkilçilərin siyahısını veririk; a, bə, ha; Müqayisədə “a”“və “ha”“ şəkilçiləri “bə”“ morfemindən daha çox məhsuldardır, ümumi götürdükdə isə bunların hər üçü qeyri-məhsuldardır.

Mətbuatın dilində rast gəlinən ərəb, fars mənşəli son şəkilçilər bunlardır: Kök morfemlər: vaz, dar, daş, ən, xana, kar, namə, şünas, saz, zar, dad; Şəkilçi morfemlər: an, xah, gər, i-vi, at, ət, keş, zən, zar, iyyət, stan, pərvər, vari; Beləliklə, ərəb, fars mənşəli birvariantlı morfemlər söz yaradıcılığında bəzən iştirak edərək yeni leksemlər yaradırlar. Bunların bir qismi sözlərin daxilində assimilyasiya olunub, özlərinə müəyyən mövqə tuta bilsələr də, bu birvariantlı şəkilçilərin əksəriyyəti müəyyən zaman keçdikdən sonra dilimizi tərk edəcəklər.

B. Rus mənşəli morfoloji alınmalar.

Məlumdur ki, Avropa mənşəli şəkilçilərin bir qismi rus dili vasitəsilə, bir qismi isə birbaşa dilimizə daxil olmuşdur. Müqayisə etdiyimiz zaman görürük ki, söz yaradıcılığında iştirakına, dildə tutduğu aktiv mövqeyə görə rus və Avropa

mənşəli morfomlar ərəb, fars əsilli şəkilçilərdən daha fəaldır. Bu, Azərbaycanın uzun müddət Rusiya ilə iqtisadi-siyasi əlaqələrlə bağlı olmasının nəticəsidir. Azərbaycan daha çox Avropaya inteqrasiya edir. Bu proses nə qədər sürətlə getsə də, dilimiz öz mövqeyini qoruya bilir. Buna baxmayaraq dilimiz ayrı-ayrı qrammatik formaları yaratmaq üçün ərəb, fars mənşəli morfemlərlə yanaşı digər şəkilçilər də almışdır. Bu şəkilçilərin dilimizə rus dili vasitəsilə keçməsi tədqiqatlarda rus-Avropa termininin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu morfemləri tədqiq edən alimlər onun mənşəyi ilə yox, hansı dildən dilimizə keçməsi ilə maraqlanmışlar.

Rus və Avropa mənşəli morfemlər də ərəb və fars əsilli şəkilçilər kimi mövqeyinə görə ön və son şəkilçi kimi qruplaşdırılır. Rus mənşəli ön şəkilçilərdən a, ak, za morfemlərini göstərmək olar: “...Azərbaycanda akkreditə olunmuş səfirliklərin ticarət və iqtisadi məsələlər üzrə müşavirlərinin iclasını keçirəcək.” («Ekspress» qəzeti, 25.IX. 01); Bu, anormallıqdır («Ekspress» qəzeti, 25.IX. 01) «A» və «ak» ön şəkilçilərinin mətbuatın dilində mövqeyi zəifdir. Ona görə ki, dilimiz bu şəkilçiləri leksik vahidlərin tərkib hissəsi kimi almışdır. Qəzetlərin dilində «Zaqafqaziya», «Zabaykaliya» topo-nimlərinə də rast gəlinir.

Mətbuatın dilində rus mənşəli son şəkilçilərlə işlənən sözlərə də təsadüf olunur. Qəzetlərin dilində rast gəlinən rus mənşəli son şəkilçilər bunlardır: izm, ist, ik, iya, siya, or, ka, is, et, a; Bu şəkilçilərdən bir qismi sifətdən isim düzəldir (demokratik-demokratiya, sintetik-sintetika, taktik-taktika), digərləri bir sıra hərəkətlərin adında işlənir (liberalizm, fundamentalizm, ekstremizm, antisemitizm, terrorizm), bəziləri isimdən isim düzəldir (takt-taktika, balvan - balvanka), bir qrup morfemlər isə toponimlərin adlarının yaranmasında aktiv iştirak edir (Rusiya, Rumıniya). Rus mənşəli «iya» şəkilçisi polisemantikdir. O həm toponim yaradır, həm də isimdən isim düzəldir: demokrat-demokratiya, astronom-astronomiya. Bu şəkilçilər sözlərdən asanlıqla ayrılır, lakin müstəsna hallarda

Təhminə Yaqubova

---

onların sözlərə assimilyasiya olunduğunun da şahidi oluruq: harmoniya, filarmoniya və s.

1990–2000-ci illər mətbuatının dilində Avropa mənşəli ön şəkilçilər və hissəciklər rus mənşəli ön şəkilçilərdən çoxdur: post, geo, neo, pan, anti, aqro, avia, eks, tele, kontra. Bu şəkilçilərin bir qismi məhsuldar, digər qismi isə qeyri-məhsuldardır. Qəzetlərin dilində «neobolşevizm», «geosiyasi», «anti-milli», «eks prezident» kimi leksemlərə təsadüf olunur. «Anti» və «eks» hissəcikləri asanlıqla «anti»- «əleyhinə», «eks»- «səbiq» sözləri ilə əvəz oluna bilər: antimilli-millilik əleyhinə, eks prezident-səbiq prezident. Bir sıra terminlərdə isə, xüsusilə «antiteza» terminində «anti» ön şəkilçisini sözdən ayırmaq mümkün deyil. Azərbaycan dilində hər hansı qrammatik əlaqəni başqa dillərdən alınmış morfemlərlə yanaşı dilin öz sözləri də ifadə edə bilər. Belə olduqda, morfemdən yox, sözdən istifadə edilməsi məqsədə müvafiqdir. Beləliklə, dilimizdə «keçmiş» sözü olduğu halda, «post» morfeminin işlənməsinə lüzum yoxdur. Bu morfem rus dili vasitəsilə dilimizə keçmiş «post» sözü ilə omonimdir.

Mətbuatın dilində işlənən Avropa mənşəli morfemlərdən biri «kontra»dır. «Kontra» kök morfemlərə aid olub leksemlərin önündə işlənir, Azərbaycan dilində mənası «əks» də-məkdir. Maraqlıdır ki, bu söz yalnız «kontrevolyüsiyalar» leksemının tərkibində «əks» mənasını verir, digər leksemlərdə öz leksik keyfiyyətini itirmişdir. «Kontrabanda», «kontradmiraal» leksemlərində onu «əks» kimi tərcümə etmək olmur. Türk dilində «kontratak» «əks hücum» leksemi də mövcuddur. Bu şəkilçinin Azərbaycan dilində mövqeyi zəifdir. «Kontra»nın di-gər morfem və hissəciklərdən fərqi «admiraal» və «revolyü-siyalar» sözlərinə qoşulduğu zaman orfoepiyanı asanlaşdırmaq məqsədilə sonuncu səslərinin düşməsidir. Belə ki, «revolyü-siyalar» sözü ilə işləndikdə sonuncu hecası (ra), «admiraal»la qrammatik əlaqəyə girdikdə sonundakı «a» saiti düşür: kontrevolyüsiyalar; kontradmiraal;

Mətbuatın dilində işlənən Avropa mənşəli son şəkilçilər bunlardır: al, iv, sion, men, er, ji, ant, qramm, loqos, ar, oz, ent. Avropa mənşəli morfemlər də rus əsilli şəkilçilər kimi isimdən isim, isimdən sifət düzəldərək dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində aktiv iştirak edir. Kardiologiya-isim, kardioloji-sifət; missiya-missioner, parlament - parlamentari və s. Bu morfemlərin də bir qismi sözlərə assimilyasiya olunaraq leksik vahidlərin hecası səviyyəsinə düşmüşdür: vertioz, aktiv, passiv və s. Yunan dilində «elm» mənasını verən «loqos» sözü artıq dilimizdə bir sıra fənn adlarının yaranmasında iştirak edərək şəkilçiləşmişdir. O da maraqlıdır ki, «türk» sözündən başqa «loqos» şəkilçisi dilimizin doğma faktları ilə əlaqəyə girmir; zoo-heyvan, zoologiya-heyvanlar haqqında elm, teo-din, teologiya-din haqqında elm. Avropa mənşəli sözlərdə bu leksem sonuncu iki səsini itirərək morfeim mövqeyinə keçmişdir: bio-loq, texnoloq, uroloq və s. «Dialog», «monoloq», «trilogiya» sözlərində isə bu morfeim «elm» semantikasını özündə ehtiva etmir.

Mətbuatın dilində Avropa mənşəli morfeimlərdən biri də fransız əsilli, günümüzdə artıq internasionalizm səciyyəsi daşıyan «sion» şəkilçisidir. Azərbaycan dilində bu şəkilçini semantik cəhətdən əvəz edə biləcək «l⁴» morfeimi mövcuddur və son dövr mətbuatının dilində «l⁴» morfeimi ilə «sion» paralelizmində sonuncu üstünlük təşkil edir: konstitution-konstitusiyalı.

Avropa mənşəli «qramm» şəkilçisi də kök morfeimdir. Bu şəkilçinin qrammatik əlaqəyə girdiyi leksemlərin sayı məhduddur, ən çox «fon» sözü ilə işlənir. Hələ XX əsrin əvvəllərində «Yeni Yol», «Həyat», «İrşad» qəzetlərinin dilində «qrammofon» sözü geniş işlənirdi: «Tiflisdəki qrammofon şirkəti Azərbaycan artistlərinin səsini yazıb yaymaqla məşğuldur» («Yeni Yol» qəzeti, 1915-ci il). Vaxtilə bu şəkilçi söz önündə işlənmiş, sonralar isə sözsonu mövqeyə keçmişdir. Daha sonrakı mərhələlərdə texnikanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq «qrammofon» məişətdən təcridən çıxmağa başladı və bu çıxış

Təhminə Yaqubova

---

həmin leksemin özünü də arxaıkləşdirdi. Nəhayət, elmi-texnikanın yüksək tərəqqisi yeni cihazların yaranmasına səbəb oldu və etimon dillərin tələbi ilə «qramm» şəkilçisi sözsənu mövqeyə keçdi: fonogramm, kardioqramm və s. Maraqlıdır ki, «qramm» morfemi orfoqrafik cəhətdən elə möhkəmlənmişdir ki, sözalın dilin hər hansı morfoloji əlamətini qəbul etdikdə sonundakı qoşa samitlərdən heç biri düşmür, başqa sözlə desək, morfemin fonetik tərkibi dəyişmir.

Ümumi hesablamalar apararaq bu nəticəyə gəlirik ki, 1990–2000-ci illər mətbuatının dilində rus mənşəli üç ön şəkilçi, on son şəkilçi, Avropa mənşəli on ön şəkilçi, on iki son şəkilçi mövcuddur: Rus (ön): a, ak, za; Rus (son): izm, ist, ik, iya, siya, or, ka, is, et;

Avropa (ön): post, geo, neo, pan, anti, aqro, avia, eks, tele, kontra; Avropa (son): al, iv, sion, men, er, ji, ant, qramm, loqos, ar, oz, ent

Təbii ki, bu morfemlər də məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmalarına görə bir-birlərindən fərqlənirlər. Belə ki, «er» şəkilçisi ilə «or» şəkilçisinin işlənmə tezliyi bir deyildir.

Rus və Avropa mənşəli morfemlərin əsas xüsusiyyətlərindən biri Azərbaycan dilinin öz sözləri ilə qrammatik əlaqəyə girə bilməməsidir çünki, Avropa mənşəli şəkilçilər Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında nə qədər fəal iştirak etsələr də, dilimizin müəyyən yaruslarında (fonetik, qrafik, orfoepik, orfoqrafik) hələ tam mənimsənilməmişlər. Bu, təkcə bizim dilimiz üçün deyil, oğuz qrupuna daxil olan bütün türk dilləri üçün xarakterik prosesdir. Məsələn, türk dilinin söz yaradıcılığında fransız mənşəli «sion» morfemi aktiv iştirak edir: aksion, pozision, modernizasion, pripozision, depozision, depresion və s. Lakin Türkiyə türkcəsində bu qədər aktiv olan «sion» morfemi həmin dilin hər hansı bir sözü ilə qrammatik əlaqəyə girərək söz yaradıcılığında iştirak etmir. Bu fakt onu deməyə əsas verir ki, müəyyən tarixi mərhələdən sonra Avropa mənşəli morfemlər mexaniki olaraq oğuz qrupuna daxil olan türk dillərini tərk edəcək və mövqeyini bu dillərin öz

Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar

morfemlərinə verəcək, lakin hələlik rus və Avropa mənşəli şəkilçilər vasitəsilə dilimizdə bir sıra yeni sözlər yaranır ki, bunlar da dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edirlər.

1990–2000-ci illər mətbuatının dilində alınma morfemlərin ümumi sayı	Kök morfemlərin ümumi sayı	Qeyri məhsuldar şəkilçilərin ümumi sayı	Məhsuldar şəkilçilərin ümumi sayı	Son şəkilçilərin ümumi sayı	Ön şəkilçilərin ümumi sayı
70	14	47	22	47	23

Azərbaycan dilində alınma morfemlərin sayı, həmçinin onların mövqelərindəki dəyişkənlik çox müxtəlifdir. Ümumiyyətlə, rus və Avropa mənşəli morfemlər Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında üstünlük təşkil edirlər, onların mənimsənilməsi bəzi morfemlər istisna olmaqla yüksək səviyyədədir. İstisna edilən morfemlər (post, qramm) isə Azərbaycan dilinin söz yaradıcılığında son dövrlərdə iştirak etdiklərindən hələ tam mənimsənilməmişlər. Məlumdur ki, istər leksik, is-tərsə də qrammatik mənimsənilmələr uzun tarixi prosesin nə-ticəsidir. Bir faktı da qeyd edək ki, günümüzdə də şəkilçi bəh-sinin dilin leksikologiya, yoxsa morfologiya şöbəsində öyrənil-məsi mübahisəlidir. Şəkilçi bəhsini dilin leksikologiya şöbəsində öyrənməyi təklif edən alimlər bu ideyanı əsas götürürlər ki, sözün tərkibini öyrənərkən, kök və morfem məsələsi ortaya çıxır və bu mənada həmin bəhs leksikologiyada öyrənilmə-lidir. Bu bəhsi morfologiya şöbəsində öyrənməyi təklif edən alimlər isə belə hesab edirlər ki, bütün morfoloji kateqoriya-ların əlamətləri şəkilçilər vasitəsilə yaranır, ona görə də şəkil-çinin elmi şəkildə öyrənilməsi morfologiyaya aiddir. Məlum olduğu kimi, şəkilçilər semantikasına görə iki qrupa bölü-nürlər; leksik və qrammatik. Sözün strukturunu təyin edən qrammatik, sözə semantik cəhətdən birbaşa təsir edən leksik şəkilçilərdir. Bu baxımdan leksik morfemlər leksikologiya şö-

bəsində (çünki, bunlar sözün semantikasını ilə bağlıdır), qrammatik morfemlər isə morfologiyaya şəbəsində (bunlar sözün strukturası ilə bağlıdır) öyrənilməlidir. Bu proses dilçilik elmində təsdiq olunmadığı üçün həm leksik, həm də qrammatik morfemləri «morfoloji alınmalar» adı altında tədqiq edirik.

«Morfoloji alınmalar» dedikdə təkcə morfemləri deyil, həm də nitq hissələrini nəzərdə tuturuq. Y.Seyidov «Azərbaycan dilinin qrammatikası» (morfologiyaya) adlı kitabında söz və nitq hissəsi problemindən bəhs açaraq yazır: «Nitq hissələri dildə olan sözlərin hamısını əhatə edir, dilin lüğət tərkibində olan heç bir söz nitq hissələrinin əhatəsindən kənar qalmır... Nitq hissələrinin hamısının birlikdə sözlüyü kəmiyyətcə dilin lüğət tərkibindəki sözlərin sayına bərabərdir. Söz nitq hissəsi üzrə bölgədə öz leksik təbiətini dəyişmir, ifadə etdiyi məfhumla əlaqəsi əvvəlki kimi qalır. Söz leksik vahid kimi hansı quruluşdadırsa, nitq hissəsi kimi də həmin quruluşunu saxlayır. Deyək ki, leksik vahid kimi sadə olan söz isim, sifət kimi də sadə, düzəltmə olan söz isim, sifət kimi də düzəltmə, mürəkkəb olan söz isim, sifət kimi də mürəkkəb olaraq qalır» [117, s.81-82]. Müəllif bu əsərində sözlərin və nitq hissələrinin struktur təsnifatı haqqında da doğru elmi nəticəyə gəlir: «Leksikologiyada sözlərin quruluşuna görə aparılan bölgüsü (sadə sözlər, düzəltmə sözlər, mürəkkəb sözlər) nitq hissələri daxilində də aparılır... Bu təbiidir və qanunauyğundur» [117, s.82]. Əgər alimin bu fikirlərini əsas götürsək, onda belə qənaətə gələrik ki, əgər leksikologiyada söz alınmadırsa, nitq hissəsi kimi də alınmadır. Struktur məsələlərində isə bu fikir özünü doğrultmur çünki, bəzən etimon dildə sözün strukturunu bir formada, sözalan dildə isə başqa formada olur. A.I.Yefimov mətbuat dilinin qrammatik xüsusiyyətlərini konkret olaraq belə izah edir: «Danışq dili ilə kitab dili arasındakı fərq, sözlərin sıralanmasının rolu, bu və ya digər cümlə quruluşunun ekspressivliyi...» [158, s.39-41] mətbuat dilinin qrammatik xüsusiyyəti deməkdir.

Nitq hissələrini iki qrupa bölmək olar: 1. Alınma əsas nitq

hissələri; 2. Alınma köməkçi nitq hissələri.

A. Alınma əsas nitq hissələri.

C.Məmmədov «Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin mətbuat üslubu» adlı namizədlik dissertasiyasında mətbuatın dilində əsas nitq hissələrini xarakterizə edərkən isim, sifət, say, əvəzlik və feldən bəhs açmış, lakin nədənsə zərf probleminə toxunmamışdır. Alim hər hansı nitq hissəsindən danışarkən, ilk növbədə, həmin nitq hissəsinin üslubi məqamlarına daha çox yer vermişdir. Isimlər haqqında tədqiqatçı yazır: «Bəzən xüsusi isimlərə müxtəlif şəkildələrin əlavə edilməsi ilə mətbuat üslubunda emosionallıq, ekspressivlik yaradılır... Ismin cəm şəkildəsinin müsbət və mənfi keyfiyyət kəsb etməsi janrdan, əsərin ideyasından asılıdır» [92, s.58-59]. Müəllif halların ixtisarındakı üslubi pozğunluqlardan bəhs açarkən, doğru olaraq, bu qənaətə gəlir: «Bəzən ismin yiyəlik hal şəkildəsinin qəzetlərimizdə necə gəldi elə də ixtisar edirlər. Bu üsul heç vaxt səmərə vermir, əksinə, üslubu daha da ağırlaşdırır. Ismin yönlük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq hal şəkildələrinin təkrarını da cümlədə məhdudlaşdırmaq olar» [92, s.61].

Alınma isimlər. Məlumdur ki, alınmalar, əsasən, isimlər üzərində formalaşır. Elmi-texniki tərəqqinin inkişafı, yeni məfhumların yaranması dillərdə yeni isimlərin miqdarını artırır, lakin isimlər heç də həmişə etimon dillərdə malik olduqları struktur ilə sözalan dilə daxil olurlar, əksər hallarda, kalka zamanı etimon dildə olduğu kimi sözalan dilə keçirlər. Məsələn, pılesos bu söz mürəkkəb isimdir, «pılğ» və «sositğ» komponentlərindən ibarətdir. Başqa sözlə, mürəkkəb isimlərin rus dilinə xas olan yaranma yollarından biri kimi tərəflərin biri isim, digəri feldən ibarətdir. Bu isim dilimizə kalka olunduğu üçün öz formasını saxlamışdır: toz və soran.

Tədqiq etdiyimiz dövrün mətbuatının dilində alınma isimlərin sayı çox olduğundan onları bu şəkildə qruplaşdırırıq: 1. Siyasi adlar bildirən isimlər; 2. Mədəniyyət və incəsənətlə bağlı olan isimlər; 3. Hüquqi, dini və digər məfhumları ifadə edən isimlər.

Təhminə Yaqubova

Hər hansı siyasi quruluş dəyişdikdə həmin quruluşun tələbinə uyğun siyasi terminlərin mövcudluğu normaldır. Mətbuatın dilində həm müstəqilliyimizdən əvvəlki, həm də müstəqillik dövrünün siyasi terminləri çoxdur. İki siyasi formasiyanın daxilində yaranan 1990–2000-ci illər mətbuatı özündə hər iki formasiyanı ehtiva etdiyindən onun dilində alınma isimlərin sayının çoxluğunu təbii hesab etmək olar.

Məlumdur ki, Azərbaycan dili, əsasən iki mənbədən söz alır: 1. Etimon dillər ərəb, fars (birbaşa); 2. Etimon dillər rus və Avropa (vaxtilə vasitəli, indi birbaşa). Buna görə də bütün alınma nitq hissələrini mənşəyinə görə ərəb, fars və rus və Avropa alınmaları şəklində qruplaşdırmaq olar.

Alınma isimlərin növbəti qrupuna mədəniyyətlə bağlı məfhumları ifadə edən sözlər daxildir. Burada işlədilən «mədəniyyət» termini şərtidir. Belə ki, bu ad altında elm, mədəniyyət, incəsənət məfhumları öz əksini tapır. Millətlərin, xalqların mədəni inteqrasiyası bu tipli isimlərin müxtəlif dillərdən bir-birinə keçməsinə zəruriləşdirir və son dövr mətbuatının dilində belə isimlər çoxdur. Bu qrup isimlər həm ayrı-ayrı ölkələrin antik mədəniyyət abidələrinin adlarını (Ayaso-fiya, Esfendos, Efes və s.), həm də yeni yaranmış mədəniyyət, elm, incəsənət məfhumlarını (cazmen, şoumen, barmen və s.) ifadə edir.

Alınma isimlərin növbəti qrupuna hüquqi, dini və digər məfhumları ifadə edən sözlər daxildir. Hüquqi məfhumların əsasını siyasi və hüquqi sənədlərin adları təşkil edir. Mətbuatın dilində müqavilə, kommunike, saziş, cinayət, cəza, məhkəmə, ombudsman, ziyarət, Məkkə, Mədinə, Hacı, bəraət ki-mi isimlər fəaldır. Bu isimlərin bəziləri vaxtilə yalnız xalq danışığı səviyyəsində işləndiyi halda, indi mətbuat dilində də müşahidə olunur.

İctimai-siyasi quruluşun dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq həmin quruluşun hüquqi bazasının yaranması üçün məhz hüquq terminlərinə ehtiyac var. Bu baxımdan etimon dillərdən bu tipli sözlərin dilə gəlməsi təbiidir. Beləliklə, Sovet impe-

Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar

riyası dağıldıqdan, Azərbaycan həm Türkiyəyə, həm də Qərbə inteqrasiya etdikdən sonra tək hüquqi, siyasi, mədəni, dini deyil, həm də elm sahəsinə aid bir çox isimlər dilimizə daxil oldu.

Alınma əsas və köməkçi nitq hissələrinə dair çıxarılan nəticələr cədvəllərdə rəqəmlər və faizlərlə öz əksini tapmışdır. Bu nəticələrə 1990-2000-ci illər ərzində dərc olunan «Azərbaycan»(10 nömrə), «Xalq»(15 n.), «Respublika» (10 n.), «Yeni Azərbaycan» (10 n.), »Səs» (14 n.), «İki sahil» (12 n.), «Musavat» (10 n.), «Ekspress» (12 n.), «Azadlıq» (10 n.), «Hürriyyət» (10 n.), «Şərq» (10 n.), «Çempion» (10 n.), «Futbol» (12 n.), «Olimpiya dünyası» (12 n.), «İdman» (10 n.), «Çağ» (10 n.), «Ayna» (10 n.), «Təzadlar» (12 n.), «Müxalifət», (10 n.), «525-ci qəzet» (10 n.), «Qəbəl» (10 n.) qəzetlərinin oxunuşundan sonra gəlinib.

Azərbaycan dilində alınma isimlərin miqdarı və mövqeyi bu şəkildədir:

Sözlərin cəmi	Alınma isimlərin cəmi (rəqəmlə)	Alınma isimlərin cəmi (faizlə)
6190	697	81,8075

Bu hesablama onu göstərir ki, isim nitq hissələri içərisində dilin ən çox aldığı nitq hissəsidir.

Sifətlərin işlənilməsi. Mətbuatın dilində heç bir nitq hissəsi mənasız, boş yerə işlənmir, hər bir nitq hissəsinin özünəməxsus, potensial vəzifələri mövcuddur. Bunu nəzərə alan C.Məmmədov sifətin vəzifələrini aşağıdakı kimi qruplaşdırır:

1. Haqqında danışılan əşyanın əlamətini bildirir;
2. Sifətlə haqqında danışılan adamın portreti cızılır;
3. Sifətlər əşyanın keyfiyyətini, xarakterini dəqiqləşdirir;
4. Sifətlə dildə emosionallıq, axıcılıq yaradılır [92, s.62-63].

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində əsli sifətlər əksərən dilimizin doğma faktlarıdır. Alınma sifətlər isə həm ərəb, fars,

Təhminə Yaqubova

həm də rus və Avropa dillərindən gəlmiş, əksəriyyəti də düzəltmədir. Lakin alınma sifətlər əsl sifətlər kimi aktiv dərəcə kateqoriyasına malik deyillər, başqa sözlə desək, onlar dərəcə kateqoriyasında morfoloji yolla iştirak edə bilmir, leksik yolla isə zəif dərəcələnilirlər. Mətbuatın dilində iv, vi, al şəkilçilərinin vasitəsilə düzələn sifətlər fəaldır: dairəvi, aktual, nominativ, preventiv (siyasət); Ümumiyyətlə, alınma sifətlər dilin lüğət tərkibində mühüm rol oynayırlar.

Sözlərin cəmi	Alınma sifətlərin cəmi (rəqəmlə)	Alınma sifətlərin cəmi (faizlə)
6190	93	10,9154

Sayların işlənilməsi. Bəllidir ki, Azərbaycan dili onluq say sisteminə əsaslanır. Y.M.Seyidov mürəkkəb sayların olmadığını elmi əsaslarla sübut edir: «İki və daha artıq lüğəvi mənalı sözün (sayın) məna və qrammatik cəhətdən əlaqələnməyə yaratdığı ifadələrin morfoloji kateqoriya kimi saylara daxil edilməsi, leksik vahidlərlə yanaşı qoyulması səhvdir. Onlar söz birləşmələridir və bu sintaktik vahidin bütün tələblərinə cavab verir» [117, s.95].

Alim mürəkkəb sayları doğru olaraq «say birləşmələri» termini ilə əvəz edir. [117, s.95] Müəllif «dəmir qapı» ilə «iyirmi səkkiz»in eyni qrammatik məzmun daşdığını söyləyir. Doğrudan da, mürəkkəb saylar mürəkkəb sözün kriteriyalarına cavab vermir. Belə ki, mürəkkəb sözü formalaşdıran əsas xüsusyyətlərdən biri onların bir vurğu altında deyilməsidir. «İyirmi səkkiz», «min səkkiz yüz əlli altı» bir-birindən ayrı yazılan komponentlərdir, onlar heç zaman bir vurğu altında de-yilə bilməz.

Azərbaycan dilində alınma saylar azdır. Mətbuatın dilində alınma sayların miqdarına və faizinə diqqət yetirək.

Sözlərin cəmi	Alınma sayların cəmi (rəqəmlə)	Alınma sayların cəmi (faizlə)
6190	3	0,4694

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində alınma sayların miqdarı az, mövqeyi isə passivdir.

Mətbuatın dilində bir nitq hissəsi kimi əvəzlik yoxdur çünki, o hansı nitq hissəsini əvəz edirsə, özünü həmin nitq hissəsi kimi aparır. Azərbaycan dilində əvəzliyin mövqeyi adlar-la eyniyyət təşkil edir.

Sözlərin cəmi	Alınma əvəzlilərin cəmi (rəqəmlə)	Alınma əvəzlilərin cəmi (faizlə)
6190	0	0

Fellərin işlənməsi. Mətbuatın dilində felin xəbərlik kateqoriyasından başlamış növ və şəkilçilərinə qədər hamısı mövcuddur və onların hər biri publisistikada emosionallığın, ekspressivliyin, fikrin inandırıcılığının artmasına, sintaktik konstruksiyaların predikativliyinin qüvvətləndirilməsinə xidmət edir. Lakin son dövrdə felin qrammatik kateqoriyasının üs-lubi semantikasına Türkiyə türkcəsinin mənfəi təsiri hiss olunur. Məsələn, Azərbaycan dilinin qrammatik normalarının tələbinə uyğun olaraq feli bağlamadan sonra tabesizlik bağla-yıcısı işlənilir, burada sintaqm vəzifəsini vergül icra edir, lakin mətbuatda Azərbaycan dilinin qrammatik normalarına uyğun gəlməyən formatlara tez-tez təsadüf olunur. Onu da qeyd etmək ki, feli bağlamadan sonra bağlayıcının işlənməsi faktına yalnız «ib» şəkilçisi ilə yaranan feli bağlamalarda rast gəlinir ki, bu da məntiqsizlikdir. “Görüşümüzün gedişat ardıcılığını seçib də gerçəkləşdirmək hüququnu sizə həvalə edirəm” («Müsavət» qəzeti, 13.VI.92) Feli bağlamadan sonra bağlayıcının işlənməsi semantikaya ciddi təsir etməsə də, üslubun rəvanlığına mənfəi təsir göstərir. Bu gün Türkiyə türkcəsinin özündə belə bu for-matdan uzaqlaşma prosesi gedir. “Xəcalət çəkib də diləkçələrini tez bir zamanda həll etməyə çalışır.” («Hürriyyət» qəzeti, 15.VI.95).

Mətbuatın dili ədəbi dilin normaları əsasında forma-laşmış dildir. Burada ədəbi dilin normalarından kənara çıxan, onun prinsiplərini pozan faktlardan qorunmaq lazımdır çünki, məhz bu cür antidiil siyasəti yeridilərkən o, erroziyaya uğrayır. 1969-cu ildə Azərbaycan prezidenti H.Əliyev Kommunist Partiyasına birinci katib təyin olunanda bütün sessiyalar, kon-franslar, iclaslar rus dilində aparılırdı. Həmin dövrdə ADU-da H.Əliyevlə ziyalıların görüşündə H.Əliyev gözlənilmədən Azərbaycan dilində danışdı. Sovet imperiyasının təbliğat maşını-nın saat mexanizmi kimi işlədiyi bir dövrdə belə etmək üçün böyük cəsarət lazım idi. H.Əliyev bununla milləti özünüdərkə çağırır, oyanışa səsləyirdi.

Mətbuatın dilində felin növlərinin və zamanlarının üslubi semantikasından da düzgün istifadə edilmir. Məsələn, “Ad-larını müxalifət qoyanlar 1992-ci ildə Azərbaycan dilini az qala dövlət dili kimi ləğv etmişlər. («525-ci qəzet», 16.IV.96) Burada nəqli keçmişin semantikasi üslubi baxımdan doğru deyil. Variantımız belədir- ləğv etmişdilər;

Vergilər Nazirliyi...sənəd layihəsini yekunlaşmaq üzrə-dir («Ekspress» qəzeti, 20.IX.01) Cümlədə fel icbar növdə ve-rilməli olduğu halda, məlum növdə işlənilib-yekunlaşdırmaq üzrədir.

Təhminə Yaqubova

Bütövlükdə felin özünə gəlincə isə Türkiyə türkcəsinin təsiri ilə dilimizə bir sıra lüzumsuz fellərin gətirilməsi müşahidə olunur, halbuki Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində bu gətirilmə fellərdən həm üslubi-semantik, həm də leksik-qram-matik cəhətdən daha uğurlu, ədəbi dil normalarına uyğun mor-foloji vahidlər vardır. Adlar hər hansı yeni məfhumu ifadə et-mək üçün alındığından dilin fel almağa ehtiyacı yoxdur çünki, bunun üçün gərək yeni hərəkət yaransın və bu hərəkəti ifadə edən yeni məfhum ortaya çıxsın. Təsadüfi deyildir ki, 1300 il bundan əvvəl «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində müşahidə et-diyimiz fellər günümüzdə də öz dinamik inkişafını qoruyub saxlayır, gücləndirir: “Xanlar xanı xan Bayındır yildə bir kərrə toy edib, oğuz bəglərin qonaqlardı.” “[74, s.34] “Qam gən oğlu xan Bayındır yerindən turmuşdı. Qara yerin üstünə ağban evin dikdirmişdi.” “[74, s.52] Nümunələrdəki fellər, sadəcə olaraq, 1300 il bundan əvvəlki fonetik strukturunu dəyişmişdir.

1300 il bundan əvvəl	Müasir dövr
edib	edib (eyni)
qonaqlardı	qonaq edərdi
turmuşdı	durmuşdu
dikdirmişdi	tikdirmişdi

Göründüyü kimi, «qonaq etmək» frazeoloji birləşməsi ilə «qonaqlamaq» feli arasında yalnız struktur fərqi var. Bu dinamizm onu deməyə əsas verir ki, mətbuatın dilindəki lü-zumsuz fellərin Azərbaycan dilində qalmasına heç bir əsas yoxdur. Bu fellər savadsızlığın, biganəliyin, milli vətənpərvərlik hissinin olmamasının nəticəsi kimi dilimizə gətirilib. Vaxtilə Çin filosofu Konfutsi deyirdi: «Dağıtmaq üçün o qədər də çox enerji lazım deyil, ən böyük enerji quruculuq üçündür» [182, s.201] Etnoslara sosiopolitik vəziyyətinə aid olan bu nəzəriyyəni dilə də şamil etmək mümkündür. Ədəbi dil normalarına zidd olan hər hansı strukturu, vahidi dilə gətirmək böyük enerji tələb etmir, lakin dilimizin paklığı uğrunda apardığımız mübarizə, hətta qurbanlar bahasına başa gəlir.

Bəzən sintaktik konstruksiyaların tərkibində Türkiyə türkcəsindən gəlmiş fellər nə etimon, nə də sözalın dildəki semantikasi ilə işlənir. Onlara elə mənalar verilir ki, bunlar dil daşıyıcıları tərəfindən tam anlaşılır. Axı insanlar qəzetləri lüğətlərin vasitəsilə mütaliə etməməlidirlər. Fel elə bir nitq hissəsidir ki, onu aid olduğu semantikada işlətmədikdə bütün sintaktik konstruksiyamı semantik erroziyaya uğradır çünki, felin sintaktik vəzifəsi xəbərdir. Bu mənada mətbuatın dilində fellərin işlənmə mövqeyi qənaətbəxş deyil. Bir çox hallarda fel xəbər şəkilçisi qəbul etməli olduğu təqdirdə, zaman şəkil-çisi ilə işlədilir: “Qoyulmuş investisiya öz bəhrəsini verəcək-di.” («25-ci qəzet»,

Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar

16.VIII.01) Dil elə bir mexanizmdir ki, burada ən adi bir səsin də inkaredilməz mövqeyi vardır.

“İzninizlə mülahizələrinizin bu hissəsini toparlayım” («Azadlıq» qəzeti, 19-21.VI.99) «Toparlamaq» feli dilin bütün yaruslarında mənimsənilmiş, az qala öz doğma faktı kimi vətəndaşlıq hüququ qazanmış ərəb mənşəli «ümumiləşdir-mək» felini dildən sıxışdırmaq məqsədilə işlədilib. Lakin dilimizin paklığı uğrunda mübarizəni Türkiyə türkcəsinin he-sabına yox, dilin daxili resurslarından istifadə yolu ilə aparmaq lazımdır. Tədqiq etdiyimiz dövrün mətbuatının dilində «açıqla-maq», «anlaşılmaq», «anlaşmaq», «düzənləmək», «suçlamaq», «yaşanmaq», «bəyanlamaq», «zorunda qalmaq», «zorunda ol-maq», «zorundadır», «qatılmaq», «bəlirlənmək», «dartışmaq», «qapadmaq», «sonuclanmaq», «yasaqlanmaq», «bulunmaq» kimi fellərə tez-tez rast gəlinir.

Beləliklə, Azərbaycan dilində alınma fellərin miqdarına və mövqeyinə nəzər salaq.

Sözlərin cəmi	Alınma fellərin cəmi (rəqəmlə)	Alınma fellərin cəmi (faizlə)
6190	0	0

Bu hesablama onu göstərir ki, fel dəyişkənliyi sevməyən əsas nitq hissəsidir və yuxarıda göstərilən türk dilinə məxsus fellər Azərbaycan dilinə məcburi şəkildə gətirilmişdir.

Zərflərin işlənilməsi. Zərf digər nitq hissələrinə nisbətən daha sonralar yaranmışdır. Belə ki, hər hansı əşyanı adlan-dırmaq, onun əlamətini, miqdarını müəyyənləşdirmək vacib idi. İnsan şüuru kamilləşdikcə hərəkətin əlamətinin də olması-nı dərk edərək onları adlandırmağa çalışmışdır.

Mətbuatın dilindəki alınma zərflər kökü etibarilə alın-madır. Alınma zərflərin bir qismi isə morfoloji vahid kimi alın-mamışdır. Məsələn, sürət ərəb mənşəli isimdir, sürətlə eyni mənşədən olan zərf. Apardığımız hesablamalara əsasən Azər-baycan dilində alınma zərfin miqdarını müəyyənləşdirək:

Sözlərin cəmi	Alınma zərflərin cəmi (rəqəmlə)	Alınma zərflərin cəmi (faizlə)
6190	15	1, 7605

Beləliklə, müstəqil zərflər (irəli, geri, aşağı, yuxarı) di-limizin doğma faktlarıdır, morfemlərlə yarananların isə kökü alınmadır.

B. Alınma köməkçi nitq hissələri.

Məlum olduğu kimi, dil yalnız məfhumları bildirən lek-sik vahidləri almır, həmçinin, qrammatik kateqoriyaları zənginləşdirmək üçün etimon dillərdən qoşma, ədat, bağlayıcı və modal sözlər də alır.

Təhminə Yaqubova

Qoşmalar işlənməsi. M.Hüseynzadə qoşmaların inki-şaf yolunu izah edərkən bu qənaətə gəlmişdir ki, «Qoşmalar mənşə etibarilə əsas nitq hissələrindən (əsas söz köklərindən) əmələ gələrək müstəqil mənalı sözlərdən müstəqil mənası ol-mayan şəkilçiyə doğru inkişaf prosesi keçirir» [63, s.218] De-məli, bütün qoşmalar tarixən bu və ya digər şəkildə məfhum ifadə etmiş, zaman keçdikcə tədricən mövqelərini itirmişlər. Mətbuatın dilində qoşmalı birləşmələr çoxdur və onları C.Məmmədov belə səciyyələndirir: «Mətbuat dili öz dəqiqliyi ilə səciyyələnir. Qoşmalı birləşmələrin isə məna dəqiqliyi əl-də edilməsində böyük rolu vardır. Məlumdur ki, eyni hal şə-kilçisi bir neçə mənada işlənə bilər. Qoşmalar isə yalnız bir, dəqiq mənada işlənə bilər» [92, s.84].

Mətbuatın dilində digər nitq hissələri kimi qoşmaların da üslubi-semantik məziyyətlərindən, bəzən, düzgün istifadə edilmir. Məsələn, “Türkiyənin təklif etdiyi indiki tariflər qa-larsa isə bir milyard dollar ziyan dəyəcək.” («Azadlıq» qəzeti, 28-30. XI. 98) Cümlədə fel şərt şəklində olduğundan isə qoş-ması ilə eyni intervalda işlənə bilməz çünki, sa² şərt şəkli isə qoşmasından yaranmışdır.

“Nə haqqındasa yazılıbsa, nə isə saxlanılıbsa, onlar tarixin bərpası üçün bazis olur.” («Azərbaycan» qəzeti, 29.XII. 01) Cümlədə sa² qoşmasının iki dəfə verilməsi üslubun rəvan-lığına xələl gətirir. Eyni səhv cümlənin ikinci tərəfində də tək-rarlanmışdır. Köməkçi nitq hissələrinin leksik mənası olmadı-ğından bütün üslublarda onlardan yaxın intervallarda az isti-fadə etmək lazımdır. Cümlənin düzgün variantı belədir: Nə haqqında yazılıbsa, nə saxlanılıbsa, onlar tarixin bərpası üçün bazis olur.

“Əlinə imkan düşən tək təcili olaraq Dağlıq Qarabağ-dakı məscidləri dağıdacaq.” («Ekspress» qəzeti, 20.IX.01); “Əvvəlki toplantılar tək heç bir nəticə əldə olunmadan başa çatıb.” («Təzadlar» qəzeti, 21. IV.00) Hər iki misalda «təki» qoşması üslubu ağırlaşdırır. «Təki» sözü arzu bildirən «kaş ki», «kaş» sözlərinin sinonimidir, onu qoşma kimi işlətmək doğru deyil. Düzgün variant belədir: Əlinə imkan düşən kimi təcili olaraq Dağlıq Qarabağdakı məscidləri dağıdacaq.

Mətbuatın dilində Azərbaycan dilinin qrammatikasına uyğun olmayan «bahəm» və «dolayı» qoşmalarına çox təsadüf olunur. Məsələn, “Bununla bahəm, Ərəbistan sahillərindəki gəmilər tam hazırlıq durumuna gətirilib.” («Ekspress» qəzeti, 25. IX.01). «Bahəm» qoşması fars və ərəb mənşəli ön şəkil-çinin birləşməsindən yaranmışdır. Azərbaycan dilində bu qoşmanın ekvivalenti olan «yanası», «birgə» sözləri mövcud olduğundan «bahəm» qoşmasının işlənməsinə lüzum yoxdur.

“Yaponiya da Pakistana ABŞ-a yardım etməsindən do-layı İslamabada qarşı tətbiq etdiyi sanksiyaları götürmək niy-yətində olduğunu bəyan edir.” («Ekspress» qəzeti, 25.IX.01) Dilimizdə «dolayı» sözü əsas nitq hissəsidir: “Dolayı yollarla yığıdığı dollarları səxavətlə xərcləyir.” («Yeni Azərbaycan» qə-zeti, 20.VI.02) Cümlədəki «dolayı»

Azərbaycan mətbuat dilində alınmalar

sifətdir, mənası «qanun-suz», «düzgün olmayan» deməkdir. «Dolay» sözünün türk dilində bir nitq hissəsi, Azərbaycan dilində başqa bir nitq hissəsi olması təbiidir çünki, bu dillər eyni ailəyə mənsubdurlar. Eyni ailəyə aid dillər arasında «dilarası omonimiya» faktının güclü olması normaldır. Bu baxımdan müəlliflər sözləri işlədərkən ehtiyatlı olmalıdırlar.

Mətbuatın dilində alınma qoşmaların miqdarı belədir:

Sözlərin cəmi	Alınma qoşmaların cəmi (rəqəmlə)	Alınma qoşmaların cəmi (faizlə)
6190	13	1,5258

Bağlayıcıların işlənməsi. Dil üslubi rəngarəngliyə nail olmaq məqsədilə ayrı-ayrı qrammatik normaları etimon dil-lərdən alır. Bu baxımdan mətbuatın dilində alınma bağlayıcılar fəaldır, lakin mətbuatda bağlayıcıların da üslubi məqamlarından düzgün istifadə olunmur. Belə ki, ən səciyyəvi səhv onların yerli-yersiz işlədilməsidir. “Avropaya qatılmazdan əvvəl və ya bu proseslə paralel olaraq özümüzü dərk etməli, özü-müzü təsdiq etməliyik” («Azərbaycan» qəzeti, 29.XII.01) Cümlədə bölüşdürmə və iştirak bağlayıcıları olmasaydı belə semantikaya xələl gəlməzdi.

Mətbuatın dilində alınma bağlayıcıların miqdarı belədir:

Sözlərin cəmi	Alınma bağlayıcıların cəmi (rəqəmlə)	Alınma bağlayıcıların cəmi (faizlə)
6190	20	2,3474

Ədatların işlənməsi. Mətbuatın dilində ədatların möv-qeyinin zəifliyini publisistikada emosionallığın, ekspressivliyin artırılmasındakı rolunun azlığı ilə izah etmək olar. Ədatın üs-lubi məqamları da mətbuatda qənaətbəxş səviyyədə deyil. Son dövrlərdə «qayət» ədatı mətbuatda tez-tez işlənir ki, bu da əksər hallarda, həmin ədatın mənsub olduğu semantikadan tam kənara çıxır. Məsələn, “Belə olan təqdirdə ABŞ-ın bəyan etdiyi «terrorizmlə mübarizə» məqamı qayət konkretləşir” («168 saat» qəzeti, 23.IX.00).

Mətbuatın dilində alınma ədatların mövqeyi belədir:

Sözlərin cəmi	Alınma ədatların cəmi (rəqəmlə)	Alınma ədatların cəmi (faizlə)
6190	1	0,1173

Modal sözlərin işlənməsi. Fikrin mənbəyini bildir-mək, müəyyən

Təhminə Yaqubova

nəticəyə gəlmək, fikri yekunlaşdırmaq, aydınlaşdırmaq üçün modal sözlərin mətbuatın dilində işlədilməsi vacibdir. Onlar həm də monosemantik olduqlarından fikrə xü-susi məna verirlər.

Rus və Avropa dillərinin qrammatik strukturu şərq dillərinin qrammatikası ilə uyğun gəlmədiyindən dilimizdə rus və Avropa mənşəli alınma köməkçi nitq hissəsi yoxdur. Digər tərəfdən, köməkçi nitq hissələri qrammatik səciyyə dəşidicilərindən ərəb, fars dillərindən alınır. Mətbuatın dilində ərəb, fars mənşəli modal sözlər fəaldır. Qəzetlərin dilində «təbiri-caiz» kimi həm üslubi, həm də orfoepik baxımdan anormal olan arxaik modal sözə də rast gəlinir: “Mədəniyyət və incə-sənət dövlətə həm maddi, həm mənəvi, təbiri-caizsə, gəlir gətirəcək” («Azadlıq» qəzeti, 19-21.VI.99)

Publisistikada fikrin mənbəyini bildirmək üçün semantik cəhətdən daha anlaşılıqlı olan mənəcə, sənəcə, bizcə, bizə görə, fikrimizcə modal sözlərinin işlənməsi məqsədyönlüdür. Bə-zən mürəkkəb komponentli modal sözlərə də rast gəlinir ki, bunlar özləri bütöv bir sintaktik konstruksiya olduqları üçün alınmırlar. «Mənə elə gəlir ki» modal sözü bu qəbildəndir. Modal sözlərin üslubi semantikasından başqa orfoqrafiya prinsiplərinə də mətbuatın dilində riayət olunmur ki, bu da qeyri-peşəkarlıqla bağlıdır: “Hazırda da ailəsi ilə bu kənddə yaşa-yır” («525-ci qəzet», 17.II.97) «Hazırda» modallıq ifadə edən elə sözdür ki, onun heç bir köməkçi vasitəyə ehtiyacı yoxdur. Zaman, hal, şərait situasiyası ifadə etdiyi üçün daşlaşmış şəkil-də, heç bir komponentinə ayrılmadan fəaliyyət göstərir. Cüm-lədə «hazırda» modal sözünün bağlayıcı ilə işlənməsi modal sözün üslubi prinsiplərini pozur, oxunaqlığı ağırlaşdırır. Va-riantımız: hazırda ailəsi ilə...

“Hazırkı aparılan aqrotexniki tədbirlər onu göstərir ki, kartof-bostan bitkilərinin məhsulu da keçən illərdən xeyli çox olacaqdır.” («Azadlıq» qəzeti 25.VI.98) «Aparılan» feli sifəti-nin qarşısında «hazırkı» sözünü işlətmək doğru deyil çünki, onların hər ikisi təyinedicilik funksiyası daşıyır. Üslubiyyət iki eyni qrammatik situasiyanı əhatə edən formaları yaxın intervalda qəbul etməz çünki, üslubun rəvanlığı pozulur. Variantımız: hazırda aparılan...

Mətbuatın dilində alınma modal sözlərin miqdarına və mövqeyinə nəzər salaq:

Sözlərin cəmi	Alınma modal sözlərin cəmi (rəqəmlə)	Alınma modal sözlərin cəmi (faizlə)
6190	6	0,7042

Qrammatika kitablarında xüsusi nitq hissəsi kimi səciy-yələndirilən nidalar, miməmlər, təqlidi sözlər söz strukturuna malik olmadıqlarından dillərin onları almasından bəhs açmağa lüzum yoxdur. Ah, uf, tak, tarak kimi hissəciklər bütün dillər üçün eyni mahiyyət kəsb edirlər.

Alınmaların digər qrupunu sintaktik alınmalar təşkil edir. Təbii ki, mətbuat dili də söz birləşmələri və cümlələrdən qurulmuşdur. Ə.Bağirov

«Ədəbi dilin üslubları haqqında» əsərin-də sintaksisin üslubi-semantik səciyyəsinə belə qiymətləndirir: «Mətbuat dilinin ifadə imkanları və ifadə vasitələri sırasında sintaktik imkan və vasitələr xüsusi yer tutur. Söz birləşmələri, sadə cümlədə sözlərin sırası, cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri və digər bu kimi sintaktik kateqoriyalar ümumən ədəbi dildə fikrin daha geniş miqyasda ifadə edilməsinə çox böyük xidmət etmiş olur.» [26, s.17] Y.A.Belçikovun da bu problemlə bağlı mülahizələri maraqlıdır: «...Ədəbi əsərin «parçası» təkcə söz materialından deyil, habelə onun qram-matik quruluşundan, müəllifin ifadə tərzinə ideya-estetik baxımından, janrın təbiətindən yaranır.» [136, s.18]

Rus dilçiliyinin nəzəri əsaslarının yaradıcılarından biri V.V.Vinoqradov sintaksis məsələlərinə münasibət bildirərkən belə bir nəzəriyyə irəli sürür: «Dil və təfəkkürün sıx bağlılığı sintaksis sferasında daha aydın və əyani şəkildə üzə çıxır.» [147, s.36]

Sintaktik alınmalar dedikdə hər hansı sintaktik bütövün, mətnin, konstruksiyanın deyil, kiçik sintaktik vahidlərin alınması nəzərdə tutulur. Mətbuatın dilində ən çox rast gəlinən alınma sintaktik vahidlər izafətlər, bir və ikinci növ təyini söz birləşmələri şəklində formalaşmış birləşmələrdir. Bunların təhlilinə keçməzdən əvvəl, ilk növbədə, söz birləşmələrinin cümlədən fərqi və onların mətbuat dilindəki rolunu aydınlaşdırmaq. Y.Seyidov bu barədə yazır: «Söz birləşməsi də, cümlə də dilçilikdə eyni sahəyə sintaksisə daxil olub eyni qaydalar əsasında qurulsun da, söz birləşmələri ilə cümlə arasında əsaslı fərqlər mövcuddur.» [116, s.57] «Mətbuat üslubunda II növ təyini söz birləşmələrinin işlədilməsi müasir dövrdə geniş yayılmışdır. Qəzetlərdə sərlövhənin üçüncü növ təyini söz birləşməsi ilə ifadəsi genişləndirilmişdir.» [92, s.89-90] Müasir mətbuatın dilində işlənən sintaktik vahidlər ən çox fars mənşəli izafətlərdən ibarətdir, lakin bu izafətlər klassik ədəbiyyatda işlənən mürəkkəb komponentli, çətin anlaşılan birləşmələr deyil. Bir çox izafət tərkiblərində bütün komponentlər öz ilkin semantikasını itirmişdir: «Onun siyasi dəst-xətti məlum oldu. («Yeni Azərbaycan» qəzeti, 18.VI.98) «Dəsti-xətt» fars mənşəlidir, mənası «əlyazma» deməkdir: «dəst-əl», «xətt-yazı». Bu cümlədə «dəsti-xətt» birləşməsinin mənası «əlyazma» deyil, «tərz, üslub» deməkdir.

Son dövr mətbuatının dilində bəzən arxaik izafətlərə də rast gəlinir: «Elə bir «Şur» çalaram ki, onu məndən başqa bir bəndeyi-bəşər çala bilməz.» («Ekspress» qəzeti, 25.IX.01.) Belə misallara «kürreyi-ərz», «təbiri-caiz», «hakimi-mütləq» və s. ifadələri əlavə etmək olar: «1519-cu ilin bu günündə ilk kürreyi-ərz səyahəti başlayıb» («Ekspress», 20.IX.01.); «Mə-dəniyyət və incəsənət dövlətə həm maddi, həm mənəvi, tə-biri-caizsə, gəlir gətirəcək» («Azadlıq» qəzeti, 19-21.VI.99); «O dövəmdə Hindistanda hakimi-mütləq olan Britaniya imperiyası...» («Ekspress» qəzeti, 25.IX.01.). Publisistikada bu tipli birləşmələrin işlənməsi doğru deyil.

Təhminə Yaqubova

Sintaktik alınmaların əsasını I və II növ təyini söz birləşmələri təşkil edir: “Bu il keçirilən monotamaşalar festiva-lında on səkkiz əsər nümayiş etdirilir.” («Ekspress» qəzeti, 03. VI. 02.); “Eks-prezident Ə.Elçibəy yaxınları tərəfindən şəhid-lər xiyabanında yad edildi.” («Azadlıq» qəzeti, 24.VI.01); “Su-per marketin qarşısında qətl hadisəsi baş vermişdir”(«Ədalət» qəzeti, 15. IV.00). I növ təyini söz birləşmələri qrammatik strukturuna görə daha çox sabitdir.

Mətbuatın dili alınma II növ təyini söz birləşmələri ilə də zəngindir: “Türkiyə Braziliya ilə revanş matçına çıxır” («Futbol» qəzeti, 20. VI.02). «Revanş matçı» II növ təyini söz birləşməsinin hər iki tərəfi Avropa mənşəli alınmadır; “Həmin gün ATƏT-in icraçı sədrinin şəxsi nümayəndəsinin səhra köməkçiləri Tərtər rayonunda yerləşdirilmiş hərbi hissənin nümayəndələri ilə fikir mübadiləsi aparmışlar” («Respublika» qəzeti, 6.V. 00). İxtisarin açılışı II növ təyini söz birləşməsidir və bütün komponentləri müxtəlif mənşəli alınmalardır: Av-ropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatı; “Teatr kulislərində «Aydın» əsərinin premyerası haqqında qızgın müba-hisələr gedirdi” («Ədəbiyyat» qəzeti, 11.VII.01); “Tədbirdə çıxış edən ASK prezidenti Ə.Məmmədov öz növbəsində hü-quq-mühafizə orqanları qarşısında bir sıra mühüm məsələlər qaldırdı” («Ekspress» qəzeti, 25.IX.01).

Leksik alınmalar kimi sintaktik alınmalar da dilə müntə-zəm olaraq daxil olur, lakin son zamanlar dil ərəb, fars mənşəli izafətlərə nisbətən Avropa əsilli və termin səciyyəli vahidlərə daha çox meyl edir. Beləliklə, 1990-2000-ci illər mətbuatının dilində alınmalar və alınma sözlər məsələsini yekunlaşdıraraq bu qənaətə gəlirik ki, heç bir dil tam saf lüğət fonduna malik deyil, alınmalarsız keçinmək qeyri-mümkündür, lakin bu sahə-də də mətbuatın dilində xeyli problemlər mövcuddur. Belə ki, qəzetlərin dilində külli miqdarda məcburi alınmalar vardır ki, onlar da dilin lüğət tərkibinə mənfi təsir göstərir. Eyni za-manda alınma sözlərin üslubi semantikasından mükəmməl is-tifadə olunmaması, ayrı-ayrı sözlərin mənalarının düzgün verilməməsi, morfemlərin leksemlərlə düzgün qrammatik əla-qəyə girməməsi və s. dilimizin başlıca problemlərindəndir. Bu problemləri həll etmək üçün Azərbaycanda potensial kadrlar var, sadəcə olaraq, onların qüvvələrini səfərbər etmək və düz-gün istiqamətə yönəltmək lazımdır.

3.2. Alınma sözlərin ədəbi dil normalarına uyğun işlədilməsi

Hər bir dil öz leksik tərkibini alınma sözlərin hesabına zənginləşdirməklə yanaşı, aldığı bu leksik vahidləri öz normalarına uyğunlaşdırır. Bu proses müxtəlif dillərdə müxtəlif formalarda gedir. Müasir dövrümüzdə Azərbaycan dilində

alınma sözlərin ədəbi dil normalarına uyğunlaşdırılması prosesi qə-naətbəxş deyil. Bu mənada alınma sözlərin Azərbaycan ədəbi dil normalarına uyğunlaşması prosesini 1990-2000-ci illərdə çıxan mətbuatın dilində izləmişik və qarşımıza çıxan səhvləri aşağıdakı qaydada qruplaşdırmışıq:

1. Türkiyə türkcəsinin təsiri ilə, lazım gəldi-gəlmədi, qəzetlərin dilinin türk dilinə məxsus sözlərlə doldurulması;
2. Qəzetlərin dilində qondarma sözlərdən istifadə olunması;
3. Etimon dildə tamamilə başqa semantik səciyyə daşıyan, Azərbaycan dilində tamam başqa mənada işlədilən sözlərin qəzet dilində verilməsi;
4. Qəzet dilinə rusizmlərin gətirilməsi.

Mətbuatda dil problemi bugünün problemi deyildir. Azərbaycan dilçiliyində bu məsələ XX əsrin 40-cı illərindən sonra öyrənilməyə başlanılmışdır. Bu sahədə qiymətli əsərlərdən biri kimi Ə.Orucovun 1947-ci ildə müdafiə etdiyi «Əkinçinin dili» adlı namizədlilik dissertasiyasını göstərmək olar. Ə.Orucov «Əkinçi»nin dilinə qəzet dili kimi yanaşmır, o, «Əkinçinin dili» dedikdə orada yazı çap etdirmiş şəxslərin dilini toplu halında nəzərdə tuturdu: «Əkinçi»nin dili dedikdə, ilk növbədə, onun müəssisi və əsas mühərriri olan Zərdabinin və sonra onunla əməkdaşlıq etmiş digər mühərrirlərin, demək «Əkinçi» qəzetində dərc olunmuş əsas yazıların dilini nəzərdə tuturuq» [112, s.2].

T.Hacıyev isə «Əkinçi»nin dil və üslubuna toxunarkən onu yaradan amilləri belə səciyyələndirir: «Əkinçi» dilinin xəlqilik və səlislilik normativinin belə yüksək səviyyəsi onun məhz Mirzə Fətəlinin nəsr dili zəminində meydana gəlməsi ilə bağlıdır; bu dilin inkişaf xətti belədir: Q.Zakirin mənzum hekayələrinin dili – M.F.Axundovun nəsr dili – «Əkinçi»nin publisist dili» [52, s.158].

Mətbuat üslubunun publisist üslub olduğunu nəzərə alıb qeyd etməyi lazım bilir ki, «Əkinçi»yə qədər Azərbaycan dilinin tam mükəmməl publisist üslubu olmadığı üçün Zərdabinin «Əkinçi»ni yaratması təkə ilk addım kimi xarakterizə edilməməli, publisistikanın yaranmasına doğru ilk addım ola-

raq böyük tarixi hadisə kimi səciyyələndirilməlidir. T.Hacıyev publisistik üslubun yaranmasını belə təsvir edir: «Azərbaycan ədəbi dili tarixində publisist üslub bilavasitə XIX əsrin yarıdıcılığıdır, özü də əsrin məhz son rübünün məhsuludur. Bu üslub dərhal xəlqi, həm də mükəmməl, cilalı dili ilə Azərbaycan ədəbi dilinin normaca səlisləşməsinə və başqa mühüm cəhətə kütləviləşməsinə, yayılmasına şərait yaratdı» [52, s.158]. Biz «Əkinçi»dən günümüzün mükəmməl publisistikasını tələb edə bilmərik. Başqa sözlə desək, «Əkinçi»nin üslubu da hələ tam şəkildə publisistik üslub deyildi. Ə.Orucov haqlı olaraq yazırdı: «Əkinçi»yə qədər bizdə ənənəvi publisistik dil olmamışdır... bu dili, ədəbi dilimizin XVIII əsrdən tutmuş XIX əsrin ortalarına qədər keçirmiş olduğu inkişaf mərhələləri, bu dövr ərzində ədəbi dilimizin həyatında baş vermiş dəyişikliklər və irəliləyişlər hazırlamışdı» [112, s.3-4]. Müəllif Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında üç mənbənin mühüm rolunu göstərir: «Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında üç mənbə əsas rol oynamışdır: ilk dövrlərdə ərəb və fars dili ünsürləri; XVIII əsrdən başlayaraq dilimizin xalq dilinə yaxınlaşmaq təmayülü, ədəbi dilə canlı xalq dilindən axın halında sözlər keçməsi (xüsusən XIX əsrin əvvəlindən) və nəhayət, yeni bir amil olaraq, dilimizə rus və Avropa dil ünsürlərinin keçməyə başlaması (yenə XIX əsrin əvvəlindən)» [112, s.5].

Bu mənbələr Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında nə qədər mühüm rol oynasalar da, hər halda ərəb, fars mənbələri ədəbi dilin formalaşmasına daha çox təsir göstərməkdə idi. Lakin dilimizin üslub məsələsi yeni tədqiq sahəsi olduğundan, T.Hacıyevin dediyi kimi, «dilin son üslubu»nun [52, s.160] öyrənilməsinə dair sanballı əsər yazılmamışdır. Ədəbi dilimizin inkişafındakı göstərilən üç mənbə «Əkinçi»nin dilində tam mükəmməl təşəkkül tapa bilməmişdir. Ə.Dəmirçizadənin göstərdiyi kimi, «bu dil hələ o qədər də işlənmiş, təkmilləşmiş bir dil deyildi. Xüsusən «Əkinçi»nin dilində yerli dil ünsürlərinə, purizmə, vulqarizmə çox təsadüf olunur»[35, s.70].

Purizm bütün dillərin ağırlı problemlərindən biridir.

Puristlərin başlıca məqsədi dilin paklığı uğrunda mübarizə olsa da, ifrat purizm dili bəzən öz məcrasından çıxarır, hətta bir nəsil digər nəslə başa düşməkdə çətinlik çəkir. Bunun ən bariz nümunəsini türk dilində görürük. Belə ki, «özləşmə siyasəti» adı altında bu dili elə bir vəziyyətə saldılar ki, hal-hazırda həmin ölkədə yaşayan yaşlı nəsillə gənc nəslin dilində olduqca mühüm fərqlər mövcuddur. Azərbaycanda da bu cərəyan bu və ya digər dərəcədə özünü göstərir. Hesab edirik ki, əgər puristlər Azərbaycan dilinin daxili resursları hesabına elə bir leksik vahid tapsalar ki, o, bütün cəhətləri ilə dilimizin qanun-qaydalarına uyğun gəlsin, dil daşıyıcıları onu öz lüğət tərkiblərində asanlıqla işlədə bilsin, onda bu sözü alqışlayırıq. Yox, əgər onların tapdığı leksik vahid Ə.Dəmirçizadənin dediyi kimi, dilimizin «lüğət tərkibini zibilləməyə» [37, s.98] xidmət edirsə, bu tipli kəlmələrin tərəfdarı deyilik.

Müasir mətbuatın imla vəziyyəti, başqa sözlə desək, orfoqrafiyası ilə əlaqədar problemlər çoxdur. Vaxtilə M.F.Axundov Zərdabiyə belə yazırdı: «...Qəzetiniz, başqa məqsədlərlə bərabər, tatar yazısını nöqsanlardan təmizləməyə çalışmalı və tatar şivəsində yazanlar üçün nümunə olmalıdır» [112, s.36]. Ə.Orucov «Əkinçi»nin dilində imla vəziyyətinin mənzərəsini belə təsvir edir: «Əkinçi» qəzetində müəyyən qaydalara tabe bir imla yoxdur» [112,s.56]. Lakin alim «Əkinçi»nin dilində imla xətdərindən bəhs açarkən ərəb qrafikalı Azərbaycan əlifbasının dilimizin səs sistemini tam əhatə edə bilmədiyini nəzərə almır. Başqa sözlə desək, bu qəzetin dilindəki imla xətdərinin böyük əksəriyyəti ərəb qrafikasının Azərbaycan dilinin fonemlər sistemində uyuşmaması ilə bağlıdır. Beləliklə, imla məsələsinə bir qədər fərqli münasibət lazım gəlir, baxmayaraq ki, orfoqrafiya dilçilik elminə aid deyildir. Belə ki, hansı sözün necə yazılmasını dövlət tərəfindən yaradılmış müəyyən komissiyalar qəbul edir və bunlar orfoqrafiya qaydalarında təsbit olunur. Dediymiz bu fikirlərin yekunu kimi qruplaşdırdığımız səhvlərin elmi izahına nəzər salaq.

1. Mətbuatın dilinə Türkiyə türkcəsinin güclü təsiri bir

neçə mühüm səbəblərlə bağlıdır:

1. Azərbaycanla Türkiyə uzun müddət müxtəlif siyasi formasiyalarda yaşadığından bu xalqlar bir-birinə həsrət qalmış, sərhədlər açılan kimi bu qovuşma öz ilkin nəticələrini dildə də büruzə vermişdir. 2. Türkiyə radio və televiziya kanallarının Azərbaycan ərazisində yayımlanması, həmçinin internet vasitəsilə Türkiyədə çıxan qəzet və jurnalların Azərbaycanda oxunması bu prosesi daha da genişləndirdi. 3. Təhsil faktorunun da bu prosesdə böyük rolu vardır. Lakin təəssüflər olsun ki, Azərbaycanda Türkiyə türkcəsinin təsiri özünü nə qədər çox büruzə versə də, Türkiyədə bu, bir o qədər azdır. Qəzetlərdən götürdüyümüz faktlar bu mənzərəni bütün qabarıqlığı ilə göstərir: “Bakının küçələrində sərbəst gəzir, mitinqlər yapır“(«İki sahil» qəzeti, 20.IV.97) Azərbaycan dilində, ümumiyyətlə, bütün türk dilləri ailəsində fel çox az dəyişməyə məruz qalmışdır. Türk dünyasının ən qədim abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud»dan başlayaraq günümüzdə qədər fellərdə dəyişmə, bir dildən başqa dilə keçmə istiqamətində çox cüzi dəyişiklik müşahidə olunur. Məsələn, «Bəg, yigit, düğünə gedirəm» [74, s.60]. «Gedirəm» feli «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında I şəxsin təkində necə işlənibsə, on üç əsr sonra müasir dilimizdə də heç bir dəyişikliyə uğramadan işlənir. Felin şəkilçiləri ilə yanaşı, növləri də az dəyişir. Qeydə aldığımız fel məlum növdədir, ancaq başqa növləri də heç bir dəyişikliyə uğramayıb. Beləliklə, 1997-ci ilin qəzetində «mitinq etmək» ifadəsinin işlənməsi məqsədsəuyğun deyildir. «Yapmaq» feli türk dilinə məxsusdur, qarşılığı «etmək»dir. Dilimizdə bu felin tamamilə fərqli semantik səciyyəsi vardır. Belə ki, «təndirə çörək etmək» ifadəsində «yapmaq» feli «yapışdırmaq» mənasındadır. Cümlənin «mitinqlər təşkil edir» forması Azərbaycan dilinin prinsiplərinə uyğundur. Son dövrlər mətbuatının dilində «toparlamaq», «düzləndirmək» kimi türk dilindən gələn lüzumsuz fellərə də təsadüf olunur. «Toparlamaq» sözünün Azərbaycan dilində qarşılığı «ümumiləşdirmək, konkretləşdirmək» felləridir. Müəllif «toparlamaq» felini işlətməklə bu

iki yad ünsürdən dili təmizləmək niyyəti güdmüşdür, lakin unutmaq olmaz ki, «ümumiləşdirmək» və «konkretləşdirmək» felləri dilimiz üçün nə qədər yad ünsür hesab edilirsə, «to-parlamaq» feli də bir o qədər yaddır. Dilin yad ünsürlərdən təmizlənməsi yalnız onun daxili imkanları hesabına baş verə bilər və bunun üçün dialektoloji materialların dərin tədqiqata cəlb olunması vacibdir.

“O dövəmdə Hindistanda hakimi-mütləq olan Britaniya imperiyası...” («Ekspress» qəzeti, 25.XI. 01). Cümlədəki «dönəm» fars mənşəli «vaxt» isminə qarşıdır. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində vaxt məfhumunu ifadə edən «vaxt», «çağ», «zaman», «dövr» sözləri mövcuddur. Bu cərgədə «çağ» sözündən başqa bütün leksemlər alınmadır. Türk dilində isə vaxt məfhumunu «çağ» və «dönəm» leksemləri ifadə edir. Dilimizdə vaxt, zaman anlayışını ifadə edən vahidlərin çoxluğuna məhəl qoymadan, zorakı yolla «dönəm» sözünü dilin lüğət tərkibinə daxil etməyə ehtiyac yoxdur.

“Azərbaycan sənişin uçaqlarında hər hansı terror aktının qarşısını almaqdır” («Ekspress» qəzeti, 20.IX.01) «Uçaq» sözü «təyyarə» leksemının qarşılığında işlənmişdir. Bu sözün dilin lüğət tərkibinə daxil olaraq vətəndaşlıq hüququ qazanması dilimizin saflığı nöqtəyi nəzərindən qazanc olardı. XX əsrin 60-cı illərinin ədəbi nəslı, başda Anar olmaqla, dövlət səviyyəsində olmasa da, öz əsərlərində dilimizin paklığı uğrunda mübarizəyə qalxdılar. Anar o dövrün qəzet səhifələrində yazırdı: «Əgər çimmək» sözündən «çimərlik» yaranıbsa, (bu, «plyaj» sözünü dildən kənarlaşdırmaq üçün işlənir - Y.T.) niyə «uçmaq» sözündən «uçarlıq» leksemi yaranmasın?» (Bu söz «aeroport», «aerodrom» kimi Qərb mənşəli sözlərin dilimizdən çıxması üçün işlənirdi).

“Ə.Tahirov bu təhdidlərin qarşısında durum gətirə bilməyərək...” («İki sahil» qəzeti, 25.X.96). «Təhdid» sözü ərəb mənşəli leksik alınma kimi türk dilinin faktorudur. Başqa sözlə desək, türklər özləri bu sözü ərəb dilindən alaraq işlədirlər və hələ tam şəkildə öz dillərinin müxtəlif yaruslarında mənimsəyə

bilməmişlər. Dilimizdə bu sözün ekvivalenti ərəb mənşəli «təzyiq» ləksemdir. Hər iki ləksik vahid keçdikləri dil üçün xarakterikdir, yəni «təzyiq» sözünü türklər, «təhdid» sözünü isə biz dil daşıyıcıları olaraq başa düşmürük. Bizcə, bu yazıda «təzyiq» sözü işlənməlidir. Bu cümlədə həm də türk dilinin faktı olan «durum» sözü aid olmadığı semantikada işlənir. Azərbaycan dilində bu sözün qarşılığı «vəziyyət» ləksemdir.

“Paytaxtımızda onu sıcaq qarşılıqlar” («Yeni Müsavat» qəzeti, 23. I. 02). «Sıcaq» ləksemi Türkiyə türkcəsinin dil faktıdır. Azərbaycan dilində «ılıq, hərarətli» kimi «sıcaq» sözündən daha effektiv üslubi məqamlara malik, daha çox polisemantik səciyyə daşıyan ləksik vahidlər olduğu halda müəllifin «sıcaq» sözünə müraciət etməsi təəccüb doğurur. Burada bir tarixi fakt yada düşür: XVII–XIX əsrlərdə Rusiya aristokratiyası fransız dilində danışır, rus dilində danışmağı isə qeyri-mədəni amil kimi səciyyələndirirdilər. Lakin XIX əsrin əvvəllərində rus ziyalıları dərk etdilər ki, bir neçə onillik də belə davam edərsə, rus dili tarix səhnəsindən silinə bilər. Beləliklə, L.Tolstoy, Dostoyevski, Çernışevski kimi rus yazıçıları bu dildə ölməz əsərlər yaradaraq rus dilini qısa müddətdə dünyanın ən qabaqcıl dilləri sırasına çıxara bildilər. Biz bundan nümunə götürməliyik. Dil canlı orqanizmdir, o da canlı təbiətin bir hissəsidir. Hər bir dilin qorunmağa və qayğıya ehtiyacı vardır. Dili qorumaq üçün heç də hamının dilçi olması vacib deyil, bunun üçün vətəndaş olmaq lazımdır. Millət, yurd sevgisi genimizdə kök atdıqca Azərbaycan dili də BMT-nin rəsmi dilləri səviyyəsinə qalxacaqdır, biz buna inanırıq.

2.Mətbuatın dilində qondarma sözlərdən istifadə olunması daha çox purizm hadisəsi ilə bağlıdır. Belə sözlər çox zaman dilin lüğət tərkibini korlasa da, nadir hallarda onların içərisində uğurluları da tapılır. Müasir mətbuatın dilində kifayət qədər süni yolla yaradılmış söz mövcuddur və onların böyük əksəriyyəti uğursuzdur. Faktlara nəzər salaq: “Romanyuk stratosferadan uzun çəkən atılış yapıb” («Ekspress» qəzeti, 25.IX.01). «Atılış yapıb» ifadəsi də qondarmadır. Azərbaycan

dilində «aş» morfemi fellərdən isim düzəldir: qaç-qaçış, dur-duruş, tullan-tullanış və s. Bu morfem «atılmaq» sözünə qoşulmur çünki, bu feldə hərəkət əlaməti o qədər güclüdür ki, o, substantivləşmir.

“Ancaq indi bərpa işlərini görmək üçün 682 mln. dolların kifayət olduğu bəlliləşir” (“Azadlıq» qəzeti, 28-30.XI.98) Fellər dəyişməyə məruz qalmayan nitq hissəsi olduğu üçün qondarma fellər yaratmaq olmaz. Doğrudur, dilimizdə qondarma adlar mövcuddur və xüsusi isimlərdə bu, özünü daha çox biruzə verir. Oğlan adlarının sonuna «ə» səsi artırılaraq qız adları qondarılır ki, nəticədə bunlar qeyri-semantik olur. Başqa sözlə desək, belə qondarma adların xüsusi semantikasi olmur, onların mənaları qondarıldıqları adın mahiyyətində axtarılır. Məsələn, «Mahir» sözü mənası, morfoloji mövqeyi etibarilə sifətdir, lakin şəxs adı kimi substantivləşib, xüsusi isimə çevrilib. Bu sözün lüğəvi mənası «təcrübəli», «qabiliyyətli deməkdir: mahir ovçu, mahir tarzən, mahir ifaçı və s. «Mahirə» isə qız adıdır, «Mahir» sözündən qondarılıb. Ona görə də bu sözdə xüsusi məna axtarmağa ehtiyac yoxdur. Sözügedən cümləyə gəlicə isə heç olmasa, «bəlliləşib» sözünün əvəzinə «bəllənib» feli işlənmiş olsaydı, qismən razılaşmaq olardı, lakin «bəlliləşib» feli tamamilə uğursuzdur.

“Ermənilər olmayan tarixlərini niyə saxtacasına yaratmaq istədikləri halda, biz həqiqi olanlarımızın üstündən xətt çəkək.” (“Şərq» qəzeti, 27. IX. 98) Müəllif «ca²» şəkilçisinin vasitəsilə yeni sifət yaratmaq istəmiş, lakin buna nail ola bilməmişdir. Ona görə ki, «saxta» sözü özü sifətdir və onun tərkibində əlamət bildirmə elementi o qədər güclüdür ki, onun yenidən hansısa bir leksik şəkilçi vasitəsilə sifətləşməsinə lüzum yoxdur. Məsələn, yaxşıcasına, pisçəsinə, qırmızıcasına, qaracasına sözləri olmadığı kimi, «saxtacasına» leksemi də mövcud deyil. Variantımız belədir: saxtakarlıqla.

“Ancaq qəbul edilməyən qarşıdaşı (opponenti) məhv etməyə çalışmaq bolşevizmin təzahürüdür” (“Azadlıq» qəzeti, 05.XI.91). Müəllif dilin daxili imkanları hesabına yeni söz

Təhminə Yaqubova

yaradaraq Avropa mənşəli «opponent» leksemini dildən kənarlaşdırmaq istəmişdi, lakin söz yaradıcılığında bir variantlı şəkilçilərlə uğurlu leksik vahidlər yaratmaq həmişə istənilən nəticəni vermir. Müəllif «opponent» sözünün özünü cümlədə vermiş olsaydı, daha uğurlu nəticə əldə edərdi. Ümumiyyətlə, dilin daxili imkanları hesabına yeni sözlər yaratmaq istədikdə, əsasən, dördvariantlı leksik morfemlərdən istifadə etmək lazımdır.

“Opponentlərinin intriqlıq, dostlarınınsa mübarizlik adlandırdıqları bu cəhət...”³ («Ekspress» qəzeti, 25. IX.01) «Qondarma sözlər» termini adı altında yalnız dilin daxili im-kanları hesabına yaranan yeni sözlər nəzərdə tutulur. Deməli, alınma sözlərdən qondarma söz yaratmaq olmaz çünki, alınma sözlərin başlıca məqsədi yeni məfhumları ifadə etməkdir. Cümlədəki «intriqa» və «intriqlant» sözləri Avropa mənşəlidir. Sonuncu leksem quruluşu etibarilə düzəlmədir, ona yenidən «lıq⁴» morfemini artırmaq mümkün deyil. Bu sözlərin qarşılığı kimi, ərəb mənşəli olmasına baxmayaraq, Azərbaycan dilinin bütün yaruslarında mənimşənilmiş «münaqişə» leksemi möv-cuddur.

Mətbuat səhifələrində qondarma sözlərlə yanaşı, bəzən bütün prinsipləri ilə dilimizin təbiətinə uyğun olan uğurlu söz və ifadələrə də rast gəlinir. Bunlar, adətən, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində kök salmış alınma sözləri təmizləyir, saflaşdırır. Beləliklə, o söz və ifadələri uğurlu hesab edirik ki, onlar dilin daxili imkanları hesabına yaransın: “Informasiya sipərini dağıtmağa müvəffəq oldun” («Azərbaycan» qəzeti, 6.X.97) Azərbaycan - Ermənistan müharibəsi başladığı dövrdən mətbuatın dilində «Azərbaycan informasiya blokadasına alınmışdır», «Biz informasiya blokadasını yarmalıyıq» kimi cümlələrə rast gəlinir. Ancaq bu cümlədə müəllif, doğru olaraq, «blokada» sözünün ekvivalenti kimi «sipər» leksemini işlət-mişdir.

“Hər hansı yad ideoloji basqılardan azad olanda xarü-qələr yaranır” («Səs» qəzeti, 26. VII. 97). Türk əsilli «basqı» sözü ərəb mənşəli «təzyiq» leksemini dilimizdən çıxarmaq üçün uğurlu vasitədir. Təbii ki, bu sözün dil daşıyıcılarının lüğət fonduna daxil olması üçün uzun zamana ehtiyac var. Bu, həm də «təzyiq» sözünün polisemantik olması ilə bağlıdır: atmosfer təzyiqi, qan təzyiqi kimi ifadələri «atmosfer basqısı», «qan basqısı» birləşmələrlə əvəz etmək olmaz. Ona görə həm «basqı», həm də «təzyiq» sözləri dilimizdə paralel işlənmə-lidir. Beləliklə, qəzetlərin dilində rast gəlinən qondarma və uğurlu sözlərin qısa siyahısını veririk:

Qondarma sözlər: atılış yapmaq, bəlliləşmək, bəyan-lamaq, qarşıdaş (opponent), dəqiqsiz, əvəzləşmək, saxtacasına, stimüləedici, manifestos, müxalifətçi, yerliçi, yönüm, vətən-keş, mitinqçi, intriqlantlıq, nəticəsizliklə;

Uğurlu sözlər: vergiçi, xəbərçilik məktubları, dirəniş, bildiriş, iç xəbər, iç məkan, ölkə içi, gündəm, sipər, basqı, dəstəkləmək.

Göründüyü kimi, həm qondarma, həm də uğurlu sözlər, əsasən, türk dilinin faktları ilə yaranmışdır.

3. *Etimon dildə tamamilə başqa semantik səciyyə daşıyan, Azərbaycan dilində tamam başqa mənada işlədilən söz-lərin qəzet dilində verilməsi.* Tədqiqatlar göstərir ki, mətbuatın dilində bu tipli səhvlər türk dilinin təsiri ilə yaranır. Bu, müəl-liflərin həm Azərbaycan, həm də türk dilini mükəmməl bil-məmələri ilə bağlıdır. Nümunələrə nəzər salaq: “Nüsrətoğlu aydın missiyasıyla siyasi qüvvələrin birliyinə inanır” («Azad lıq» qəzeti, 21-23. XI.98). Azərbaycan dilinin leksikologiya-sında, dilin lüğət tərkibində «aydın» leksemi iki cəhətdən ehtiva olunmuşdur. 1. Aydın antroponimdir. Məs., C.Cabbar-lının «Aydın» pyesində Aydın personajın adıdır; 2. Aydın «açıq», «nurlu», «işıqlı» semantikalarını özündə əks etdirir. Bu söz Türkiyə türkcəsində də bir neçə formada işlənir: 1. «Gün aydın» - burada aydın «işıqlı», «nurlu», «keyirli» mənasındadır; 2. “Türk aydınları Avropa Birliyinə Türkiyənin kabul olunması üçün direnişə keçtilər” («Yeni Şafak» qəzeti, 5. IX. 00) bu cümlədə «aydın» sözü «ziyalı» semantikasını ifadə edir. «Aydın» sözü ismin xəbərlik kateqoriyasında işləndikdə «başa düşmək», «nəyisə təsdiq etmək», «aydındır» mənasını verir. «Aydın» leksemının məhz «ziyalı» mənasında işlənməsi doğru deyil çünki, dilimizdə həmin söz «ziyalı» məfhumunu ifadə etmədiyindən dil daşıyıcılarına bu mənada çatmır. «Zi-ya» fars mənşəlidir, mənası «işıq» deməkdir. Bu söz dilimizə elə doğmalaşmış ki, -lı⁴ morfemini ona artırmaqla yeni leksik vahid alınıb. Beləliklə, Azərbaycan dilində «ziyalı» sözü dil daşıyıcıları tərəfindən yad ünsür hesab olunmadığından onun işlənməsi məqbuldur.

“Qaçqınlar əkin-biçinlə məşğul olaraq ehtiyaclarını qar-şılıyırlar” («Ekspress» qəzeti, 25. IX. 01) Türk dilləri ailə-sində onların lüğət tərkiblərində bir sıra sözlər vardır ki, onlar bir-birləri ilə güclü omonimiya yaradırlar. Məsələn, «qarşıla-maq» feli Azərbaycan dilində bir mənada, Türkiyə türkcəsində isə tamam başqa semantikada işlənir. Dilimizdə bu fel «qonaq qarşılamaq» ifadəsinin tərkibində «qabağa çıxmaq», türk di-lində «tüm borclarımı qarşıladım» sintaktik vahidin tərkibində «ödəmək» mənasını verir.

“Məzkur paraların əksər hissəsi silah və hərbi texnikanın alınmasına sərf olunub” («Ekspress» qəzeti, 20.IX.01) «Para» sözü dilimizdə Türkiyə türkcəsində olduğu kimi «pul» məf-humunu ifadə etmir, bu söz Azərbaycan dilində «hər hansı şeyanın bölünmüş hissəsi» mənasındadır. Bədii üslubda, hətta, məcazlaşır: Ay gözümün qarası; Ay qəlbimin parası. Burada «para» - «qəlbın yarısı, bir hissəsi» deməkdir. Dilimizdə «pul-para» ifadəsi, az da olsa, işlənir, lakin «para» sözü təklidə «pul» mənasını ifadə etmir. «Aypara», «para çörək» ifadələri dilimiz üçün məqbuldur. Qəzetlərin

Təhminə Yaqubova

dilində bu tipli səhvlər, eyni zamanda, alınma sözlərin üslubi semantikasına da xələl gətirir. Fikrimizcə, bütün hallarda publisistik üslubun diktə etdiyi konkretlik, təkmənalıq ön plana çıxmalı, təkcə alın-maların deyil, həm də bütün leksik vahidlərin üslubi seman-tikasından doğru-düzgün istifadə edilməlidir.

4. Qəzet dilinə rusizmlərin gətirilməsi.

Mətbuatın dilində Türkiyə türkcəsində olduğu kimi, rus dilindən də lüzumsuz olaraq sözlər götürülüb istifadə olunur: “Bakı və digər «mərkəz» şəhərlərdə liderlərin telexranitellə-rində ən müasir silahlar var””. (“Müxalifət» qəzeti, 18.VI.92) «Telexranitel» sözü rus dilində iki komponentdən ibarətdir- «tele» və «xranitel». Rus dilində bu tipli leksemlər çox zaman termin kimi başqa dillərə keçir. Təkcə «qoruyucu» mənasında «telexranitel»- «cangüdən», «peredoxranitel»- «elektrik avadanlıqlarını güclü enerjidən qoruyan kiçik cihaz», «kamera-xraneniye» - «liman, vağzal və aeroportlarda səmşinlərin əmlakını qoruyan yer» kimi leksik vahidlər bir sıra dillərdə vətəndaşlıq hüququ qazanmışlar. «Telexranitel» sözünün Azər-baycan dilində işlənməsinə etiraz edirik çünki, bu sözün dili-mizdə «cangüdən» kimi mükəmməl ekvivalenti vardır. Türk dilində bu sözün qarşılığı kimi «qorumaq» sözünə «ııı⁴» mor-femini artırmaqla «qoruyucu» düzəltmə sözü mövcuddur.

“Uzun müddət müxtəlif sahələrdə çalışmış, indi tə-qaüddə olanlar cəmi 320 manat pensiya alır” (“Müxalifət» qəzeti, 18.VI.92). Cümlədə həm ərəb mənşəli «təqaüd», həm də rus mənşəli «pensiya» sözünü paralel işlətməklə müəllif sinonimlərin üslubi çalarlarından istifadə etmək istəmiş, başqa sözlə, «təqaüd» leksemini iki dəfə işlətməməklə təkrarçılıq-dan qaçmışdır. Hesab edirik ki, «pensiya» sözünü leksik vahid kimi Azərbaycan dilinin lüğət tərkibindən tamamilə kənar-laşdıraraq «təqaüd» sözünü aktivləşdirmək lazımdır.

“Hüquqi şəxsın uçotda olduğu... və ya digər təsərrüfat subyektinin (obyektinin) olduğu yer üzrə uçota alınır” (“Azər-baycan» qəzeti, 29.XII.01). Qanunların dilində əhatə etdiyi sahəyə aid çox sayda terminlərin işlənməsi təbiidir. Buna görə də ağır olan bu üslubun dilini digər vasitələrlə daha da çətinləş-dirmək doğru deyildir və ən başlıca məsələ qarşılığı olan alınmaları işlətməməkdir. Cümlədə həm «uçot» sözünün iki dəfə işlənməsi üslubun rəvanlığına xələl gətirir, həm də bu sözün ekvivalenti olan «qeydiyyat» leksemindən istifadə olun-maması mənfə haldır.

Mətbuatın dilində rusizmlərdən başqa son vaxtlar şəhə-rimizdə və Azərbaycanın bir çox rayonlarında fəaliyyət gös-

tərən şirkət və müəssisə adları da narahatlığa səbəb olur. «Kaspian-fish», «Book house», «Chicken house», «Ramstore», «Caspian shop», «Smart com», «Telekom shop», «Super market», «Mini market», «Mərdəkan broyler», «Siyəzən broyler», «Elite», «Flamingo», «Neolit», «Akvapark» və s. ekzotizmlərin adları da azərbaycanlılaşdırılmalıdır.

Hər hansı bir ölkənin ictimai-siyasi hadisələri, habelə mədəniyyət, idman yenilikləri onun mətbuatında öz əksini tapır. Bu gün mətbuatın ən böyük problemi peşəkar olmayanların və bu sahə ilə bağlı ixtisaslaşmayanların mətbuata sürətli axınıdır. Bu fikir 2000-ci il dekabr ayının on səkkizində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab H.Əliyevin mətbuat nümayəndələri ilə görüşündə daha qabarıq səslənmişdir. Əlbəttə, təbii haldır ki, peşəkar olmayan, jurnalistikanı dərindən bilməyən adamların mətbuat aləmində fəaliyyət göstərməsi mətbuatda bir çox problemləri ortaya çıxarır ki, bunların da ən başlıcası dil problemdir. Mətbuatda dil problemi ilə bağlı bir çox alimlər, müxtəlif vaxtlarda elmi əsaslarla öz fikirlərini söyləsələr də, problem yenə də öz həllini tapmamış, əksinə daha da dərinləşməkdədir. Əlbəttə, yazılı mətbuatda, qəzet və jurnallarda imla xətası və digər qrammatik səhvlər olduqda redaktorlar bunu ya kompyuterlə bağlayır, ya da «mexaniki səhv» kimi izah edirlər, ancaq bu da çıxış yolu deyildir. Hər bir mətn dönə-dönə redaktə edilməli, sonra qəzet, jurnal səhi-fələrinə çıxarılmalıdır.

Mətbuatda dil problemi sadə xalq kütlələrinin həll edəcəyi məsələ deyildir. Fikrimizcə, mətbuatın dilinə nəzarət edən bir qurum yaradılmalıdır. Bu qurum qəzetlərin, jurnalların dilinə nəzarət etməlidir. Fərz edək ki, bir qəzet və ya bir jurnal Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına riayət etmir. Bu qəzetə və yaxud jurnala birinci dəfə xəbərdarlıq edilməli, təkrar olunarsa, cərimələnməli, yenə də təkrarlanarsa, bağlan-masına qədər ən ciddi tədbirlər görülməlidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab H.Əliyevin fərmanı ilə «Mətbuat şurası» yaradılmışdır. Fikrimizcə, bu şura bütün

Təhminə Yaqubova

---

mətbu orqanların dilinə nəzarəti bir qədər də göcləndirməlidir.

Azərbaycan dilinə hörmət bir vətəndaş kimi hər bir azərbaycanlının müqəddəs borcudur, lakin nə qədər ki, bu proses şüurlarda öz əksini tapmayıb, onda qanunların gücü ilə buna riayət olunmalıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab H.Əliyevin fərmanı ilə «Dil komissiyası» yaradılmışdır. Bu komissiyanın səlahiyyətlərinə həm də dövrü mətbuatın dilinə nəzarət etmək funksiyası verilmişdir. Fikrimizcə, bu komissiya gözləmə mövqeyindən əl çəkməli, yaranmış bu fürsətdən istifadə edərək, Azərbaycan dilinin dövlət dili statusunu təmin etməlidir. Bu işdə AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, özəl və dövlət ali məktəblərinin Azərbaycan dili və dilçiliyi kafedraları yaxından iştirak etməli və elmə əsaslanaraq yazdıqları əsərlərlə öz töhfələrini verməlidirlər. Məhz bu zaman dövrü mətbuatın dilində heç bir problem olmayacaq. Bir faktı da qəti şəkildə qarşıya qoymaq lazımdır ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında Azərbaycan dilinin dövlət dili olması təsbit olunmuşdur və bu dilin bütün sahələrdə qeyd-şərtsiz tətbiqi təmin olunmalıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyevin ictimaiyyət tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış «Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsinə dair» fərmanı da məhz bu nəcib işə xidmət edir.

NƏTİCƏ

Bu deyilənləri aşağıdakı kimi yekunlaşdırmaq olar:

1. İstər Azərbaycan, istərsə də rus dilçiliyində alınma sözlərlə bağlı lazımı qədər dissertasiya, monoqrafiya yazılmasına baxmayaraq, Azərbaycan dilçiliyində alınma sözlərin müxtəlif aspektlərdən izahı, onların üslubi-semantik, leksik-qrammatik mahiyyəti, orfoqrafiyası, orfoepiyası daha dərindən tədqiq olunmalı, sballı əsərlər yazılmalıdır.

Dilimizin saflığı uğrunda mübarizə aparmaq üçün tarix bizə bir şans da vermişdir və bunu lazımınca dəyərləndirməliyik.

2. Bir sıra dilçilik əsərlərində alınma sözlərə dilin lüğət tərkibində az əhəmiyyətli bir şey kimi yanaşılır, halbuki, alınma sözlər Azərbaycan dilində öz ekvivalentləri ilə sinonimik cərgə təşkil edir, bir çox hallarda, elə onlar qədər aktiv işlənir, hətta bəzən öz ekvivalentini dildən sıxışdırıb çıxarır. Bu baxımdan dilə gələn alınma sözlərin zəruri olub-olmaması bir an belə nəzərdən qaçmamalıdır.

Bəllidir ki, heç bir dil tamamilə öz faktlarından ibarət deyil, həmçinin, sözalan dilləri kasıb, zəif dillər hesab etmək doğru deyildir. Sözalma prosesi dillərin lüğət tərkibini zənginləşdirməklə xalqların, mədəniyyətlərin bir-birinə inteqrasiyasını təmin edir.

3. Alınma sözlər, ilk növbədə, özünü mətbuatda göstərir. Ona görə də hər bir cəmiyyətin mətbuatı o cəmiyyətin güzgüsü rolunu oynayır və təbii ki, həmin xalqın mədəniyyətinə və dilinə bəslədiyi münasibət bu güzgüdə əks olunur.

Monoqrafiyada qoyulan problemlərin dərin təhlili bu nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, 1990-2000-ci illərdə çıxan qəzetlərin dilini tam qənaətbəxş hesab etmək mümkün deyildir. Bu məsələ 2001-ci ildə Prezident H.Əliyevin mətbuat işçiləri ilə görüşündə bir daha müzakirə olundu və H.Əliyev, doğru olaraq, mətbuatı qeyri-peşəkarlıqda günahlandırdı. Möh-tərəm

Təhminə Yaqubova

Prezidentimizin dil haqqında verdiyi fərman, Dövlət dili haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu bu sahədə nisbi sabitlik yaratsa da, bu gün qəzetlərə verilən adlar, elektron mətbuatda gedən proqramların adları, bir çox hallarda, məzmunları azərbaycançılıqdan, milli mentalitetimizdən çox uzaqdır: «Femida», «Super Market», «Krossvord», «Ekspress» kimi qəzet, «Sport daycest», «Sport layn», «Animal planet», «Tokşou» kimi veriliş adları dediklərimizə canlı sübutdur.

4. Məlumdur ki, alınma sözlərin mənşəyi də bu sözlərin tədqiqatında əhəmiyyətli yer tutur. Təsadüfi deyildir ki, vaxtilə Avropa mənşəli sözlər rus dilinin vasitəsilə Azərbaycan dilinə keçdiyi üçün Avropa mənşəli alınmalar tədqiqatdan kənarda qalırdı, lakin araşdırmalar göstərir ki, bu gün Azərbaycan mətbuatının dilində rus əsilli sözlərdən daha çox Avropa mənşəli leksemlər mövcuddur.

Son dövrlərdə dilimizə gəlmiş türk dilinə məxsus sözləri də unutmaq olmaz. Bu gün bir sıra dilçilər ortağ türk dili ideyasını irəli sürmüşlər və hesab edirlər ki, bu elə bir dil olmalıdır ki, türk dilində danışan digər dil daşıyıcıları üçün də normal ünsiyyət vasitəsi ola bilsin. Qənaətimizcə, türk dillərinin hansı ərəb, fars mənşəli sözləri daha çox qoruyursa, digər türk dilində danışan dil daşıyıcıları həmin dili, o dildə çıxan mətbuatı daha yaxşı başa düşürlər.

5. Mətbuatın dilində işlənən alınma sözlərin sahələr üzrə qruplaşdırılması onların tədqiqatını asanlaşdırın və daha mükəmməl elmi nəticələrə aparan metod kimi səciyyələnilir. Tədqiqatlar göstərir ki, 1990–2000-ci illərdə çıxan qəzetlərin dilində bütün sahələr üzrə sözlər nəinki azalır, yaxud də-yişmir, əksinə bir sıra sahələrdə (siyasi, iqtisadi, diplomatik və s.) açıq şəkildə artım hiss olunur.

6. Sivil dünyada XXI əsr informasiya əsri kimi səciyyələndirilmişdir. Bu mənada xalqların və millətlərin bir-birinə inteqrasiyası, sərhədlərin açılması, informasiyada sürət, ETT-nin yüksəlişi bunu deməyə əsas verir ki, tarixdə o xalqlar

və o dillər yaşayacaq ki, onun arxasında güclü iqtisadiyyat dayanır. Biri-birinə yaxınlaşmayan dillər təcrid vəziyyətinə düşəcək və sonda tarix səhnəsindən silinəcəkdir. Bu real tarixi prosesi nəzərə alaraq alınmalar, alınma sözlər probleminin aktuallığını ön plana çəkmək və bu zaman dilin doğma faktlarının sıxışdırılmasının qarşısını almaq lazımdır.

7. Dil yalnız leksik vahidləri deyil, zərurət nəticəsində morfemləri də alır. «Morfoloji alınmalar» adı altında verilən bəhsin təhlili bu nəticəyə gəlməyə əsas vermişdir ki, ehtiyac üzündən dil daim leksik vahid alır, morfemləri isə müəyyən tarixi şəraitdə aldığından bu məsələdə artıq sabitləşmə hiss olunur. Dil bir qayda olaraq sözlərlə birlikdə yalnız leksik şəkilçi alır ki, bu da söz yaradıcılığında mühüm amil kimi dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə xidmət edir. Alınma morfemlərin özlərinin də təbiəti, strukturu, linqvistik mövqeyi çox müxtəlifdir. Bu baxımdan «morfoloji alınmalar»ın özü də geniş tədqiqat tələb edir.

8. Alınma sözlərin ədəbi dil normalarına uyğunlaşdırılması 1990-2000-ci illərdə çıxan qəzetlərin dilində qənaətbəxş deyildir. Belə ki, ən problemlə məsələ alınma sözlərin düzgün orfoqrafiyasına nail olmaqdır. İzlədiyimiz bir neçə qəzətdə eyni ekzotizmlər, beynəlmiləl söz və terminlər müxtəlif variantlarda yazılır. Bununla yanaşı son dövr mətbuatında alınma sözlərin üslubi məqamlarından da doğru-düzgün istifadə olunmur. Hər bir jurnalist yazısında işlətdiyi istənilən sözün semantik tutumunu dərindən bilməlidir çünki, bəzən bir sözə onun semantik tutumundan daha artıq yük yüklənir ki, bu zaman həmin sintaktik konstruksiyalar öz mənasını itirir, sözlər anlaşılmaz mənalara ifadə edir. Publisistik üslub kütləvidir, qəzeti əlinə alan hər bir insan onu lüğətin köməyi ilə oxumamalıdır. Beləliklə, dilin saflığı uğrunda aparılan mübarizənin ən asan yolu mətbuatdan keçir, mətbuat bütün səviyyələrdə dilimizi yad ünsürlərdən qorumaq lazımdır.

9. Azərbaycan müstəqillik əldə etdikdən sonra Respub-

likamızda kütləvi olaraq qəzetlərin sayı çoxaldı, lakin bunların səviyyəsinə diqqət yetirilmədi. Bu problem bugünün problemi deyil. Ə.Mirəhmədov mətbuat tarixindən bəhs açarkən XX əsrin əvvəllərində də qəzetlərin sürətlə artımından danışırdı. Bu məsələ Ü.Hacıbəyovun felyetonlarında da işıqlandırılır. Hesab edirik ki, artıq Respublikada nəşr olunan qəzetlərin keyfiyyətinə diqqət yetirməyin zamanı çatıb. Ona görə ki, mətbuat təkcə dilin saflığı uğrunda mübarizə aparmır, o həm də gənc nəslin tərbiyəsində avanqard rol oynayır. Bu gün müstəqil Azərbaycanımızın milli mentalitetinə söykənən, vətənpərvər, mədəni gənclərə böyük ehtiyac vardır. Mətbuat bu yolla getməli və öz tarixi ənənəsinə sadıq qalaraq maarifçilik ideyalarından əl çəkməməlidir.

10. Başda Həsən bəy Zərdabi olmaqla Azərbaycan maarifçilərinin Nəcəf bəy Vəzirov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir bəy Hacıbəyov, Firdun bəy Köçərlinin maarifçilik ənənələrini qoruyaraq, milli ruhuna xələl gətirmədən təkmilləşdirərək gələcək nəsillərə çatdırmalıyıq. Unutmamalıyıq ki, bunlar da bizim milli sərvətlərimizdir. Müasir mətbuat «Əkinçi», «Molla Nəsrəddin», «Kəşkül» və s. qəzetlərdəki jurnalist etikasına sadıq qalmalıdır. O dövrün mətbuatı dilimizin keşiyini necə çəkirdisə, necə qoruyurdusa, biz də eləcə qorumalı, yaşatmalı və inkişaf etdirməliyik.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATIN SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Abbasova B. Sözalma hadisəsinin əsasları. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1995, 90 s.
2. Adilov M.I. Mətbuat (qəzet) dili haqqında. Nitq mədəniyyəti məsələləri, Bakı, Elm, 1969, s. 33-38;
3. Adilov M. I. Sözüün qüdrəti. ADU-nun elmi əsərləri, 1969, № 1, s. 47-52
4. Adilov M., Məmmədov C. Qəzet dili ilə bədii dilin fərqiə dair. S.M. Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri, «Jurnalistika» seriyası. Bakı, 1969, № 4, s.42-47
5. Adilov M.I, Qəzet dilinin bəzi xüsusiyyətləri. «Müxbir» jurnalı, 1970, № 8, s. 22-24.
6. Adilov M.I. Qəzet dili. Bakı, ADU-nun nəşri, 1973, 116 s.
7. Adilov M.M. Müasir Azərbaycan dilində abbreviasiya. Nam. diss., Bakı, 1986, 166 s.
8. Axundov A.A. Dil və üslub məsələləri. Bakı, 1970, 104 s.
9. Axundov A.A. «iyyət» şəkilçili alınma sözlər. Dil mədəniyyəti, Bakı, 1979, s. 80-84.
10. Axundov A.A. Qəzet və nitq mədəniyyəti. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 25 iyul 1980.
11. Axundov A.A. Bir daha alınma sözlərin yazılışı haqqında. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz.; 30 sentyabr 1983.
12. Axundov A.A. Bir daha yeni sözlər haqqında. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 4 noyabr 1983.
13. Axundov A.A. Dil və mədəniyyət. Bakı, Yazıçı, 1992, 192 s.
14. Axundov A.A. Mətbuat dilinin qayğıları. «Xalq qəzeti», 22-23 iyul 1992.
15. AMEA-nın Dilçilik İnstitutu. Dil mədəniyyəti. III buraxılış, Bakı, Elm nəşriyyatı, 1979, 150 s.

Təhminə Yaqubova

---

16. Aslanov A.Ə. Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi. Nam. diss., Bakı, 1954, 191 s.

17. Aslanov V.I. Leksik xüsusiyyətlər. Azərbaycan ədəbi dili tarixi /Sovet dövrü/, III cild, Bakı, Elm, 1982, s.107-137

18. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. II cild. Azərb. SSR EA-nın nəşri, Bakı, 1960, 904 s.

19. Azərbaycan bədii dilinin üslubiyatı (oçerklər). Azərbaycan SSR EA, Elm nəşriyyatı, Bakı, 1970, 355 s.

20. Azərbaycan ədəbi dili tarixi /Sovet dövrü/. III cild, Bakı, Elm, 1982, 254 s.

21. Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər. ADU, 1988, 106 s.

22. Azərbaycan dilinin üslubiyatı (Elmi, rəsmi və epistolıyar üslublar). Bakı, Elm, 1990, 145s.

23. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, Elm, 1992, 184 s.

24. Bayramova A.Ə. Leksik alınmaların müəyyənləşdirilməsi kriteriyaları. Tədqiqlər. Bakı, 1998, s.73-79.

25. Bayramova A.Ə. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu. Nam., diss., Bakı, 1998,147 s.

26. Bağırov Ə.A. Ədəbi dilin üslubları haqqında. Bakı, 1967, 25 s.

27. Bağırov Ə.A. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, ADU nəşri, 1985, 77 s.

28. Bağırova E. Alınma sözlərdə ekzotik vahidlərin yeri. Tədqiqlər № 1, Bakı, 2000, s.120-122.

29. Bədəlbəyli Ə. Musiqi lüğəti. Bakı, Elm nəşriyyatı, 1969, 246 s.

30. Budaqova Z.I. Azərbaycan sovet mətbuatının dili. Dil mədəniyyəti, Bakı, Elm, 1985, IV bur., s.45-52.

31. Budaqova Z.I., Əliyev V. Ədəbi dilimizin zənginləşmə yolları. «Azərbaycan müəllimi» qəz., 23 dekabr 1987.

32. Cəfərov N.Q. Leksik semantik normanın milliləşməsinə dair. «Elm və həyat» jurnalı, 1988, № 7, s.23-25.

33. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. (Leksika) Bakı, Maarif, 1982, 215 s.
34. Cəfərov S.Ə. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960, 204 s.
35. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi xülasələri. Bakı, 1938, 71 s.
36. Dəmirçizadə Ə.M. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarının dili. Bakı, API-nin nəşri, 1959, 157 s.
37. Dəmirçizadə Ə. M. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Bakı, 1962, 270 s.
38. Dəmirçizadə Ə. M. Dilin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu. Bakı, 1965, 49 s.
39. Elçin. Ölüm hökmü. Bakı, Yazıçı, 1989, 364 s.
40. Əbdürrəhimova C. Satirik publisistika. Bakı, 1980, 76 s.
41. Əbdürrəhimova C. Qəzet satirasının əsasları. Bakı, 1991, 240 s.
42. Əfəndiyeva T.Ə. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyəti. Bakı, Elm, 1980, 250 s.
43. Əhmədov B.B. Leksika məsələləri. Bakı, Maarif, 1990, 140 s.
44. Əhmədova K.Q. Azərbaycan dilində rus və Avropa mənşəli son şəkilçili sözlər. Nam. dissert. avtoreferatı, Bakı, 1995. 25 s.
45. Əliyev T.Z. «Kəşkül» qəzetində dil məsələləri. API-nin Elmi əsərləri, XI seriya, 1971, № 4, s.81-87.
46. Əliyev T.Z. «Kəşkül» qəzetinin dil və üslub xüsusiyyətləri haqqında. EA-nın Xəbərləri, «Ədəbiyyat, dil və incəsənət» seriyası, 1972, № 1, s.58-66.
47. Əliyev T.Z. «Kəşkül» qəzetinin dili. Nam. diss., 1973, 167s.
48. Əliyev V. Rayon qəzetləri və dil məsələləri. «Müxbir» jurnalı, 1972, № 3, s.23-26.
49. Əliyev K.Y. Üslubiyyat və üslublar sistemi. Bakı, ADU-nəşri, 1985, 82 s.

Təhminə Yaqubova

---

50. Hacıyev A. Mətbuatda işlənən terminlər dəqiq olmalıdır. Terminologiya məsələləri, Bakı, Elm, 2002, s.70-72.

51. Hacıyev T.I. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. I hissə, Bakı, ADU-nun nəşri, 1976, 153 s.

52. Hacıyev T.I. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. II hissə. Bakı, Maarif, 1987, 293 s.

53. Hacıyev T.I. Satira dili. ADU- nəşri, Bakı, 1975, 178 s.

54. Hacıyev T.I. «Molla Nəsrəddin»in dili və üslubu. Bakı, 1983, 268 s.

55. Hacıbəyov Ü. Əsərləri. IV cild. EA-nın nəşri. Bakı, 1968, 307 s.

56. Həbibova S.Y. Mətbuatda gedən dil prosesləri - leksika. Nam. diss., Bakı, 1993,147 s.

57. Həbibova S.Y. Rayon qəzetlərinin dili. Tədqiqlər, № 3, Bakı, Elm nəşriyyatı, 1999, s.217-220.

58. Həbibova S.Y. Mətbuat dili, Bakı, 2002, 116 s.

59. Həsənov B.S. Dildə söz alınması hadisəsi və alınma sözlərin mənimsənilməsi xüsusiyyətləri. Nam. diss., Bakı, 1974, 201 s.

60. Həsənov H.Ə. Azərbaycan dilinin semosiologiyası. Bakı, 1978, 88 s.

61. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Maarif, 1988, 306 s.

62. Həsənov B.S. Alınma söz məsələsi və dildə söz alınması hadisəsinə dair bəzi mülahizələr. «Metodika və dilçilik» məcmuəsi, 2-ci buraxılış, Elm, 1981.

63. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1954, 244 s.

64. Xəlilov Ş.X. «Əsrarnamə»nin dili. Bakı, Elm nəşriyyatı, 1988, 182 s.

65. Xəlilova S.N. Internasional terminlər. Bakı, Maarif, 1991, 190 s.

66. Xudiyev N.M. Fərdi-üslubi neologizmlər. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 15 avqust 1986.

67. Xudiyev N.M. ETT və dilin lüğət tərkibi. «Elm və həyat» jurnalı, 1987, № 10.

68. Xudiyev N.M. Azərbaycan ədəbi dilinin sovet dövrü. Bakı, Maarif, 1989, 404 s.

69. İsmayılova G.H. Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin vəziyyəti və inkişafı. Azərbaycan ədəbi dili tarixi /Sovet dövrü/. Bakı, Elm, 1982, III cild, s. 64-107.

70. İsrailova R.D. Sovet dövründə Azərbaycan dili lüğət tərkibinin daxili imkanları hesabına zənginləşməsi və lüğətlərdə onun əks olunması. Nam. dis., Bakı, 1971, 252 s.

71. Kazımov Q.S. Yazıçı və dil. Bakı, API-nin nəşri, 1975, 228 s.

72. Kazımov I. Müstəqil mətbuatın dilində gedən proseslər. Terminologiya məsələləri, Bakı, Elm, 2002, s.88-98.

73. Kərimov L.Q. Elmi-texniki tərəqqi və yeni yaranmış termin sözlər. Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri, «Ədəbiyyat, dil və incəsənət» seriyası, Bakı, 1987, № 4, s.90-93.

74. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988, 263 s.

75. Qarayev A.H. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı, ADU nəşri, 1989, 95 s.

76. Qasımov M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, Elm, 1973, 186 s.

77. Qasımov M. Dilimiz və vəzifələrimiz. «Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi», 1999, № 3, s.57-62.

78. Qasımov M., Qafarova E. Azərbaycan dilində alınma söz və terminlərin assimilyasiyası prosesi. Tədqiqələr, № 1, Bakı, 2000, s.151-159.

79. Qafarova E. Dilçilikdə sözlərin alınma məsələsinin qoyuluşuna dair. Tədqiqələr, №3, Bakı, Elm, 1999, s.45-52.

80. Quliyeva X. V. Dildə alınmaların yeri. Terminologiya məsələləri, Bakı, Elm, 2003, s.93-95.

81. Quliyeva X., Novruzova S. İxtisarların dildə rolu. Tədqiqələr, № 1, Bakı, 2002, s.146-149.

82. Quliyeva S. Mətbuat dilində işlənən alınma terminlər.

Təhminə Yaqubova

Terminologiya məsələləri, Bakı, Elm, 2003, s.86-92.

83. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif, 1977, 229 s.

84. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, Maarif, 1985, 409 s.

85. Qurbanov A.M. Dil və üslub. Bakı, APU, 1992, 46 s.

86. Mahmudova R. D. Azərbaycan dilində şəkilçilərin omonimiyi. Nam. diss., Bakı, 1996, 147 s.

87. Məhərrəmov A. M. Sovet dövründə (1920-1953) Azərbaycan mətbuatında ədəbi dilin başlıca məsələlərinin (əlifba, orfoqrafiya və terminologiya) müzakirəsi. Nam. diss., Bakı, 1954, 168 s.

88. Məhərrəмова R. C. Sabirin satirik şeirlərində rus və Avropa sözləri. Azərbaycan SSR EA-nın Xəbərləri (İctimai elmlər seriyası), 1962, № 8, s.31-41.

89. Mirəhmədov Ə. Azərbaycan ədəbiyyatına dair tədqiqlər (XIX–XX əsrlər). Bakı, Maarif nəşriyyatı, 1983, 362 s.

90. Məmmədov C.Ə. Mətbuat dilində obrazlılıq. S.M.Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri (Jurnalistika seriyası), 1971, № 1, s.52-56.

91. Məmmədov C.Ə. Qəzet dili. ADU-nun elmi əsərləri (Jurnalistika seriyası), 1973, №3, s.60-62.

92. Məmmədov C.Ə. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin mətbuat üslubu. Nam. dis., Bakı, 1972, 178 s.

93. Məmmədov I.O. «Kommunist» qəzetinin dili. Nam. diss., Bakı, 1973, 197 s.

94. Məmmədov I.O. Kosmosun öyrənilməsi ilə əlaqədar olaraq yaranmış söz və söz birləşmələri. Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri, «Ədəbiyyat, dil və incəsənət» seriyası, 1973, № 2, s.54-59.

95. Məmmədov I.O. Qəzətdə işlənən bir neçə semantik neologizm haqqında. S.M.Kirov adına ADU-nun elmi əsərləri (Jurnalistika seriyası), 1973, № 3, s.47-52.

96. Məmmədov I.O. Mətbuat üslubunda terminlərin

işlənəsi. Terminologiya məsələləri, Bakı, Elm, 2003, s.33-39.

97. Məmmədov M.I Qəzet dili. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 23 noyabr 1971.

98. Məmmədov M.B. Sovet dövründə Azərbaycan mətbuat dilinin inkişafı. Azərb. SSR EA-nın Xəbərləri, «Ədəbiyyat, dil və incəsənət» seriyası, 1967, № 3-4. s.51-60.

99. Məmmədov M.B. Mətbuat dilinin bəzi qrammatik xüsusiyyətləri. Azərbaycan ədəbi dili tarixi /sovet dövrü/. Bakı, Elm, 1982, III c., s.137-167.

100. Məmmədov M.B. N.Nərimanovun publisist üslubu. Bakı, Yazıçı nəşriyyatı, 1985, 170 s.

101. Məmmədov M.B. Publisist sözün qüdrəti. Bakı, Yazıçı nəşriyyatı, 1992, 143 s.

102. Məmmədov N.A. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində Avropa mənşəli beynəlmiləl sözlər. Nam. diss., Bakı, 1966, 222 s.

103. Məmmədov N.N. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinin mənbə və üsullarına dair. Bakı, ADU-nun nəşri, 1958, 35 s.

104. Məmmədov N.N. Dilçiliyin əsasları. Bakı, 1961, 259 s.

105. Məmmədov V. «Əkinçi» qəzeti. Nam. diss., Bakı, 1964, 310 s.

106. Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, API-nin nəşri, 1987, 83 s.

107. Məmmədli N. Alınma terminlər (1920-1995-ci illər), Bakı, Elm, 1997, 312 s.

108. Miriyev A.F. Azərbaycan mətbuatında qrammatik normalar. Nam. diss., avtoreferatı, Bakı, 1980, 33 s.

109. Muradxanlı E. Mətbuatımızın dili haqqında bəzi qeydlər. Tədqiqlər №1, Bakı, 2001, s.126-131.

110. Nəzirli K. I. Dövri mətbuatda ingilis mənşəli sözlər və onların alınmasında tərcümənin rolu. Nam. diss. avtoreferatı. Bakı, 2003, 27 s.

111. Orucov Ə.Ə. «Əkinçi» qəzetində istilah yaratmaq

Təhminə Yaqubova

---

məsələsi haqqında. Azərb. SSR EA-nın Məruzələri, 1947, III c., № 4, s.185-187.

112. Orucov Ə.Ə. «Əkinçi» qəzetinin dili. Nam. diss., Bakı, 1947, 143 s.

113. Orucov Ə.Ə. «Əkinçi» qəzetinin dili haqqında. Azərbaycan SSR EA-nın Məruzələri. 1947, III c., № 7, s.332-335.

114. Rzai A. Ə. Azərbaycan dilində alınma məişət leksikası. Nam. diss., Bakı, 1990, 125 s.

115. Seyidov Y.M. Azərbaycan dili. Bakı, 1978.

116. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı, 1992, 408 s.

117. Seyidov Y.M. Azərbaycan dilinin qrammatikası (morfologiya). Bakı, Universitet nəşriyyatı, 2000, 374 s.

118. Şirəliyev M.A. İstilahlar yaradılmasında əsas prinsiplər. Dil institutunun əsərləri. Bakı, Azərbaycan SSR EA. nəşr., 1947, I cild, s.27-43.

119. Şirəliyev M.Ş., Xudiyev N.M. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbi dili. Azərbaycan ədəbi dili tarixi, Bakı, Elm, 1991, s.209-248.

120. Tahirov I.M. Azərbaycan dilinin şərq qrupu dialekt və şivələrində İran mənşəli alınma sözlər. Nam. diss., Bakı, 1993, 160 s.

121. Vəliyev S.Ə. C.Məmmədquluzadənin hekayələrinin dilində işlənmiş ərəb və fars sözləri. APDI-nin «Elmi əsərləri», XX buraxılış, 1961.

122. Yusifzadə Q. Rayon qəzetlərinin dili haqqında. «Təbliğatçı» jurnalı, 1947, № 8, s.46-54.

123. Zeynalov N.N. Azərbaycan mətbuatı tarixi. I-II hissələr, ADU-nun nəşri, Bakı, 1973-1974, 105 s.

124. Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri. Bakı, 1962, 172 s.

Rus dilində

125. Акуленко В.В. Существует ли интернациональная лексика? ВЯ, 1961, №3, стр. 60-68
126. Алексеев Д.И. Сокращенные слова в русском языке. Саратов, 1979, 328 стр.
127. Алекперова Х.Т. Тюркизмы в русскоязычной прессе Азербайджана. АКД, Баку, 1996, 23 стр.
128. Алексеевич О.С. Проблема эквивалент заимствованной лексики в современном турецком литературном языке. АКД, М., 1977, 28 стр.
129. Алиев Г.Р. Русские заимствования в азербайджанском языке. АКД, Ашхабад, 1973, 32 стр.
130. Алиева С.Д. Структурно-семантический анализ терминов в Азербайджанском языке, заимствованных из русского языка. АКД, Баку, 1990, 25 стр.
131. Амирова Т.Г. Заимствование и его роль в развитии и обогащении синоними (на материале разносистемных языков) АКД, Баку, 1975, 32 стр.
132. Ахманова О.С. Очерки по общей и русской лексикологии. М, Изд-во «Просвещение», 1957, 295 стр.
133. Ахунзянов Э.М. Русские заимствования в татарском языке. Изд-во Казанского Университета, 1968, 367 стр.
134. Баскаков Н.А Развитие языков и письменности народов СССР (на материале тюркских языков) ВЯ, 1952, №3, стр. 19-44
135. Баскаков Н.А. Современное состояние терминологии в языках народов СССР. В сб., Вопросы терминологии. М., АН СССР, 1960.
136. Бельчиков Ю.А. Стилистические заметки о словоупотреблении в местных газетах. «Вопросы культуры речи», 1961, вып. 3, стр. 162-166
137. Блумфилд Л. Язык. Изд-во « Прогресс», М., 1968 ,

606 стр.

138. Бельчиков Ю.А. Лексическая стилистика. М., Изд-во «Русский язык», 1977, 120 стр.

139. Богуславский В.М. Семантико-стилистические группы слов в языке газеты. Канд. дисс., Харьков, 1969.

140. Бородина М.А. Влияние иноязычных систем на развитие языка (Вопросы социальной лингвистики). Л., 1969, стр. 89-110.

141. Брагина А.А. Неологизмы в русском языке. М., Просвещение, 1973, 224 стр.

142. Брагина А.А. Русское слово в языках мира. М., Просвещение, 1978, 192 стр.

143. Булаховский Л.А. Введение в языкознание. М., Учпедгиз, 1953.

144. Бروفман М.В. Французские заимствования в английском языке в XVII-XVIII вв. Канд. дисс., М., 1958.

145. Вакуров В.Н., Кохтев Н.Н. Солганик Г.Я. Стилистика газетных жанров. М., «Высшая школа», 1978, 183 стр.

146. Василевская И.А. Отражение новых иноязычных заимствований в русской лексикографической практике XVIII в АКД. М., 1969, 25 стр.

147. Виноградов В.В. Идеалистические основы синтаксической системы проф. Н.М.Пешковского, ее эклектизм и внутренняя противоречия. В сборнике «Вопросы синтаксиса современного русского языка». М., 1950.

148. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова. Вопросы языкознания, М., 1953, № 5, стр. 3-29.

149. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. М., Изд-во АН СССР, 1963, стр.255.

150. Вомперский В.П. Язык и стиль газеты. МГУ, 1960, стр.14.

151. Газетные жанры. М., «Политиздат», 1976, 176 стр.

152. Голуб И.Б. Стилистика современного русского языка (лексика, фонетика). М., «Высшая школа», 1976, 208 стр.

153. Горбунов А.П. Еще раз о «газетном языке». «ВМУ» серия журналистика, 1968, № 1, стр. 68-71.

154. Горбунов А.П. Образные средства языка газеты. М., 1969, 64 стр.

155. Горбунов А.П. Язык и стиль газеты. М., Изд-во Моск.ун-та, 1974, 125 с.

156. Гус М. Загорянский Ю., Каганович Н. Язык газеты. М., «Работник просвещения», 1926. 246 стр.

157. Дмитриев Н.К. Грамматическая терминология в учебниках родного языка. М., 1955.

158. Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. М., 1961

159. Ефремов Л.П. Сущность лексического заимствования и основные признаки освоения заимствованных слов. АКД, Алма-Ата, 1959, 22 стр.

160. Егоров К.Н. Типы лингвистических заимствований (на материале англицизмов и англо-американизмов в современном французском языке). АКД., М., 1971, 28 стр.

161. Костомаров В.Г. Некоторые особенности языка печати. Как средство массовой коммуникации. АКД, М., 1969, 26 стр.

162. Кохтев Н.Н. Клише и газетная речь. «ВМУ» серия XI, журналистике, 1968, № 3, стр. 38-44.

163. Конфуций. Просесы в основопологии китайского философии. М., 1960.

164. Крысин Л.П. К определению «заимствование» и «заимствованное слова». Кн. «развитие современного русского языка», М., 1965.

165. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. Изд-во «Наука», М., 1968, 207 стр.

166. Крейн И. Французские заимствования XIX века в английском литературном языке. АКД, М., 1963, 17 стр.

167. Лотте Д.С. Вопросы заимствования и упорядочения иноязычных терминов и терминологических элементов. М., 1982, 149 стр.

168. Лысакова И.П. Язык газеты. Социалингвистический аспект. Изд-во ЛГУ, 1981, 104 стр.

169. Мамедов М.Б. Публицистический стиль азербайджанских революционных демократов. АДД, Баку, 1976, 64 стр.

170. Могилевский Р.И., Аликулов З.А. К вопросу о возникновении и функционировании аббревиатур в тюркских языках народов СССР. Вопросы востановления. Труды Самаркандского Государственного университета, 1976, вып., № 279.

171. О языке местной газеты. Воронеж, 1964, 111 стр.

172. Общее языковедение. М., 1970, 555 стр.

173. Огненко И.И. Иноязычные элементы в русском языке, Киев, 1915.

174. Орлов С.А. Проблема эквивалентов заимствованной лексики в современном турецком литературном языке. М., АКД, 1977, 27 стр.

175. Первый Всесоюзный тюркологический съезд, 26 февраля 5 марта, 1926 (стенографический отчет), Баку, 1926.

176. Пядусова Г.И. Заимствование как процесс языковых систем. АКД, Л., 1971, 21 стр.

177. Рахманова Л.И. Формановская Н.И. О развитии новых значений слов и употреблении их в языке газеты. «ВМУ» серия журналистика, 1965, № 6, стр.78-91.

178. Реформатский А.А. Введение в языковедение. М., 1967, 542 стр.

179. Рона-Таш. А. Общее наследие или заимствования? //Вопросы языковедения, 1974, № 2, с. 31- 45.

180. Розенталь Д.Э. Основные тенденции развития языка газеты. М., «ВМУ» серия журналистика, 1979, № 5, стр. 25-28.

181. Розенович В.И Освоение языком иноязычных заимствование. АКД, М., 1954.

182. Сафаралиева Дж. Принципы заимствования терминов из русского языка и через его посредства. АКД, Баку, 1991, 27 стр.

183. Секирин В.П. Заимствования в английском языке. Изд-во Киевского Университета, 1964, 152 стр.

184. Солганик Г.Я. О языке газеты / история, изучения, методика, проблемы и задачи/, М., «ВМУ», серия журналистика, 1967, № 3, стр.43-56.

185. Солганик Г.Я. О языке газеты. М., Изд-во Моск. Ун-та, 1968, 46 стр.

186. Солганик Г.Я. О штампах и «газетном языке». М., «ВМУ» серия журналистика, 1968, № 2, стр. 42-48.

187. Солганик Г.Я. Язык и стиль передовой статьи. М., Изд-во МГУ, 1973, 75 стр.

188. Солганик Г.Я. Системный анализ газетной лексике и источники ее формирования. АДД, М., 1976, 53 стр.

189. Солганик Г.Я. Лексика газеты. М., Изд-во «Высшая школа», 1981, 112 стр.

190. Стилистика газетных жанров. Под. ред. Д.Э.Розенталя, Изд-во МГУ, 1981, 228 стр.

191. Суперанская А.В. Заимствование слов и практическая транскрипция. Изд-во АН.СССР М., 1962 , 48 стр.

192. Сычев А.С. Лексика и фразеология районной газеты. Канд., дисс. Пенза, 1966, 281 стр.

193. Татаринцев Б.И Монгольское языковое влияние на тувинскую лексику. Кызыл, 1976, стр.130.

194. Традилев Б. Морфологические особенности языка периодической печати 1905–1917 гг. АКД, Ташкент, 1969.

195. Хауген Э. Процесс заимствования. Новое в лингвистике, VI вып. М., 1972.

196. Худиев Н.М. Закономерности развития словарного состава азербайджанского языка в советский период. АДД,

Təhminə Yaqubova

Баку, 1990, 61стр.

197. Чикобава Арн. Чанско-мергельско-грузинский сравнительный словарь. Тбилиси, 1938.

198.Шанский Н.М. Лексикология современного русского языка. М., «Просвещение», 1972,327 стр.

199. Шанский Н.М. В мире слов, М., 1985, 255стр.

200. Шахрай О.Б. К проблеме классификации заимствованной лексики. ВЯ, 1961, №2, 53-59 стр.

201. Шухардт Г. Избранные статьи по языкознанию. М., 1950, 292 стр.

202.Щербак А.И. О характере лексических взаимосвязей тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языков. ВЯ, 1966, №3 , стр.21-35.

203. Шмелев Д.Н. Современный русский язык. М., 1977, 335 стр.

204. Юналеева Р.А. Опыт исследования заимствований Казан. 1982, 119 стр.

205. Язык и стиль средств массовой информации и пропаганды (печать, радио, телевидение, документальное кино), под редакцией Д.Э. Розенталя. Изд-во МГУ, 1980, 255 стр.

Lügətlər

206. Abbasbəyli A., Cəfərov V., Qafarov Z. Diplomatiya terminləri lügəti. Bakı, 2000, 162 s.

207. Azərbaycan dilinin izahlı lügəti. I IV hissələr. Bakı, 1966-1987.

208. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lügəti. Bakı, 1975.

209. Babkin A.M., Şendeüov V.V. Slovarğ inoəziçnıx vırajeny i slov. L., Izv-vo «Nauka», 1981, 696 str.

210. Cəfərov S.Ə., Qarayev A.H., Cəfərova K.Ə. Avropa mənşəli sözlərin qısa lügəti. Bakı, 1999, 355 s.

211.Ərəb və fars sözləri lügəti. Bakı, 1966, 1035s.

212. İzahlı iqtisadi terminlər. Bakı, 2002.
213. Lexina I.V, Petrova F.N. Slovarğ inostrannıx slov. M., 1954, 853 str.
214. Rusca-Azərbaycanca lüğət. Bakı, 1971, II cild, 605 s.

Monoqrafiyada istifadə olunmuş qəzetlərin siyahısı

Azərbaycan, Yeni Azərbaycan, Respublika, Xalq, Səs, İki sahil, Ayna, Şərq, Ekspres, Avropa, Azadlıq, Müsavat, Müxalifət, Təzadlar, 525-ci qəzet, Hürriyyət, Exo, Çağ, İdman, Futbol, Futbol plyus, Çempion, Olimpiya dünyası, Ekran-Efir, Ədəbiyyat, Azərbaycan müəllimi, Səhər, Millət, Ədalət, 168 saat, Femida, 7 gün, Ulus, Bizim əsr, Həftə, Yeni zaman, Fakt, Üç nöqtə, Radikal, Günay, Amin, Super Market, Inter polis, Kriminal, Oxu məni, Bakı Universiteti, Qəbələ, Palitra, Reyting, Telehəftə, İcmal, Cümhuriyyət.

* İstifadə olunmuş qəzetlərin nömrələri və tarixləri monoqrafiyada verilmişdir.

MÜNDƏRİCAT

REDAKTORDAN: Mətbuat dilimiz öyrənilir.....	3
Giriş.....	7
I Fəsil. Alınma sözlərin tədqiqi məsələsinə dair.....	11
II Fəsil. Leksik alınmalar, onların sahələr üzrə qruplaşdırılması.....	54
III Fəsil. Qrammatik alınmaların ədəbi dil normalarının uyğun şlədilməsi.....	92
3.1. Mətbuat dilində morfoloji və sintaktik alınmalar.....	92
3.2. Alınma sözlərin ədəbi dil normalarına uyğun işlədilməsi.....	120
Nəticə.....	134
İstifadə edilmiş ədəbiyyat.....	138

TƏHMİNƏ YAQUBOVA

AZƏRBAYCAN MƏTBUAT DİLİNDƏ

ALINMALAR

Yığılmağa verilib: 03.07.2008
Çapa imzalanıb: 21.07.2008
Ş.ç.v. 9,75, tiraj 300
«MBM» mətbəəsində çap olunub.